

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1

2001

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Đorđe Borozan

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Bojan Dimitrijević (sekretar), Đorđe Mikić (Banjaluka),
Jan Pelikan (Prag), Radoslav Raspopović (Podgorica), Andrej Šemjakin (Moskva),
Nobuhiro Siba (Tokio), Đoko Tripković, Novica Veljanovski (Skoplje),
Mihailo Vojvodić, Slavko Vučković, Nikola Žutić*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR

Branka Kosanović

KOREKTOR

Mladen Acković

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

UDC 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIX

2001. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Đorđe Stanković SRPSKA VLADA I POVREDE MEĐUNARODNOG PRAVA SRBIJE OD STRANE AUSTRO-UGARSKE U PRVOM SVETSKOM RATU	9
Predrag Marković PREDISTORIJA STUDENTSKIH POKRETA UPOREDNA PERSPEKTIVA DO DRUGOG SVETSKOG RATA	19
Ljubodrag Dimić MATERIJALNA OSNOVA ŠKOLOVANJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918–1941.	33
Ljubomir Petrović IZMEĐU SCENSKOG GLAMURA I JAVNOG NADZORA STRANI ARTISTI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1920–1941.....	43
Milan Kojanin JEDAN POKUŠAJ UJEDINJENJA JUGOSLAVIJE I BUGARSKE (1939–1940).....	55
Milan Ristović PLJAČKA UMETNIČKOG I KULTURNOG BLAGA SRBIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU I PROBLEMI NJEGOVE RESTITUCIJE NEKOLIKO FRAGMENATA.....	65
Dragan Bogetić TRŠČANSKA KRIZA I FORMIRANJE BALKANSKOG SAVEZA	79

PRILOZI

Kosta Nikolić SRPSKA ISTORIJA I RELIGIJA	91
Dragan Cvetković OSVRT NA SOCIJALNO-EKONOMSKU STRUKTURU STRADALIH U SISTEMU LOGORA JASENOVAC PREMA POPISU IZ 1964. GODINE ANALIZA DELIMIČNO REVIDIRANOG POPISA	99
Marko Bulatović „ODJECI I REAGOVANJA” 1988–1991 PREMA NOVINSKOJ RUBRICI „POLITIKE”	105

DOKUMENTI

Nebojša Popović POGLED SLOBODANA JOVANOVIĆA NA SRPSKO NACIONALNO PITANJE	121
Nikola B. Popović TRI NAJMLAĐA DOKUMENTA O SRPSKOM DRŽAVNOM I NACIONALNOM PITANJU	126

OSVRTI

Mile Bjelajac

HRVATI U JUGOSLAVIJI – IZ UGLA HRVATSKIH ISTORIČARA 131

Zoran Janjetović

RAZLIČITI POGLEDI NA KOSOVSKI KONFLIKT 137

Zdravko Antonić

TRI RAZDOBLJA „PROSVJETE” 143

Andrej Grubačić

DRUŠTVENA ISTORIJA HANSA ULRIHA VELERA 147

Zoran Lakić

ČOVJEK KOJI JE VIDIO DALJE 152

PRIKAZI

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА МЕЖДУ ГИТЛЕРОМ И СТАЛИНЫМ 1939–1941.

(Nikola B. Popović) 155

Odone Talpo

Sergio Brčic

VENNERO DAL CIELO (Momčilo Pavlović) 159

SRPSKI NACIONALNI PROGRAM (Nebojša A. Popović) 161

Đorđe Stanković

STUDENTI I UNIVERZITET 1914–1954 (Ivan M. Becić) 162

Ljubomir Petrović

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I DRUŠTVO U PERIODICI 1920–1941

(Dragomir Bondžić) 164

Dragoje Lukić

BILI SU SAMO DECA – JASENOVAC – GROBNICA 19.432 DEVOJČICE I DEČAKA

(Nenad Antonijević) 165

Nikola Žutić

VATIKAN I ALBANCI (Đorđe Borozan) 167

KOSOVO I METOHIJA U VELIKOALBANSKIM PLANOVIMA 1878–2000

(Milan Vesović) 169

Zoran Lakić

ISTORIJA I ISTORIOGRAFIJA (Vladimir Jovićević) 171

HRONIKA

AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

(januar–jul 2001) 173

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Đorđe Stanković THE SERBIAN GOVERNMENT AND THE VIOLATION OF SERBIA'S INTERNATIONAL RIGHTS ON THE PART OF AUSTRIA-HUNGARY IN WORLD WAR I	9
Predrag Marković THE HISTORY OF STUDENT MOVEMENTS A Comparative Survey up to World War II	19
Ljubodrag Dimić THE MATERIAL BASIS OF EDUCATION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1918 - 1941	33
Ljubomir Petrović BETWEEN GLAMOUR AND PUBLIC SURVEILLANCE FOREIGN ARTISTS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1920 - 1941	43
Milan Koljanin THE ATTEMPTED UNIFICATION OF YUGOSLAVIA AND BULGARIA 1939 - 1940	55
Milan Ristović THE PLUNDER OF SERBIA'S ARTISTIC AND CULTURAL RICHES IN WORLD WAR II AND THE PROBLEM OF RESTITUTION - SEVERAL FRAGMENTS	65
Dragan Bogetić THE TRIESTE CRISIS AND THE FORMING OF THE BALKAN PACT	79

CONTRIBUTIONS

Kosta Nikolić SERB HISTORY AND RELIGION	91
Dragan Cvetković THE SOCIO-ECONOMIC MAKEUP OF THE JASENOVAC CONCENTRATION CAMP VICTIMS ACCORDING TO THE CENSUS OF 1964	99
Marko Bulatović „IMPRESSIONS AND REACTIONS“ 1988 - 1991, A LOOK AT A POPULAR COLUMN IN THE „POLITIKA“ DAILY	105

DOCUMENTS

Nebojša Popović THE VIEW OF SLOBODAN JOVANOVIĆ ON THE SERB NATIONAL QUESTION	121
Nikola B. Popović THE THREE MOST RECENT DOCUMENTS ON THE SERB STATEHOOD AND ON THE NATIONAL QUESTION	126

REVIEWS

Mile Bjelajac THE CROATS IN YUGOSLAVIA – ACCORDING TO CROAT HISTORIAN.....	131
Zoran Janjetović DIFFERENT VIEWS ON THE KOSOVO CONFLICT.....	137
Zdravko Antonić THREE TIME PERIODS IN THE EVOLUTION OF „PROSVJETA”	143
Andrej Grubačić „SOCIAL HISTORY” BY HANS ULRICH WELLER	147
Zoran Lakić A MAN OF FORESIGHT	152

CRITIQUES

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА МЕЖДУ ГИТЛЕРОМ И СТАЛИНЫМ 1939–1941. (Nikola B. Popović)	155
Odone Talpo, Sergio Breie VENNERO DEL CIELO (Momčilo Pavlović)	159
THE SERB NATIONAL PROGRAM (Nebojša A. Popović)	161
Đorđe Stanković, STUDENTS AND THE UNIVERSITY 1914 - 1954 (Ivan M. Becić)	162
Ljubomir Petrović THE YUGOSLAV STATE AND SOCIETY IN PERIODIC PUBLICATIONS 1920 - 1941 (Dragomir Bondžić)	164
Dragoje Lukić SLAUGHTER OF THE INNOCENT, JASENOVAC THE DOOM OF 19.432 GIRLS AND BOYS (Nenad Antonijević)	165
Nikola Žutić THE VATICAN AND THE ALBANIANS (Đorđe Borozan)	167
KOSOVO AND METOHIA IN THE PLANS FOR GREATER ALBANIA 1878 - 2000 (Milan Vesović)	169
Zoran Lakić HISTORY AND HISTORIOGRAPHY (Vladimir Jovićević)	171
CHRONICLE	
THE ACTIVITY OF THE ASSOCIATES OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY (January - June 2001)	173

RASPRAVE I ČLANCI

ĐORDE STANKOVIĆ, redovni profesor
Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18-20

UDK 341.3(497.01 : 439.5) „1914/1918“
327.(497.11 : 439.5) „1914/1918“

SRPSKA VLADA I POVREDE MEĐUNARODNOG PRAVA SRBIJE OD STRANE AUSTRO-UGARSKE U PRVOM SVETSKOM RATU

ABSTRACT: Promena u spoljnopoličkim odnosima između Srbije i Austro-Ugarske 1903. godine, „zavereničko pitanje”, zaoštravanje odnosa Carinskog ratom, Haške konvencije 1899. i 1907. godine, pojačana antisrpska propaganda posle aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, psihološke pripreme javnog mnenja u Austro-Ugarskoj protiv Srbije u vreme Balkanskih ratova, raspirivanje nacionalne, verske i rasne mržnje posle Sarajevskog atentata, objava rata Srbiji, zločini nad civilnim stanovništvom u Mačvi i prvi protesti srpske vlade državama potpisnicama Haške konvencije, anketa R. A. Rajsa, angažovanje srpske vlade na povredama međunarodnog prava posle napada u jesen 1915. godine i okupacije Srbije posebno u povredama Haškog pravilnika u vezi sa oduzimanjem privatne imovine, postupcima prema ratnim zarobljenicima, interniranjem civilnih lica i njihovim tretmanom u koncentracionim logorima u Austro-Ugarskoj, protesti u vezi sa nepriznavanjem srpskog Crvenog krsta, ometanja u slanju pomoći zarobljenicima i internircima, početak otpuštanja ratnih zarobljenika i interniraca, sporazum o razmeni od 1. juna 1918. godine i procene broja zarobljenih, interniranih i umrlih u logorima.

Majskim prevratom 1903. godine i smenom dinastija u Srbiji, zvanični Beč je u znatnoj meri pojačao pritisak u međunarodnim odnosima svojom politikom prodora na Istok i zaoštravao odnose prema Srbiji koja je nastojala da se otrgne iz tog „smrtonosnog zagrljaja”. Već tada je Beč širio vesti o Beogradu kao „leglu kraljubica” i „prestonici zaverenika” opasnih po evropski mir. Na međunarodnoj sceni, u paralelnom toku odvijale su se aktivnosti koje su imale cilj da ublaže međunarodne tenzije, ako ne tako uspešno bilateralnim odnosima, a ono „amortizovanjem tenzija” mirovnim međunarodnim konferencijama koje su imale da „ustroje osnove međunarodnog prava”.

Na samim prelomnicama između 19. i 20. veka, u međunarodnim odnosima uspostavljen je kodifikovan sistem ratnog prava, koji je bio odraz civilizacijskih dostignuća toga doba i shvatnje uloge rata u međudržavnim odnosima. Ovaj sistem ratnog prava je regulisan na međunarodnim konferencijama mira u Hagu 1899. i 1907. godine, kojima su prisustvovali delegacije, tada već međunarodno priznatih, slobodnih i suverenih država Kraljevine Srbije i Kneževine Crne Gore. I jedna i druga bile su potpisnice Haške konvencije. Na Prvoj konferenciji mira u Hagu 1899. godine regulisana su pitanja prilagođavanja Ženevske konvencije na pomorski rat, a zatim je usvojena posebna konvencija o zakonima i običajima rata na kopnu, o upotrebi bojnih otrova i rasprskavajućih zrna kod pešadijskog naoružanja, prvenstveno pušaka (tzv. dum-dum meci).

Druga haška konvencija mira, 1907. godine, donela je mnoge nove konvencije i pravilnike i izvršila značajnu kodifikaciju postojećih pravila međunarodnog običajnog prava, kao što su *Konvencija o mirnom rešavanju međunarodnih sporova* (uvedena je institucija međunarodne političke arbitraže, diplomatskih pregovora, anketnih komisija, itd., i kao najvažnija institucija uveden je Haški arbitražni sud). Konferencija je održana u vreme prilično jasnih antagonizama između dva vladajuća svetska bloka: sila Antante i Centralnih sila. Od značaja za našu temu bila je *Konvencija o otvaranju neprijateljstava*, kojom se zabranjivalo otpočinjanje neprijateljstava bez prethodnog upozorenja u formi obrazložene objave rata. Već je tu Austro-Ugarska, u velikoj meri, prekršila međunarodno pravo Srbije (ultimatum umesto obrazloženja, objava rata otvorenim telegramom bez prethodnog upozorenja itd.). Druga važna konvencija za Srbiju u Prvom svetskom ratu bila je *Konvencija o zakonima i običajima rata na kopnu* koja je sadržavala načela i pravila međunarodnog ratnog prava. Sa prilogom *Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu* ova konvencija je predstavljala najznačajniji dokument konferencije i međunarodnog prava uopšte. Posebna odredba konvencije nalagala je svakoj državi potpisnici da izradi posebna uputstva svojim oružanim snagama koja su morala da budu u saglasnosti s pravilnikom. Tu su precizirani postupci o vođenju neprijateljstava, tj. svojstvu učešnika u ratu; zaštiti zarobljenika, bolesnika i ranjenika; zabrani upotrebe bojnih otrova; zabrani ubijanja i ranjavanja zarobljenog neprijatelja; zabrani da se neprijateljski državljanii upotrebljavaju u ratnim operacijama protiv svoje zemlje; zabrani bombardovanja nebranjenih (otvorenih) gradova i drugih naseljenih mesta; zabrani otuđivanja i pljačke imovine itd. Na konferenciji je doneto još 11 konvencija, jedna deklaracija i završni akt, koje su potpisale tada 44 suverene države, kao slobodni subjekti međunarodnog prava, ali od toga je 12 država potpisalo sva dokumenta, a ostale samo konvencije značajne za njihove pojedinačne interese.

Kraljevina Srbija je potpisala sve konvencije, osim one pod brojem 12 (Konvencija o osnivanju Međunarodnog suda za pomorski ratni plen) i Deklaracije konferencije. Za razliku od konvencije sa Prve haške konferencije mira 1899. godine, koje je Srbija sve ratifikovala, konvencije sa Druge haške konferencije mira 1907. godine Srbija nije ratifikovala, ali to po načelima međunarodnog ratnog prava nije isključivalo njen pravo da se poziva na njih. Srbija je to učinila već u Balkanskim ratovima, a posebno u Prvom svetskom ratu pozivajući se naročito na *Pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu* i konvencije koje su spadale u domen humanitarnog ratnog prava.

To se, pre svega, odnosilo na civilno stanovništvo i internirana lica, prema kojima se čin zločina mogao kvalifikovati i kao genocid. U tom smislu, međunarodno pravo obuhvatalo je dve osnovne grupe pravila: 1) ona koja su ograničavala sredstva i način vođenja rata i 2) pravila koja su u okviru dozvoljenih neprijateljstava zahtevala zaštitu života i dostojanstva ljudske ličnosti, tj. zaštitu žrtava rata od nepotrebnih i nehumanih akata. Izričito se zahtevala zaštita žrtava rata u svakoj prilici, posebno onih lica koja nisu bila u stanju da se sama štite i brane (ranjenici, bolesnici, brodolomnici, ratni zarobljenici, internirani građani, civilno stanovništvo koje se nalazilo „u vlasti neprijatelja”, tj. na okupiranim područjima itd.). Zabranjivalo se da okupacione vlasti vrše povredu nacionalnog i verskog identiteta domaćeg stanovništva (zabrana pisma, jezika, verskog uбеђenja i služenja verskih obreda, uništavanje kulturnih, prosvetnih i verskih ustanova, pljačka državne, privatne imovine, kulturnih, prosvetnih i verskih ustanova itd.), kao i obaveza okupacionih vlasti da poštuju ono zakonodavstvo koje je osnova unutrašnjeg suvereniteta.

teta i zakonodavstva jedne države.

U Kraljevini Jugoslaviji su dugo vremena teme o zločinima okupatora u Srbiji za vreme Prvog svetskog rata i masovnom interniranju civilnog stanovništva u koncentracione logore bile zanemarivane u ime „nacionalnog mira”.

Komisija za ratne zločine, koju je pri delegaciji Kraljevine vodio dr Sima Lozanić, podnela je nadležnim organima Konferencije mira u Parizu 1919–20. oko 400 pojedinačnih slučajeva, ali se o njihovoј sudbini ništa ne zna. U istoriografiji socijalističke Jugoslavije ove teme nisu bile poželjne ni iz nacionalnih ni iz ideoloških razloga. Shodno tome arhivska građa je bila nedostupna i „interno” zabranjena za istraživače, tako da je do danas ostala nesređena, kako ona diplomatskog tako i vojnog porekla.

U jugoslovenskoj istoriografiji prvi je ovu temu delimično načeo akademik V. Stojančević u nekoliko svojih radova o interniranju civilnog stanovništva iz Srbije u koncentracione logore Austro-Ugarske. I to osamdesetih godina 20. veka! U isto vreme mogao se pronaći poneki zapis u *Zapisnicima Ministarskog saveta Kraljevine Srbije 1915-1918* (kritički priredili D. Janković – B. Hrabak) objavljenim 1977, a onda po nekoliko dokumenata u objavljenoj zbirci *Diplomatska prepiska srpske vlade 1917. godine* (priredili M. Zečević - M. Milošević), da bi širi kontekst dobila tema ratnog zločina u knjizi koju su prošle godine (2000!) objavili M. Pršić i S. Bojković (*Stradanje srpskog naroda u Prvom svetskom ratu*). To je, međutim, uglavnom građa vojnog porekla, dok je ostala arhivska građa još uvek nesređena i nedostupna istraživačima. Zbog toga smo se opredelili da obuhvatimo samo protestne note o povredama međunarodnog prava Srbije i to, pre svega, one koje je Nikola Pašić izneo na zasedanju Narodne skupštine na Krfu 15. aprila 1918, kao i na vlastita, do kraja nedovršena istraživanja (zbog nesređenosti i nedostupnosti fondova) diplomatske arhivske građe, posebno arhivske građe o samim zločinima, kao i objavljene građe vojnog porekla i štampe. U ovome trenutku prezentirani dokumenti, koji se odnose samo na protestne note o kršenju međunarodnog prava Srbije (a ne i istraživanje samog zločina) koje je Nikola Pašić slao neutralnim i savezničkim državama, ispunjavaju potpuno istoriografske zahteve, pokrivaju i zauzružuju zadatu temu u koherentnu celinu. Ostajemo u nadi da će se bogati fondovi koji se odnose na celinu problema zločina i stradanja srpskoga naroda u Prvom svetskom ratu, a koji se još nesređeni najviše nalaze u Arhivu Srbije, u najskorije vreme stručno srediti i tako biti dostupni istraživačima.

Protesti zbog povrede međunarodnog prava Srbije od strane Austro-Ugarske

Antisrpsko raspoloženje posebno se organizovano širilo u javnom mnenju Austro-Ugarske posle aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, da bi se pojačalo u vreme Balkanskih ratova a vrhunac dostiglo posle Sarajevskog atentata 1914. godine. Ono je često prelazilo, posebno u tzv. žutoj štampi i humorističkim listovima, u raspirivanje ratne mržnje, verske netrpeljivosti i nacionalnog antagonizma, tako da se kod austrougarskih podanika stvaralo posebno psihološko raspoloženje koje se često graničilo s neukusom i patološkim stanjima. Tu ulogu vešto je odigrala Katolička crkva, a posebno odgovarajuće propagandne službe u okviru vojne i političke elite. Na udaru su bili i „seljački kralj Petar”, „primitivne divljačke” nacionalne osobine i običaji, pravoslavna vera i crkva, kao i vojska u kojoj se stalno tragalo za „kraljoubicama”, „zaverenicama” i elementima s nemilosrdnim „hajdučkim

osobinama". To se već od Balkanskih ratova, delimično i od opšte mobilizacije 1912. godine posebno širilo među mađarskim, hrvatskim i muslimanskim vojnici-ma. Ni obično srpsko seljačko stanovništvo i njegovi „opasni običaji i fanatizmi” nisu bili pošteđeni.

Prvi svetski rat je počeo 28. jula 1914. objavom ratnog stanja između Austro-Ugarske i Srbije, prvi put u istoriji modernog ratovanja, otvorenim telegramom, bez prethodnog upozorenja, a posle odbijanja Srbije da udovolji svim tačkama prethodno uručenog *ultimatum*. Ratne operacije su počele istog dana bombardovanjem Beograda s monitora na Savi i Dunavu i prelaskom vojnih formacija monarhije preko Drine u Mačvu. Na planini Ceru vodila se prva velika bitka Prvog svetskog rata u kojoj je srpska vojska izvojevala prvu savezničku pobedu, izrazito ubeđljivu i nepovoljnu po neprijatelja. Međutim, tu su austrougarske jedinice počinile prve zločine koje su Nikola Pašić i srpska vlada okarakterisali kao prvu povredu međunarodnog ratnog prava. Čim je dobio pouzdane podatke s bojišta, Pašić je preko Ministarstva inostranih dela 21. avgusta 1914. godine uputio protest španском ambasadoru u Bukureštu, u kome se, između ostalog, kaže: „Austrougarska vojna komanda izdala je naredbu komandantima trupa da uništavaju useve, spaljuju sela, ubijaju, vešaju stanovništvo. Austrougarske trupe na Drini pri svome po-vlačenju počinile su užase; naše trupe nailaze na unakažene [sic!] i pobijene žrtve, među kojima ima najviše staraca, žena i dece. Pomenuta zverstva austrougarskih trupa potresaju toliko našu vojsku da će ih teško biti uzdržati od osvete. Saopštavajući ovo V.[ašoj] ekselenciji imam čast moliti je da notifikuje a.[ustro]-ugarskoj vladi da sve ove činjenice koje su najočitije povrede ratnog prava i da joj stavi do znanja da će Srbija biti prinudena upotrebiti kao represalije sve one najstrože mere na koje je ovlašćuje, posle ovakvoga postupanja austrougarske vojske, i samo ratno pravo”.

Osvete srpske vojske bile su retke, a drugi oblici represalija nisu preuzimani i, osim što su brojni ratni zarobljenici slovenskog porekla bili odvojeni od austrijskih i mađarskih, sa njima se postupalo znatno blaže nego što je to Haška konven-cija, posebno njen Pravilnik, propisivala. Tekst teleograma protesta Nikola Pašić je dostavio i predsedniku bugarske vlade Radoslavovu, preko poslanika u Sofiji Čolak Antića 22. avgusta. Kako je Čolak Antić izveštavao Pašića, predsednik bugarske vlade reagovao je veoma emotivno i s dozom ogorčenja, tražeći od Pašića da mu pošalje što više dokaza kako bi bugarskoj javnosti ukazao na to da nisu samo balkanski narodi, kako su ih velike sile smatrале, primitivni, već i da među civilizovanim velikim silama ima „divljaštva i zverstva”. Nikola Pašić je 27. avgusta zatražio od srpske Vrhovne komande da dozvoli novinaru londonskog *Tajmsa* (Ti-mes) Krafordu Prajsu da „ode na lice mesta”. Sav prikupljeni materijal, zajedno s diplomatskom prepiskom, obrađen je u „Opštem izveštaju ministarstva inostranih dela o povredi ratnog prava” od septembra 1914. godine i stavljen na uvid neutralnom posmatraču, švajcarskom kriminologu Ričardu Arčibaldu Rajsu, koji je tih dana preko srpskog poslanstva u Bernu, došao u Srbiju kao dobrovoljac. Rajs je u Srbiji proveo tri meseca, istražujući povrede ratnog prava od strane Austro-Ugarske na licu mesta, pri čemu je sakupio brojna svedočanstva i načinio brojne foto-grafije, koji su kasnije objavljeni. Rezultate svojih istraživanja saopštio je u mnogobrojnim člancima glavnih švajcarskih dnevnika i na predavanjima u Švajcarskoj i Francuskoj tokom 1915. godine. Kasnije su oni prikupljeni u posebne tematske brošure i knjige, kao i u dokumentaciji koju je jugoslovenska delegacija prezento-vala Konferenciji mira u Parizu 1919-1920. godine. Od posebnog značaja za našu temu je Rajsova knjiga *Austro-bugarsko-nemačke povrede ratnih zakona i pravila*,

koju je srpska vlada objavila 1918. godine na Krfu. Angažovanjem Rajsa Nikola Pašić nije više nalazio za shodno da krajem 1914. godine upućuje pojedinačne diplomatske proteste sve do novih vojnih operacija koje su združene austrougarske nemačke i bugarske snage započele oktobra 1915. Ovom prilikom nemoguće je navesti sve Pašićeve proteste, koje je upućivao neutralnim i savezničkim državama kao ministar inostranih dela, već čemo se zadržati samo na onim koje je on kao resorni ministar pripremio.

Tokom druge polovine oktobra 1915. srpska vlada je u dva navrata uputila notu austrougarskoj vladi, preko ambasade SAD u Beču, u kojoj se „žalila da su austrougarske trupe tako nečovečno postupile sa bolesnicima koje su zatekli u Beogradu i ostalim mestima Srbije, da su mnogi od njih umrli od gladi i od umora”. Posredstvom španske vlade, 21. septembra 1916. godine, srpska vlada je protestovala „protiv rđavog stanja naših zarobljenika u Austro-Ugarskoj”. U protestu se, između ostalog, kaže: „Rđava i nedovoljna ishrana proizvela je oboljenja, narочito od tuberkuloze. Naši zarobljenici prisiljavaju se na najteže radove ne vodeći pritome računa ni o kakvoj ishrani, ni potrebnom odmoru za održanje organizma”. Uz to je srpska vlada zamolila špansku vladu da preko svoje ambasade u Beču „posalje jednog izaslanika u zarobljeničke logore”.

Solunski front se do tog vremena već bio stabilizovao u Makedoniji u delu Albanije, a Centralne sile su podelile interesne sfere na Balkanu i okupacione zone. Austrougarska je okupirala Crnu Goru, severnu i centralnu Srbiju i na toj teritoriji uspostavila svoj „Vojni i generalni guvernan”, a Bugarska je u toj okupacionoj raspodeli dobila jugoistočnu i istočnu Srbiju sve do Morave i Makedoniju, dok su se zajedničke trupe borile na sektoru Solunskog fronta. To je bilo poznato Nikoli Pašiću i srpskoj vladi, koja se u svojim protestima zbog povrede međunarodnog prava rukovodila činjeničnim, stvarnim stanjem.

Na Pašićevu molbu 30. aprila 1916, američki otpravnik poslova na Krfu obavestio je zamenika ministra inostranih dela Vojislava Marinkovića, s obzirom da je tada Pašić bio s regentom Aleksandrom u poseti Francuskoj i Engleskoj, da je vlada SAD preduzela korake kod austrougarske i bugarske vlade da američke dobrotvorne misije upute pomoći, posebno životne namirnice, stanovništvu u Srbiji. Srpska vlada je 20. jula 1916. u Pašićevom odsustvu takođe rešila da „Ministar Vojni pozove Slobodana Jovanovića radi spremanja materijala za notu silama o protivpravnim postupcima naših neprijatelja u Srbiji”.

Prisustvo S. Jovanovića u Ministarstvu inostranih dela vrlo brzo se osetilo. Na osnovu prikupljenog i stručno obrađenog materijala i dokaza, Pašić je bio u mogućnosti da već 3. oktobra 1916. uputi protestnu notu svim državama potpisnicama Haške konvencije o povredi „čl. 6. Haškog reglmana” od strane Austro-Ugarske, zbog toga što je prisiljavala ratne zarobljenike da prave nove i popravljaju stare puteve i vojna utvrđenja, postavljaju „poprečna sredstva” i to sve u „samoj bojnoj liniji”. Pod predsedništvom Nikole Pašića, srpska vlada je 6. oktobra 1916. donela odluku da se za pomoći na ovaj način fizički iscrpljenim zarobljenicima i interniranim srpskim građanima preko Crvenog krsta i humanitarnih organizacija uputi 250.000 franaka, a 31. oktobra je odlučeno da se „radi šiljanja [sic.] poboljšane hrane zarobljenim i interniranim licima u neprijateljskim zemljama” posebno formiranom vladinom odboru stavi na raspolaganje mesečni kredit od 90.000 dinara, s tim da se od saveznika zatraži da oni šalju pomoći u ovom mesečnom iznosu „pošto sredstva naša na to ne dostižu”. Ministarstvo građevina, da bi olakšalo posao humanitarnim organizacijama, saopštilo je na sednici vlade da je „uređena paketska služba za zarobljenike”. Patnje ratnih zarobljenika i interniranih lica su se

umanjivale pružanjem pomoći, ali ne u radikalnoj meri, kako je očekivao Pašić, jer su austrougarske vlasti zloupotrebjavale humanitarnu pomoć u svoje svrhe i dalje izlagale logoraše poslovima koji su bili protivni Haškoj konvenciji.

Pašić je 30. novembra 1916. godine ponovo protestovao kod svih država koje su potpisale Hašku konvenciju, zbog toga što je austrougarska vlada „stavila pod sud za sarajevski atentat potpukovnika [Svetozara] Radakovića, koji je u ovom ratu postao ratni zarobljenik neprijateljske vojske” i time povredila „Haški reglman, druga glava, sekcija prva”. Mesec dana kasnije, 30. decembra, upućena je nova nota istim državama, zbog toga što su austrougarske vlasti iz Srbije, tj. njihovog okupacionog područja, „u koncentracioni logor u Braunau odveli 1.580 srpske dece od 9–17 godina koja se tamo nalaze u najbednjem stanju”. Tim povodom, odmah 2. januara 1917, Pašić je istim državama uputio opširnu notu u kojoj se detaljno navodilo da je od avgusta 1916. godine „počela masovna deportacija muškog stanovništva od 14 godina, koja je uzela razmere nemačke deportacije Belgijanaca. Pozitivno znamo da je samo u septembru odvedeno preko 2.000 u Ašah, a svakodnevno se odvode i u Boldagosanj, Neđmeđer, Nežider, kao i u Gornju Austriju. Životni i higijenski uslovi su svuda užasni i masa umire od iznurenosti i bolestina”.

Apeli srpske vlade nisu ostali bez odjeka. Pašić je 24. februara 1917. godine obavestio regenta Aleksandra da mu je iz Madrija javljeno da je „na kraljev predlog u Beč poslana veća misija lekara i oficira radi obilaženja zarobljenika i interniranih u A.[Austro] – Ugarskoj. Španski kralj očekuje da će to poboljšati stanje tih ljudi...”. Isto tako što se tiče dotura namirnica stanovništvu u Srbiji i sprečavanju gladi koja se javila u pojedinim područjima, a posebno u većim gradovima. Austrougarske vlasti su preduzele prve simbolične korake i krajem maja 1917. godine iz zarobljeništva otpustile 24 srpska oficira i 4 podoficira sa artiljerijskim pukovnikom Ljubomirovom Pokornim na čelu, koji su bili slabog zdravstvenog stanja. Upućeni su preko Švajcarske, po nalogu poslanika u Rimu, u Italiju na oporavak i lečenje. Kako je međutim Generalstab srpske vojske izveštavao Pašića i regenta, na osnovu izveštaja puk. Pokornog, stanje srpskih vojnika „u ropstvu direktno je očajno. Tretiraju ih surovo a hrana je više nego bedna. Umiranje je strahovito po procentu. Računa se da u Austriji ima preko 70.000 naših grobova”. Međutim, zbog krize u ishrani stanovništva uopšte i pritisaka humanitarnih misija, među kojima je najagilnija bila španska, „Austrija sama čini korak kod Švajcarske Vlade, da uputi i veći broj naših invalida, ne tražeći zamenu...”. Regentu je poručeno da Pašić što snažnije urgira da se „blagovremeno spasi još ono što se može”, a posebno bolesni i invalidi koje bi trebalo ostaviti, kao što to radi Francuska u Švajcarskoj i Italiji na lečenju i oporavku. U tu svrhu vlada je odobrila španskom ambasadoru u Beču 60.000 franaka, a ambasadoru u Berlinu 100.000 maraka.

Nikola Pašić i srpska vlada nisu ostali samo na direktnim protestima i notama, već su 2. marta 1917. godine, upoznali sva srpska diplomatska predstavništva (osim u Bukureštu i Atini) da austrougarske vlasti vrše diskriminaciju i onemoćuju rad srpskog Crvenog krsta u pomaganju ratnih zarobljenika i interniraca po brojnim logorima u Mađarskoj, Austriji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Pašić je u dopisu naveo da je „Srpsko Društvo Crvenog krsta molilo preko Međunarodnog Crvenog krsta Austro-Ugarski Crveni krst da nam dostavi liste naših interniranih građana u Austro-Ugarskoj. Austro-Ugarski Crveni krst odgovorio je da po svojim statutima Srpski Crveni krst ima sedište u Beogradu gde i danas radi pod zaštitom cesarskog i kraljevskog generalnog guvernmana i da Austrijski Crveni krst ne može pojedinim udruženjima koja se ovde-onde pojavljuju u inostranstvu, smatrati kao Srpski Crveni krst”. Pašić je, tim povodom, uputio energičan protest protiv „ovog

gledišta Austrougarskog Crvenog krsta”, napomenuvši da se srpski Crveni krst od početka rata prenestio iz Beograda i da je stalno pratio srpsku vladu i srpsku vojsku i da austrougarski Crveni krst, zbog toga, nije nijednim zvaničnim aktom „prekinuo zvanične odnose” s njim i da je tek onda „izjavio da našem Crvenom krstu ne može priznati zvaničan karakter, kad mu je ovaj zatražio spisak naših interniranih građana”. Pašić je, na kraju, upozorio da srpski Crveni krst, zbog nerazdvojne veze sa vojnim sanitetom, nije mogao ostati u zauzetim oblastima, nego je morao ići sa srpskom vojskom, koja se u značajnom broju, ne kapituliravši, povukla iz zemlje.

U pogledu „Društva što je ostalo u Beogradu”, Pašić je bio mišljenja da ono nije moglo zbog materijalnih razloga primiti funkciju srpskog Crvenog krsta, što je posredno priznao i austrougarski Crveni krst. To se najbolje videlo iz činjenice što se austrijski Crveni krst, kada mu je trebalo pružiti obaveštenje o austrijskim zarobljenicima u srpskoj vojsci, nije obratio na „Beogradski Crveni krst, nego na ovu organizaciju koja se sada nalazi na Krfu”. Pašić je upozorio austrijski Crveni krst da „po načelima međunarodnog prava, kao što izlazi iz člana 10. Ženevske konvencije od 6. jula 1916. godine samo je naša vlada nadležna da kaže koje društvo ima karakter srpskog Crvenog krsta, i zato ni austrijska vojna vlast nije mogla samovoljno i nasuprot našoj Vladi, oglasiti beogradsko društvo za Srpski Crveni krst”. Protiv ove povrede Ženevske konvencije, Pašić je uputio posebnu notu u kojoj je zatražio da se uspostave prekinute veze između austrougarskog Crvenog krsta i srpskog Crvenog krsta na Krfu.

Državama potpisnicama Haške konvencije, Pašić je 9. marta 1917. godine uputio opširnu notu o regrutovanju, odvođenju i odnarođavanju stanovništva Srbije. U njoj je prvo izneo da je u „austrijskoj [okupacionoj] zoni” odvođenje stanovništva počelo u „većim razmerama u letu 1916. godine, po ulasku Rumunije u rat”. Zatim je naveo da je „odvođeno naročito muško stanovništvo počevši od 17. godina”, ali da su odvođeni čak i starci od 70 godina, žene i deca (logori u Neđmeđeru, Hajnisgrinu i Braunau, gde je odvedeno oko 2.000 dečaka i gde se po podacima iz septembra 1916. nalazilo već 35.000 „gradanskih zarobljenika”). Ostali su bili u Ašahu (2.000), Nežideru, Ragu, Traulau i drugim logorima. „Među interniranim – navodio je Pašić u noti – nalaze se najvažniji činovnici, najugledniji građani” i svi su, bez razlike, smešteni u drvenim barakama, koje nedovoljno štite logoraše od vетра, kiše i snega. Ishrana je „rđava i nedovoljna”, usled čega se u logoru Braunau „pojavila epidemija srdobolje koja je prosto desetkovala logoraše”. Zarobljenici su „bez obzira na rang” i starost upotrebljavani za svakovrsne fizičke rade – „...ima ih čak koji rade u majdanima uglja u Breslavu”. Odvođenje, interniranje i logorisanje civilnog stanovništva bilo je protivno načelima međunarodnog ratnog prava „koje ujemčava stanovništvu ličnu slobodu”, a čl. 52. Haškog pravilnika dozvoljava upotrebu stanovništva za javne rade samo u „granicama zauzete oblasti”.

U pogledu „odnarođavanja”, Pašić je posebno istakao da je u austrijskoj okupacionoj zoni učestalo „gonjenje sveštenika i upotrebljavanje crkava za vojne i administrativne ciljeve”, čime je u velikoj meri bilo onemogućeno slobodno obavljanje pravoslavne službe i narodnih običaja vezanih za crkvene slave. Austrijanci su, takođe, u svojoj zoni zabranili julijanski kalendar, a „isto je tako zabranjena i službena i privatna upotreba cirilice”, kao i „narodne pesmarice”, zatim pesnička dela Branka Radičevića, Jovana Jovanovića Zmaja, kao i mnogi drugi spisi za narodno prosvećivanje. Posebno je bilo zabrinjavajuće, po Pašiću, što su „srpske škole bile zatvorene i otvorene nove sa nastavnicima dovedenim iz monarhije u kojima se predaje po programu ugarskih škola i u kojima su madžarski i nemački jezik obavezni predmeti”. Osim toga bili su „rastureni” narodni i etnografski muzeji, a

„stvari od vrednosti prenete su u Beč”. Iz drugih izvora smo saznali, što Pašiću nije bilo poznato, da je najviša školska ustanova u Srbiji – Univerzitet – bila teško oštećena bombardovanjem s monitora na Savi pri čemu su uništene seminarske biblioteke i laboratorije, dok je zgrada Kapetan Mišinog zdanja pretvorena u konjušnicu, a zgrada Narodne skupštine u magacin hrane i „stovarište svakovrsnog vojnog provijantanta”. U aprilu 1917. godine poslana je nota svim državama potpisnicima Haške konvencije u kojoj je srpska vlada protestovala „protiv ekonomske eksplatacije koju Austrijanci [...] vrše u zauzetoj Srbiji u cilju osiromašivanja naroda”. Austrijanci su na području Vojnog generalnog guvernmanna zadržali srpske neposredne poreze s manjim izmenama, ali su uveli i svoje „diskreciono razrezivanje” bez onih garantija koje je oporezovani imao po srpskim zakonima. Carinsku tarifu su izmenili prema svojim fiskalnim potrebama i interesima austrougarske industrije, što je bilo protivno čl. 48. Haške konvencije. Isto tako, Austrijanci su „bez ikakvih ozbiljnih razloga i bez obzira na kurs našeg novca u slobodnom prometu, odlučili da se naš novac prima samo za polovinu normalne vrednosti, ne samo u službenom, nego i slobodnom prometu”. Po mišljenju srpske vlade, Austrijanci su nameravali da dinar postepeno zamene okupacionom valutom, a ukidanjem Zakona o moratoriju, od 11. avgusta 1914. godine, obavezali su srpske trgovce da odmah, sa kamatom od 6%, isplate celokupnu sumu svog dugovanja austrijskim poveriocima, što je bilo protivno čl. 43. Haške konvencije.

Protivno čl. 48. Haške konvencije, Austrijanci su u korist svoje državne kase izložili na prodaju 1.250.000 kg duvana koji su nasilno uzeli iz monopolskog depoa i uveli dva nova monopola – „monopol šljiva i monopol rakije”. Austrougarske okupacione vlasti su takođe, protivno članovima 23, 26. i 47. Haškog pravilnika, opljačkale sve kuće stanovnika „koji su izbegli iz zemlje” u Beogradu i drugim gradovima. Opljačkan je i kraljevski dvor iz koga su odnete privatne stvari članova kraljevskog doma, zatim kuće predsednika vlade Nikole Pašića i drugih ministara i narodnih poslanika, videnijih građana, industrijalaca i trgovaca. Za svoje potrebe Austrijanci su uzeli eksplataciju svih rudnika i „davali pod novi zakup sve banje, bez obzira na ranije stečena privatna prava”. Opljačkali su sve fabrike i zemljišne posede izbeglih lica, pod izgovorom da su to „bezvlasnička imanja”. Isto tako, vršili su reviziciju stoke „u zauzetim okruzima radi razdeljivanja po Bugarskoj za popravku stočne rase”. Protivno čl. 23. i 44. Haškog pravilnika, primoravali su stanovništvo da daje priloge za austrijski Crveni krst i obavezno upisuje austrijske ratne zajmove.

Austrougarska vlada odgovarala je na ovu opširnu i utemeljenu notu srpske vlade, ali nije ispoštovala nijedan prigovor, tako da je Nikola Pašić ponovo energično protestovao preko poslanstva u Madridu u junu 1917. Pri tome je naveo već iznesene povrede Haške konvencije, kao i neke nove do čijih je saznanja u međuvremenu došao, kao, na primer, da je austrijska vojska upotrebila 400 srpskih zarobljenika za popravku utvrđenja koja su bila izložena bombardovanju neprijateljske artiljerije i trajno ukidanje srpskog krivičnog zakonodavstva.

Početkom 1918. godine (16. januara) Nikola Pašić je uložio protest savezničkim i neutralnim državama, koji je bio usmeren na razobličavanje okrutnih postupaka prema stanovništvu, zasnovanih na naredbi austrougarske okupacione vlasti od 1. decembra 1917. po kojoj se, u svakom mestu, bez sudskog postupka uzimao određeni broj talaca, koji bi bili odmah kažnjeni smrću, ako bi „posjednici oružja sigurnost u dotičnom mestu u opasnost doveli”. Ni Haška konvencija, ni njen Pravilnik, nisu predviđali ustanovu uzimanja talaca, koja je u slučaju austrougarske naredbe bila za još veću osudu, s obzirom da nije „ni najmanje precizirano kakvu krivicu posjednici oružja treba da učine, pa da taoci mogu biti streljani...”. Austro-

ugarske vojne vlasti imale su pravo, ukoliko posednik oružja bude oslobođen zbog nedostatka dokaza, da ga odmah interniraju zajedno s njegovom porodicom. Kažnjavanje porodice, kaže se u potestu srpske vlade, ustanova je koja je prvi put u historiji bila uvedena u kazneno pravo okupatora i „do ovoga rata, nije se uopšte praktikovala u odnosima između ratujućih strana”. Na osnovu iste naredbe, austro-garske okupacione vlasti su uvele novčanu kaznu od 10.000 kruna za onu opština u kojoj bi se pronašlo do 10 komada oružja. To je bilo u suprotnosti sa čl. 50. Haške konvencije „po kome, nikakva zajednička kazna, novčana niti kakva druga ne može biti izrečena protivu stanovništva zbog postupaka pojedinaca”.

Na osnovu precizno prikupljenih dokaza o povredi međunarodnog ratnog prava tokom 1918. i 1919, možemo da pretpostavimo da je Nikola Pašić, kao ministar inostranih dela, upućivao i dalje protestne note tokom ratujuće 1918. godine, ali za to nemamo pojedinačnih dokumenata, bilo diplomatske ili vojne prirode. Za to su postojali i drugi posebni razlozi.

Smrću cara Franje Josifa, ustoličenjem Karla IV i obnovom rada političkih stranaka i parlamenta nastupilo je postepeno otrežnjenje i slabljenje militarističkog duha. Stalna nestaćica hrane i sirovina za ratnu industriju učinili su da Austro-Ugarska počinje da menja svoju unutrašnju politiku, pogotovo što se krajem 1917. i početkom 1918. godine naglo širio masovni talas dezertiranja i „zelenog kadera”. Međutim, to je dvojako delovalo na status ratnih zarobljenika i interniranih srpskih građana. S jedne strane austro-garske vlasti su nastojale da se oslobole jednog dela ratnih zarobljenika, radno nesposobnih, koje su morale da izdržavaju, a s druge sve su češće dozvoljavale da se oni koriste na poljoprivrednim imanjima, posebno veleposedima i kod bogatijih seljaka, na koje je padao teret i njihovog izdržavanja. Manji deo interniranih srpskih građana bio je pušten kućama. Nikola Pašić je na sednici vlade 15. februara 1918. godine saopštilo da je „A.[ustro]-Ugarska predložila razmenu vladinih zarobljenika, oficira i vojnika” i da je on već preuzeo adekvatne korake kod saveznika da se usklade principi po kojima bi se pregovori realizovali. Kraljevina Srbija je vodila direktne pregovore s Austro-Ugarskom u drugoj polovini maja 1918. u Bernu, gde su srpska i austro-garska delegacija 1. juna 1918. zaključile sporazum o repatriiranju ratnih zarobljenika i izvesnog broja građanskih lica, kao i o postupanju s preostalim ratnim zarobljenicima. Srpska vlada je ovaj sporazum objavila u svom službenom listu *Srpske novine* od 4. avgusta 1918.

Oskudica u hrani tokom 1918. godine i dalje je bila veliki problem u okupiranoj Srbiji i posebno Crnoj Gori. Na sednici vlade 20. juna 1918. „predsednik vlade je saopštilo da je nevolja u Crnoj Gori velika i da narod umire od gladi pa mu je potrebna pomoć”. O tom je Pašić već bio razgovarao sa američkim poslanikom. Srpska vlada odobrila je hitnu pomoć Crnoj Gori u visini od 300.000 franaka.

Na kraju, pokušaćemo da iznesemo podatke o broju srpskih zarobljenika i interniranih lica i njihovoj smrtnosti kako bi se dobila celovita slika o nastojanjima srpske vlade da se olakša njihov položaj. Prema jednom zvaničnom austro-garskom izveštaju, koji je objavio V. Stojančević, u decembru 1917. u Austriji i Nemackoj „bilo je 127.000 zarobljenika i 79.000 interniraca (ukupno 206.500 eksterniranih Srba)”. Na drugom mestu, isti autor je izneo sledeći podatak: „Na osnovu službenih izveštaja izlazi da je u logorima Austro-Ugarske juna 1918. godine ukupno bilo skoro 64.000 interniraca i konfiniranih lica, tačnije, ravno 63.797 Srbija!”, uz napomenu, da „ovde nisu uračunati oni konfinirani Srbici koji su se nalazili u nadležnosti i zatvorima Ministarstva unutrašnjih dela i logorima Ministarstva vojske u Beču, čiji je broj ostao nepoznat”, ali, po našim istraživanjima, bio je manji nego krajem 1917. godine zbog razmene i otpuštanja bolesnih i invalida među ofi-

cirima i vojnicima. Sporazum između dve vlade od 1. juna 1918. uticao je na austro-ugarske vlasti koje su do kraja 1918. sve više liberalizovale otpuštanje i postupak prema zarobljenicima i interniranim civilima. Prema dokumentima koje je vlada Kraljevine SHS prezentovala na Konferenciji mira u Parizu, smrtnost zbog ubijanja, iscrpljujućeg rada i slabe ishrane, epidemija raznih bolesti, hladnoće i nehidnjene, bila je vrlo velika – čak 45% ili oko 80.000 civila, interniranih podanika Srbije. Kako navodi V. Stojančević, bilo je samo oko 30.000 mrtvih dečaka do 15 godine.

Protesti srpske vlade imali su odjeka u savezničkim i neutralnim državama u minimalnom poboljšavanju položaja zarobljenih i interniranih lica, ali ne u takvoj meri da se otklone surovosti i flagrantne povrede međunarodnog prava Srbije od strane Austro-Ugarske.

DJORDJE STANKOVIĆ

THE SERBIAN GOVERNMENT AND THE VIOLATIONS OF SERBIA'S INTERNATIONAL RIGHTS ON THE PART OF AUSTRIA-HUNGARY IN WORLD WAR I

Summary

The crucial change in Serbia's relations with Austria-Hungary was brought about by the coup in May 1903, when the Karadjordjević dynasty, which relied on the powers of the Entente, especially Russia took the place of the pro-Austrian Obrenović ruling family. In the meantime, the great powers had reached an agreement at the Hague congresses in 1899 and 1907 regarding the codification of international law, particularly in the field of war operations. The Hague Conventions, especially the Hague Code, precisely determined what the actions of the occupying forces were to be in regard to prisoners of war and the civil population. From the beginning of the Customs War in 1907, and particularly from the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908 and during the Balkan Wars, an anti-Serbian atmosphere was built up in Austria-Hungary. After the assassination in Sarajevo and the outbreak of war, this public sentiment was transformed to racial and religious hatred, resulting in numerous crimes in Mačva and other parts of Serbia temporarily occupied by Austria-Hungary. Civilians and the wounded were killed, while private property was looted and destroyed. The Serb Government reacted immediately by sending notes to the signatories of the Hague Convention, which it continued to send for the entire duration of the war. The notes, in addition to referring to the violations of international law already mentioned, also described the Austrian and Hungarian authorities' cruel treatment of war prisoners, interned civilians, the requisitioning of food and cattle, the confiscation of farming tools and equipment, factories, spas, and the personal property of people who had fled or been driven out, the desecration of churches, educational and cultural institutions, and the various forms of denationalization exercised over the Serbs. The Serb Government endeavored to relieve the suffering of war prisoners and interned civilians by sending material aid through humanitarian organizations to the population of Serbia and Montenegro and through the missions of neutral countries they also sent aid to those held in prison camps throughout Austria and Hungary. Nevertheless, the death toll was extremely high - 45% (approx. 80,000 people).

PREDISTORIJA STUDENTSKIH POKRETA
UPOREDNA PERSPEKTIVA DO DRUGOG SVETSKOG RATA

ABSTRACT: U radu se prati istorijat političkih studentskih pokreta od početaka modernog univerziteta u 19. veku do 1914. godine. Studentski politički pokreti su tesno vezani za opštepolitičke procese. Posebna pažnja poklonjena je pokretu ruskih studenata u 19. veku. Što se tiče studenata Beograda i Srbije, pokazana je njihova konsekventna borba i za opšte društvene ciljeve (demokratizacija, nacionalno oslobođenje) i za uže, univerzitetske ciljeve (autonomija univerziteta, sloboda naučnog rada).

Počeci—svet

U Evropi su od kada postoji Univerzitet kao ustanova, studenti bili agensi društvenih promena. Srednjovekovni studenti (i njihovi profesori) predstavljali su svojim kosmopolitskim načinom života i moglo bi se reći avanturističkim duhom, veliki izazov za relativno nepokretno srednjovekovno društvo.¹ Međutim, istraživanje studentskih političkih pokreta smisленo je samo od istorijskog momenta od kojeg se u celoj Evropi može pratiti razvoj modernog univerziteta. Univerzitet je ustanova koja je neodvojiva od moderne države i modernog društva.

Postojanje univerziteta je ključan faktor za socijalnu reprodukciju „obrazovanog građanstva“ (*Bildungsbuergerstum*). Posebnost ove podgrupe u okviru građanstva je sve veća kako se ide od zapada ka centru i istoku Europe, mada je u istočnim delovima Habzburškog carstva i Rusiji teško govoriti o moćnom i imućnom obrazovanom građanstvu nemačkog ili italijanskog tipa.² U procesu modernizacije formiranje univerziteta prethodi nastanku moderne društvene strukture. Jedno društvo može da nema moderno građanstvo, modernu privredu ili društvenu strukturu, ali ne postoji država koja u 19. i 20. veku nije pokušavala da izgradi svoj univerzitet. Isto važi za nacije bez država, koje su se u 19. veku ogorčeno borile za „nacionalizaciju“ obrazovanja na teritoriji koju smatraju svojom. Zato nije nimalo slučajno da se prve masovne borbe za nacionalnu emancipaciju vode oko obrazovnih ustanova. Jedna od glavnih okosnica nacionalne borbe Čeha i Slovenaca u Austriji bila je borba za narodni jezik u nastavi (na primer, 1895. godine pitanje nastavnog jezika u celjskoj gimnaziji postalo je jedno od najdramatičnijih u austrijskoj politici).³

¹ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb 1983.

² J. Kocka, *Buergerstum im 19 Jahrhundert*, Goettingen 1995; J. Kocka, „The Middle Classes in Europe“, *The Journal of Modern History*, 67 (December 1995), p. 783-806.

³ E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 95-96.

Prva studentska udruženja u Nemačkoj (Burschenschaft) nastala su tokom buđenja nacionalne svesti u doba Napoleonovih ratova 1813/14. Prvo studentsko udruženje u Nemačkoj su osnovali dobrovoljci-povratnici iz rata protiv Napoleona 1814. godine u Haleu, pod nazivom „Teutonia”. Prva politička demonstracija studenata, Vartburška proslava 1817. godine, takođe je imala nacionalno-patriotski karakter. Na njoj se skupilo 349 studenata, mahom teologa i pravnika, da proslave 300 godina reformacije i „bitku naroda” kod Lajpciga. Sledеće godine, u svom ustavu „Opštenemačko udruženje studenata” je sebe videlo kao „odraz svog naroda procvetalog u slobodi i jedinstvu”.⁴ Ovaj tip nacionalno-liberalnih studentskih pokreta doživeo je vrhunac u revoluciji 1848. godine.

Posle toga, postepeno dolazi do razdvajanja studentskih pokreta na dva tipa, što će kulminirati u prvoj polovini 20. veka. U Evropi, nacionalno orijentisani studentski pokreti prilaze krajnjoj desnici, a studentski pokreti usmereni ka socijalnim reformama, približavaju se levici i često imaju internacionalni karakter. Ova podela nije apsolutna, a pogotovo ne važi u Trećem svetu, gde mnogi studentski pokreti kombinuju socijalno-reformatorske i nacionalne elemente.

U zemljama Trećeg sveta, u vreme antikolonijalne borbe, studentski aktivisti su često delovali kao „funkcionalni ekvivalent” nepostojećih ili slabih modernizatorskih slojeva. Studenti su lako prihvatali ideje iz drugih sredina i pokušavali da ih primene u svojim zemljama. Za razliku od industrije, ekonomskih i društvenih struktura, za transfer političkih i kulturnih ideja praktično ne postoje prepreke. Kao što su se u 19. i 20. veku modni trendovi širili iz Pariza, tako su se i uglavnom zapadne političke ideje širile svetom, bez obzira na stepen razvoja ili politički sistem „primaoca”.⁵ Prenosioci političkih i kulturnih ideja su često bili studenti. Skoro svaki član Unije zapadnoafričkih studenata u Londonu (West African Student’s Union), među kojima su najpoznatiji Kwame Nkrumah, student logičkog pozitivizma kod Ayer-a (kao i Mihajilo Marković), kao i Džomo Kenijata (Jomo Kenyatta) doktorant kod Bronislava Malinovskog, vrativši se u zapadnu Afriku postao je politički lider.⁶ Ova dvojica su postali prvi predsednici svojih oslobođenih zemalja.

Kontrast između idejnih koncepcija i društvene stvarnosti često je kod studenata, još u 19. veku, pobudivao politički radikalizam. Čini se da je radikalizam studentskih pokreta u 19. veku bio najveći u društвima gde je „inteligencija” bila distancirana kako od ostalih delova srednje klase, tako i od elite i nižih klasa.⁷ Možda nigde kontrast između opшteg nivoa društvenog razvoja i obrazovane „inteligencije” nije bio veći nego u Rusiji 19. veka. Aleksandar Hercen je to opisao: „Ta kontradikcija između obrazovanja i običnog života nigde nije dosegla tolike razmere kao među plemstvom Rusije”.⁸ Pod plemstvom, Hercen je pre svega mislio na studente iz redova plemstva. Pri tome treba imati u vidu da je ogroman broj studenata dolazio iz redova takozvanog „trećeg elementa”, deklasiranog plemstva koje je bilo plemstvo samo po imenu, a živelo je od slabo plaćenih činovničkih i

⁴ K. Jarausch, *Deutsche Studenten*, Frankfurt am Main 1984, 35-38.

⁵ Lewis S. Feuer, *The Conflict of Generations - The Character and Significance of Student Movements*, London, 1969, p. 23-24; Thomas L. Hodgkin, „The Relevance of ‘Western Ideas’ for the New African States” in J. Roland Pennock (ed.) *Self - Government in Modernizing Nations*, Englewood Cliffs N. J., 1964, p. 56-57.

⁶ A.T. Carey, *Colonial Students: Study of the Social Adaptation of Colonial Students in London*, London, 1956, p. 84; P. Garigue, „The West African Students Union: A Study in Culture Contact” in: *Journal of the International African Institute*, XXIII 1953, p. 58-65.

⁷ O distanci između „inteligencije” i ostalih delova srednje klase i elite u južnoj i istočnoj Evropi videti u J. Kocka, „The Middle Classes in Europe” p. 794.

⁸ A. Herzen, *My Past and Thoughts: The Memoirs of Alexander Herzen*, London 1924, II, p. 141.

intelektualnih zanimanja. Zanimljivo, procenat popovskih sinova je takođe bio izuzetno visok u redovima studentskih aktivista.⁹ Možda bi bilo presmelo tražiti vezu između zilotskog fanatizma ruskih studenata i hiljastičke i mesijanske tradicije ruskog pravoslavlja, ali bi svakako trebalo imati u vidu te specifičnosti socijalne strukture ruskih studenata koji su pokušavali da pronađu intelektualnu „prečicu” za savladivanje zaostalosti, nepravde i bede. U početku su u prirodnim naukama videli novu veru, koja treba da reši društvena pitanja. Mnogi su smatrali da hemija može da pruži takva rešenja. Drugi su uzor za društvo videli u biologiji i anatomiji. Za Dimitrija Pisareva, seciranje žaba je bio pravi ritual.¹⁰ Bazarov, junak Turgenjevlevog romana *Očevi i deca*, objavljenog prvi put 1862. godine, spašava veru u anatomiju i veru u hemiju. U slobodno vreme se bavio seciranjem žaba, izjavljujući da je „pristojan hemičar dvadeset puta korisniji od pesnika”.¹¹

Ruski studenti su konačno u marksizmu pronašli „naučni metod” za poboljšavanje društva. „Teoriju ovoga, moćnoga mislioca”, kako je Marks nazvao Petar Lavrov, prihvatali su daleko pre svojih zapadnoevropskih kolega. Gotovo niko među studentima na Zapadu nije znao za Marks-a u trenutku njegove smrti 1883. godine. Ruski studenti, međutim, organizovali su tim povodom manifestacije u moskovskoj Petrovskoj akademiji, na univerzitetu u Odesi, Tehničkom institutu Sankt Petersburga.¹²

Prvi strani jezik na koji je preveden *Kapital* bio je ruski što je pomalo zbumilo oca istorijskog materijalizma, jer se nije uklapalo u teoriju o uslovjenosti nadgradnje razvijenošću baze. Marks je u jednom pismu rekao da osim toga što je ruski prvi jezik na koji je *Kapital* preveden, Rusija je i zemlja gde se prodao najveći broj primeraka ovog dela. Međutim, odmah zatim je primetio da ruski aristokratski studenti obrazovani na zapadnim univerzitetima uvek streme onom najekstremnijem što Zapad nudi, te da ih taj mlađalački idealizam ne sprečava da postanu nitkovi čim uđu u državnu službu.¹³

Bez obzira na Marksove sumnje u sociološku „pravilnost” ruske revolucionarne omladine, ne može se sumnjati u njihovu revolucionarnu žestinu, u spremnost da poginu i ubiju za svoje ideale. Studentski revolucionarni teror nije nikad i nigde dosegao tolike razmere kao u carskoj Rusiji. Samo na careve Aleksandra Drugog i Aleksandra Trećeg, revolucionari, po socijalnom poretku uglavnom studenti, pokušali su da izvrše veći broj atentata (1866, 1879. više puta, 1881, 1887). Aleksandar Drugi je ubijen 1881. godine, u organizaciji „Narodne volje”, koju su činili mladi ljudi, uglavnom bivši studenti.¹⁴

Ruski studentski pokret se odlikovao žestinom i pre usvajanja marksizma. Od možda prvog studentskog protesta u Rusiji (Harkov, 1858) ruski studenti su više od pola veka bili u skoro stalnoj pobuni. Prema procentu studenata koji su hapšeni ili izbacivani sa univerziteta, nijedan kasniji studentski pokret se ne može ni primati ruskom. Tako je na primer 1861. godine uhapšeno 43% petersburških studenata, sedamdesetih godina 19. veka je hapšeno po 2,5% moskovskih studenata

⁹ N. Hans, *History of Russian Educational Policy 1701-1917*, p. 239-140; L.S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 113-116.

¹⁰ T. G. Masaryk, *The Spirit of Russia*, London 1919, vol. II, p. 71; J. M. Meijer, *Knowledge and Revolution: The Russian Colony in Zurich 1870 - 1873*, Assen (Netherlands), 1955, p. 13.

¹¹ I. Turgenjev, *Očevi i deca*.

¹² P. Lavrov, *Reminiscences on Marx and Engels*, Moscow 1962, p. 350, 354-355; L. S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 119.

¹³ K. Marx, *Letters to Dr. Kugelman*, New York 1934, p. 77-78.

¹⁴ J. N. Westwood, *Endurance and Andeanour, Russian History 1812-1992*, Oxford 1993.

svake godine, a osamdesetih i devedesetih sa istog univerziteta izbacivano je od 2,4 do 12% studenata godišnje. U poslednjoj godini devetnaestog veka (1899) štrajkovalo je 81% ruskih studenata, a pred kraj političke aktivnosti 1911. godine izbačeno je 15% studenata cele Rusije.¹⁵

Ruski studenti su prvi isprobali neke vidove studentske političke borbe i društvenog ponašanja, koji su verovatno značajniji za kasniji razvoj studentskih pokreta od pomenute duge kose, prvih nemačkih studentskih udruženja. U okviru pokreta „povratak u narod” ruski studenti su prvi počeli da nose odeću radnika i seljaka, u želji da pokažu svoju bliskost sa narodom. Kasnija američka moda nošenja stvari od plavog teksasa (blue jeans) karakterističnog za seljake i radnike, koja je takođe doživljavana kao pobuna protiv gradanskog poretku, zapravo je daleki (i verovatno nesvesni) odjek sirotinjskog preraščavanja ruskih studenata – „narodnjaka”. Dve do tri hiljade mlađih ljudi, mahom studenata, krenuli su 1874. i 1875. godine obučeni kao radnici i seljaci, „u narod”, da ga uzdižu i prosvećuju. Prvi zabeleženi letak u studentskim pokretima potiče iz Sankt Petersburga, gde je štampan s jeseni 1861. godine. S druge strane, carski režim je imao svoje zahteve u pogledu izgleda studenata, koji su bili prilično protivrečni. Studentima je za vreme cara Nikolaja Prvog (1849) nametana karakteristična frizura da bi ih policija lakše prepoznavala tokom nemira, a 12 godina kasnije (1861) bila je zabranjena studentska uniforma, ne bi li se slomio studentski *esprit de corps*.¹⁶

U zapadnoj Evropi studenti su bili aktivni učesnici u revolucijama 1830. i 1848. godine: „Pariski studenti su bili prvi organizovani republikanci u Francuskoj 19. veka, a takođe su bili i revolucionari”, pisao je John Plamenatz.¹⁷ Revolucija 1830. godine je inspirisala Viktora Igoa da prvi u svetskoj književnosti opiše pobunjene studente, članove tajnog udruženja „Prijatelji ABC-de”: „Većina prijatelja ABC-de su bili studenti, srdačno udruženi sa nekoliko radnika... svi, osim Legla, bili su s juga”. Za njihove vođe Anžolra (Enjorlas) i Kombefera Igo piše: „Anžolra... je bio jedinac sin i bogat... Čovek bi rekao gledajući mu misaoni odsjaj pogleda, da je u nekom ranijem življenju, prošao kroz revolucionarnu apokalipsu. ...Priroda prvosveštenika i mladića, neobična kod jednog mladića. Bio je bogomoljac i borben; sa neposredne tačke gledišta, vojnik demokratije; izvan savremenog pokreta, sveštenik idealja... Pored Anžolre, koji je predstavljao logiku revolucije, Kombefer je predstavljao njenu filozofiju. [...]govorio je: Revolucija, ali civilizacija... voleo je reč građanin, ali je još više voleo reč čovek”.¹⁸

Po mišljenju Johna Plamentza, studenti su započeli revoluciju u Parizu 1848., a i u Nemačkoj su 1848. bili samo deo liberalnog građanstva, „samo jedan glas u velikom horu revolucionarnog pokreta”, kako kaže Konrad Jarausch (Jarausch).¹⁹ Zato se ne može govoriti o posebnom studentskom pokretu u 1848. godini, bar ne u smislu studentskih pokreta 20. veka.

U Pariskoj komuni 1871. među blankistima, koji su predstavljali vođstvo revolucije, takođe je bilo mnogo studenata. Među njima su se posebno isticali Raul Rigo (Rigault) i Fere.²⁰

¹⁵ L. S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 127.

¹⁶ L. S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 97-98, 128; J. N. Westwood, *Endurance and Andeavour, Russian History 1812-1992*, Oxford, 1993, p. 52, 97, 114.

¹⁷ John Plamenatz, *The Revolutionary Movement in France 1815-1871*, London 1952, p. 23.

¹⁸ V. Igo, *Jadnici*, (prevod Nikole Banaševića) paginacija se razlikuje u raznim izdanjima, a reč je o početku glave „Prijatelji ABC-de“ iz četvrte knjige trećeg toma.

¹⁹ John Plamenatz, *The Revolutionary Movement in France 1815-1871*, p. 63; Konrad H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970*, Frankfurt am Main 1984, p. 51.

²⁰ E. S. Mason, *Blanqui and Communism*, Political Science Quarterly, XLIV, 1929, p. 508.

Vrhunac studentskog angažovanja u revolucionarnim događajima pre Prvog svetskog rata je bila ruska revolucija 1905. Studenti su postali predsednici najznačajnijih radničkih sovjeta, kao što su oni u Sankt-Petersburgu i Odesi.²¹ Studentski nemiri su se u Rusiji nastavili do 1914., posebno posle 1910. godine, kada je Stolipin, smatrajući univerzitete leglom nemira, počeo da ukida prava koja su sa mukom izvojavana 1905. Po izbijanju Prvog svetskog rata studenti su se lojalno uključili u ratne napore carevine. Kasnije je njihov patriotski entuzijazam nešto splasnuo, posle poraza i lošeg vođenja rata, kao i zbog uvođenja regrutacije za studente 1916. godine.²²

Počeci studentskog (i đačkog) pokreta u Srbiji

Morali smo u prethodnom podnaslovu da pomenemo i đake, jer je u Srbiji do 1863. godine najviša škola bio Licej, koji je doduše prevazilazio nivo srednje škole, kako po funkciji tako i formalno (već je 1893. odvojen od Gimnazije „kao viša i sveze i snošenja nikakvog sa Gimnazijalnim neimajuća škola“). Ipak, tek se o Velikoj školi, koja je 1863. godine otvorena kao „naučni zavod za višu i stručnu izobraženost“ sa tri fakulteta (Pravnički, Tehnički i Filozofski), može govoriti kao o nekoj vrsti pravnog univerziteta.²³

Ova ustanova je bila „funkcionalni ekvivalent“ Univerziteta, a mladi ljudi koji su se na njoj školovali „funkcionalni ekvivalent“ studenata, pogotovo kada je politička aktivnost u pitanju. Do zabrane jednog studentskog udruženja prvi put je došlo već 1851. To je bila Družina mladeži srpske, osnovana 1847. i zabranjena četiri godine kasnije, posle napada na vladu.²⁴ Prvi štrajk licejaca održan je u vreme Svetoandrejske skupštine 1858. Tri godine kasnije (1861) licejci se bune protiv mere ministra prosvete usmerene prema studentima koji ne idu redovno u crkvu. U peticiji mole kneza da kao prijatelj prosvete spreči da se Licej „kao jedini hram obrazovanosti... silom pretvori u bogosloviju“. Apel studenata se završava u najčistijem duhu evropskog liberalizma: „Mi nismo više ljudi čim nam se ova (naučna – P. M.) sloboda oduzima... Hoćemo, želimo, a i poziv nam je da težimo da nam zakoni postanu svetinja“. Studenti su iste godine demonstrirali u znak podrške ustanku Luke Vukalovića, a licejac Alimpije Savić je pokrenuo krivični postupak protiv žandara Alekse Midžića, zbog fizičkog napada. Posle treće Savićeve žalbe Ministarstvu unutrašnjih dela, žandar je predat sudu. U junske događajima oko Čukur česme 1862. godine studenti su na barikadama imali organizovanu jedinicu koju su nazvali Licejska legija. Uglavnom su bili odeveni u „dušanke“ i „lazarice“ sa kalpacima (što podseća na nemačke patriotske studente s početka 19. veka), a Kujundžić Aberdar je nosio crvenu garibaldinsku košulju. Vreme su uglavnom provodili u vojnim vežbama, a mimo njih uz tambure, gusle i patriotske knjige (da li je to jedan od prvih hepeninga? – P. M.). Dve godine kasnije 1864. ponovo je na dnevnom redu studenata bilo pitanje političkih sloboda. Studenti (već Velike škole) demonstrirali su povodom izbacivanja svojih profesora Vladimira Jovanovića i

²¹ L. S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 123-124.

²² J. N. Westwood, *Endurance and Andeavour*, p. 198.

²³ V. Tešić, *Razvoj Liceja i Velike škole, „Univerzitet u Beogradu 1838-1938“*, Beograd, 1988, str. 19-36.

²⁴ Studenti Filozofskog fakulteta, „Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu 1863-1963“, str. 703-814 (deo do 1905. napisao je Jovan Miličević, do 1918. Andrej Mitrović, kao i deo 1945-1963, a međuratni period je obradila Milica Damjanović).

Stojana Veljkovića iz Velike škole. Pre toga je zabranjeno Društvo srbske slovesnosti, zbog polemika u kojima su učestvovali i ovi profesori. Jedna od najvećih polemika (u čemu ima značajne simbolike) izbila je oko izbora Đuzepa Garibaldija za počasnog člana. Naravno obojica isključenih profesa su bili za to.²⁵

Srpski studenti nisu ostali imuni na uticaje ruskih narodnjaka i nihilista. Ti uticaji su išli od oponašanja Turgenjevljevog junaka Bazarova (kao u slučaju studenta filozofije Miloša Davidovića koji je naopake lepio markice sa slikom kneza Mihaila), do „gutanja” spisa Pisareva, Dobroljubova i Lavrova. Černiševskog su, kako kaže Jovan Skerlić, srpski student „skoro obožavali”. Jovan Žujović tvrdi da su 70-ih godina 19. veka svi studenti Velike škole, sem jednog Crnogorca, znali ruski. Jovan Milićević pravi razliku među studentskim generacijama: dok je ona oko 1860. vodila književne polemike, u vreme osnivanja Ujedinjene omladine (1867) studenti su se bavili nacionalnim radom, a već je početkom 70-ih godina dominantna tema studentskog angažmana postala sveobuhvatna reforma društva, nadahnuta ruskim uzorima. „Bledunjavi mladići sa dugom zapuštenom kosom...išli su u grupama i jednako nešto raspravljali”, pisao je Slobodan Jovanović o ovoj generaciji.²⁶

Namesnička vlada je posle početne tolerancije počela da vrši pritisak na politička udruženja. Rad „Pobratimstva” je zabranjen 1871, posle demonstracija sazvanih povodom izbacivanja jednog profesora Velike škole. Vlada je jedva dočekala demonstracije da zakonski ograniči autonomiju Velike škole.²⁷ Posle tog događaja, nastalo je izvesno zatišje.

Osnivanje političkih stranaka u Srbiji 1881. godine dovelo je do oživljavanja studentskog političkog života, kao i do podele studenata na liberalne, naprednjake, radikale i socijaliste. Prve velike demonstracije su izbile 1882. godine, povodom komada *Rabagas* u Narodnom pozorištu kojim je režim htio da ismeje radikale i socijaliste. Na premjeri, za vreme drugog čina, omladinci ovih dveju stranaka su počeli da protestuju uz pomoć pištaljki, čegrtaljki (sic!?) P.M.) žabica i bacanja jaja na binu. U pozorište su uleteli žandari i započeli tuču sa studentima i đacima koja se nastavila i oko pozorišta.²⁸

Devedesetih godina dolazi do novog ciklusa u studentskom političkom životu. Umesto ruskih narodnjaka, na studente Beograda sve više utiču neposredni zapadni uzori. Radikalno *Delo* donosi prikaze dela Marks-a i Engels-a, direktno, a ne kao ranije, posredstvom ruskih prevoda i komentara. Nemiri su postali skoro uobičajeni deo studentskog života, ali njihovi uzroci nisu bili uvek samo politički. U januaru 1894. studenti su polupali prozore na nekim kafanama negodujući „zbog skandalognog ponašanja pevačica”, koje u svojim kupletima nisu ostavljale studente na miru. Drugi put te godine su demonstrirali povodom ukidanja ustava, a treći put protiv nekog profesora sa Pravnog fakulteta. Sva tri puta je demonstrirao i student Filozofskog fakulteta Radoje Domanović, koji je prilikom kafanskih demonstracija bio uhapšen. Demonstracije u poslednjoj godini 19. veka, 1899, sa-

²⁵ Ž. Đorđević, *Politička i književna aktivnost na Liceju i Velikoj školi od Svetozarevske skupštine do suspendovanja Društva srpske slovesnosti*, U: „Univerzitet u Beogradu 1838-1938”, str. 756-771.

²⁶ *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 718-720; J. Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd 1922, str. 58; J. Žujović, *Svetozar Marković*, Beograd 1925, na više mesta; S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića I*, Beograd 1931, str. 261.

²⁷ S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića I*, str. 175.

²⁸ *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 732; S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića III*, str. 51-52.

zvane su povodom zverstava u Staroj Srbiji i Makedoniji. Međutim, ono što je kod njih poučno i za buduća vremena je zrelo zaključivanje studenata o povezanosti unutrašnje i spoljašnje snage države. Student završne godine filozofije Jovan Skerlić je rekao da se „prvo treba oslobođiti beogradskih paša, pa tek onda raditi na oslobođenju porobljene braće”, a u završnoj rezoluciji, u kojoj se osuđuju turska zverstva, piše: „Velikoškolska omladina uverena da je snaga jedne države u srazmeri sa sredenošću unutrašnjih prilika, žali duboko što je današnja vlada u Srbiji isuviše nemoćna u Ottomanskoj imperiji”. Svi učesnici skupa su stavljeni pred akademijski sud, a studentski skupovi su zabranjeni.²⁹

Studentski nemiri su dobili na snazi i značaju u 20. veku, pred kraj vladavine dinastije Obrenovića. Posle smrti kralja Milana popustio je pritisak režima, a novim ustavom je uveden ograničeni parlamentarizam. Prvi veliki nemiri beogradskih studenata u 20. veku su demonstracije 1902. godine. Razlozi studentskog nezadovoljstva nisu bili samo političke prirode. Od oktobra 1901. godine Senat je primorao Rektorat da mu ustupi na korišćenje svečanu salu i još nekoliko prostorija Kapetan-Mišinog zdanja. Velikoškolci su redovno pratili zasedanja Senata i sudbinu zakonskih predloga.³⁰ Ova epizoda upečatljivo pokazuje koliko je Beograd bio mali i neizgrađen grad. Prostorije za Senat u Domu kralja Dečanskog još nisu bile završene, a očigledno u celom Beogradu nije bilo dovoljno reprezentativnih prostorija.

Početkom januara 1902. godine pred Senat je došao Zakon o zborovima i udruženjima. Oko tog zakona bilo je nekih nesuglasica sa Narodnom skupštinom (u kojoj su sedeli izabrani poslanici, a ne kao u Senatu, uglavnom postavljeni od kralja). Nezadovoljni odlukom Senata, studenti su počeli da negoduju još za vreme njegove sednice. Kada su udaljeni iz zgrade, nastavili su da protestuju pred zgradom Kapetan-Mišinog zdanja, a naročito su bili namerni da izviđe Nikolu Pašića. Pred Veliku školu je pristigla žandarmerija i počela je tuča, da bi se na kraju umešala konjička policija. Ugled studenata je bio toliki da je i sama policija, nekoliko dana kasnije, održala zbor i izrazila žaljenje što su ih velikoškolci izazvali i što je policija sa njima postupila „kao i sa svakom manguparijom, na veliku štetu ugleda našeg najvišeg vaspitnog zavoda”. Demonstracije su velikoškolcima poslužile kao povod za veće zahteve. Tražili su da se zgrada Univerziteta vrati prvobitnoj nameni, a u protivnom su zapretili da će napustiti zgradu u ostaviti je Senatu. Akademski sud je kaznio 211 studenata poništavanjem jednog ili dva semestra, ali su velikoškolci bili solidarni i od 25. marta bojkotovali nastavu. Početak semestra je odložen za 2. maj, ali ni tada većina nije došla u svoje klupe. Na kraju je kralj, svojim ukazom od 28. oktobra oslobođio sve kažnjene velikoškolce. Senat je iseljen još pre toga. Bila je to velika pobeda studentske solidarnosti i lekcija političarima koji su od 1899. godine počeli da prave neprincipijelne kompromise sa nedemokratskim vladarom.³¹

Pad dinastije Obrenović ponovo su najavile studentske demonstracije. Protestu studenata protiv još jednog ukidanja ustava pridružili su se šegrti i masa sveta. Došlo je do puškaranja, prilikom kojeg je poginulo više ljudi. Za razliku od prethodnog vremena kada su pobunjene studente vodili filozofi, sada su najaktivniji bili pravnici (na primer, Dimitrije Tucović i Ljuba Jovanović-Čupa). Režim Aleksan-

²⁹ M. Nikolić, *Tri demonstracije studenata Velike škole 1894. godine*, „Godišnjak grada Beograda”, knj. IV; *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 741.

³⁰ M. Vojvodić, *Demonstracije velikoškolaca 1902. godine*, „Univerzitet u Beogradu 1838-1938”, str. 774-786.

³¹ *Isto*.

dra Obrenovića je definitivno izgubio legitimitet i dva meseca kasnije je svrgnut ubistvom kralja i kraljice.³²

Demonstracija studenata je bilo i u periodu parlamentarne demokratije od 1903. do 1914. godine.³³ O njima, međutim, nećemo mnogo govoriti jer je politički kontekst bio promjenjen. U ovom periodu univerzitetska vlast je uglavnom štitila studente u sukobima sa organima reda, a državna vlast je prema njima bila blagonaklona.

Meduratni period – svet

U međuratnom periodu došlo je do obrta u političkoj orientaciji evropskih studenata. U skoro svim evropskim zemljama studenti se radikalizuju posle Prvog svetskog rata, ali je među njima sve više desnih radikala i nacionalista. U Nemačkoj, neuspela revolucija 1918. godine je bila revolucija bez studenata. Daleko ih je više bilo u redovima nacionalističkih dobrovoljaca. Za sve vreme trajanja Vajmarske republike nemački studenti nisu prihvatili parlamentarnu demokratiju. Po jednoj anketi 77% nemačkih studenata je odbacivalo vajmarski ustav. Veliki istoričar i profesor Fridrik Majneke (Meinecke) rekao je 1925. godine: „Ja znam da se većina akademske omladine danas nalazi u desničarskom taboru“.³⁴

Na prvi pogled moglo bi se reći da je desničarska radikalizacija studenata nastupila u onim zemljama gde je preovlađivalo nezadovoljstvo ishodom Prvog svetskog rata. U Italiji je 13% fašista bilo iz studentskih redova, još pre nego što su fašisti došli na vlast.³⁵ Međutim, desničarski ekstremizam se pojavio i kod francuskih studenata, među kojima je ojačala *Action Francaise*. Po prvi put je došlo do velikih desničarskih studentskih nemira, a desničarski studenti su čak pokušali da ubiju premijera Leona Bluma. Neki autori tu pojavu objašnjavaju sukobom generacija i pobunom protiv očeva, koji su ovaj put bili liberalni i levičari na vlasti (Klemanso, Blum, Erio).³⁶

U svakom slučaju, Beogradski univerzitet kao da se politički razvijao u savsim suprotnom pravcu.

„Crveni univerzitet?“

U posleratnoj istoriografiji smatra se već opštim mestom činjenica da je Beogradski univerzitet bio rasadnik revolucionarnih kadrova u periodu između dva svetska rata. Po najnovijem istraživanju Ljubomira Petrovića od 1322 narodna heroja u Jugoslaviji 313 ili 23,68% su bili iz studentskih redova.³⁷ Retki su disonantni tonovi koji tvrde da je osim levičara (i ljiotićevecata) na Beogradskom uni-

³² S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića III*, str. 280-297; T. Kaclerović, *Martovske demonstracije i mayski prevrat*, Beograd 1950; *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 742-743.

³³ Videti o tome u *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, deo koji je napisao Andrej Mitrović, kao i L. Petrović, *Oktobarski štrajk studenata 1905. godine*, „Univerzitet u Beogradu 1838-1938“, str. 787-795.

³⁴ K. Jarausch, *Deutsche Studenten*, p. 118-124.

³⁵ E. J. Hobsbawm, *Age of Extremes*, London 1994, p. 122.

³⁶ L. S. Feuer, *The Conflict of Generations*, p. 271-275.

³⁷ Ljubomir Petrović, „Narodni heroji u društvu Jugoslavije 1942-1975“ (rukopis). Zahvaljujemo se kolegi Petroviću na dozvoli da koristimo rezultate njegovog neobjavljenog istraživanja.

verzitetu bilo dosta organizovanih studenata koji su bili pristalice umerenijih političkih opcija, pre svega demokrata i zemljoradnika.³⁸

Doista, moguće je da je pri proučavanju međuratnog studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu došlo do naknadnog izjednačavanja svih demokratskih i slobodarskih nastojanja beogradskih studenata sa akcijama komunista i njihovih pristalica. Na primer, u svojim memoarima Svetozar Vukmanović Tempo piše o početku velikih studentskih demonstracija 1931. godine: „Gotovo svi govornici su ponavljali parole o slobodi zabora i dogovora, o slobodnim demokratskim izborima... Iako su pripadali ovoj ili onoj partiji čija su rukovodstva pripadala opoziciji“.³⁹ Naravno, u većini kasnijih radova ove demonstracije će biti pripisivane komunistima. Ostaje ipak činjenica da su studenti Beogradskog univerziteta pretežno bili raspoređeni levo od političkog centra, a pomeranje ka levom kraju političkog spektra je bilo sve jače kako se bližio Drugi svetski rat.

Prve velike demonstracije beogradskih studenata u međuratnom periodu imale su nesumnjiv pečat levičarstva. Tog 23. juna 1919. skoro svi studenti Univerziteta su napustili predavanja i demonstrirali protiv proterivanja komunističkog vođe Vladimira Čopića i još nekih studenata u rodna mesta. Prošli su Knez Mihailovom, Kralja Milana i Kneza Miloša, sve do Ministarstva vojske i mornarice. Žandarmerija je pucala u vazduh, a studenti su na plotune odgovorili pevanjem himne. Ministar prosvete je zahteve studenata nazvao „umesnim“, a ministar vojni je studentsku povorku nazvao „ruljom“. U proleće 1920, studenti su organizovali prvi miting koji je po broju učesnika prevazišao studentske srazmere. Na Kalemeđdanu pred 10.000 ljudi, pripadnici raznih političkih opcija (između ostalih Vasa Ćubrilović i Cvetka Popović iz redova mladobosanaca) govorili su protiv vlade Stojana Protića, najviše protiv korupcije, a za građanske slobode, doslednu agrarnu reformu i raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu. Na Terazijama je došlo do sukoba demonstranata sa žandarmerijom i konjicom, u kojima je povređeno i desetak studenata. Posle tih događaja Univerzitet i srednje škole su stupili u višednevni štrajk.⁴⁰

U prvoj polovini dvadesetih godina vodila se borba države i univerziteta oko univerzitetske autonomije. Država je nastojala da na profesore primeni Zakon o činovnicima, to jest da ostanak u službi profesora bude kao i kod činovnika vezan za lojalnost državi. Univerzitet se godinama borio protiv toga, naročito od kada su 1923. godine izbačeni neki profesori na osnovu člana 4 činovničkog zakona koji se ticao „zabrane ispoljavanja načela protiv postojeće državne forme“. Studenti su tim povodom organizovali demonstracije u martu i decembru 1924. U martu su demonstracije ostale ograničene na univerzitetske aule, dok su decembarske demonstracije poznate kao „vavedenjski događaji“ izbile i na ulicama. Decembarske demonstracije su posebno zanimljive, jer su one pokazale solidarnost ne samo beogradskih i zagrebačkih, već i čehoslovačkih studenata. Naime, beogradske demonstracije izbile su na vest o demonstracijama zagrebačkih sveučilištraca povodom ukaza Svetozara Pribićevića kojim je penzionisano nekoliko profesora Zagrebačkog sveučilišta. Došli su delegati iz Zagreba, i upućeni telegrami podrške Centralnog saveza čehoslovačkih studenata. Ove demonstracije su imale epilog u duhu

³⁸ Na primer u tekstu o studentskim danima Milorada Draškovića (mladeg) pred Drugi svetski rat u: R. Conquest - D. J. Đorđević, *Political and Ideological Confrontations in Twentieth Century-Essays in Honor of Milorad Draskovic*, New York 1996.

³⁹ S. Vukmanović - Tempo, *Revolucija koja teče I*, Beograd 1971, str. 27.

⁴⁰ Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu, (deo teksta Milice Damjanović) str. 776-781; S. Cvetković, *Revolucionarni studentski pokret 1918-1929*, „Univerzitet u Beogradu 1838-1988“, str. 849-860.

studentskih provokacija pola veka kasnije. Na svetosavskoj priredbi 1925. godine studenti su povicima na ministra Pribićevića prekinuli proslavu, a četrdesetorka su privedena u upravu grada. Sledeeće godine, sva tri univerziteta Kraljevine SHS (Ljubljana, Zagreb i Beograd) stupili su u štrajk povodom napada fašista na slovenački list u Trstu.⁴¹

Posle ovih događaja nastupilo je zatišje od nekoliko godina. U tridesetim godinama posle popuštanja diktature i Oktroisanog ustava (1931) došlo je do novog talasa studentskih demonstracija, neviđenih do tada po organizovanosti i dugotrajnosti. Ovaj put demonstracije su izbile u studentskom domu Kralja Aleksandra, u kojem je 1929. godine bilo smešteno 543 studenta iz raznih krajeva Jugoslavije. U odnosu na broj stanovnika svake oblasti bilo ih je najviše iz Crne Gore (78), kao što je uostalom bio slučaj i sa studentima u celini. Među 7.678 studenata 1934. godine iz Zetske banovine je bilo 1232 (jedino je iz mnogoljudne Dunavske banovine dolazilo više, 1981 student).⁴² Uslovi života u domu su bili dobri. S. Vukmanović Tempo piše da su za njega uslovi bili „iznad svakog očekivanja”. Studentski dom je uživao autonomiju, kao i sam Univerzitet.⁴³

Velike demonstracije 1931. godine započele su 27. oktobra razbijanjem predizborne konferencije Koste Kumanudija i Božidara Maksimovića u obližnjoj kafani „Žagubica”. Kada ih je policija oterala iz kafane, studenti su nastavili da izvikuju parole u domu. Na drugoj predizbirnoj konferenciji sledeće nedelje (5. novembra) ponovljen je isti scenario: uzvikivanje parola na konferenciji, povlačenje u Dom i uzvikivanje parola sa prozora i balkona. Ovaj put, međutim, demonstracije su produžene na Univerzitet i okolnim ulicama, gde ih je razbila policija. Studenti su se zatvorili u Dom, gde je Milovan Đilas održao svoj prvi govor. Od novembra (dan izbora) počinje vešanje plakata i transparenata na domske prozore i balkone. Policija je prvo opkolila zgradu i tukla prolaznike, a potom upala u dom. Rektor Vlada Mitrović podneo je 12. decembra ostavku zbog grubog postupanja policije. Univerzitet se ne smiruje, demonstracije izbijaju 1, 6. i 7. decembra. Potonjom prilikom, razbijen je policijski kordon i studenti su se razlili po Pozorišnom trgu. Potom dolazi do zatvaranja u zgrade fakulteta. Vrhunac sukoba je bio 9. decembar, kada je po prvi put žandarmerija upotreblila bajonet. Univerzitet je sve vreme bio zatvoren. Režim je pokušao da stavi upravu doma Kralja Aleksandra pod svoju kontrolu, to jest da ukine autonomiju pri izboru upravnika. Odmah izbijaju nove demonstracije, na šta vlast odgovara prvo isključivanjem struje i vode u domu zbarikadiranim studentima, a zatim i iseljenjem svih studenata. To je bio već kraj januara 1932. godine. Svetosavski studentski bal, kojem bi prisustvovao i kralj, odložen je iz straha od studentskih provokacija. Tih dana su Mitra Mitrović i Branka Đerić razbile belogardejski skup na Kolarčevom narodnom univerzitetu bacanjem suzavca. U februaru je i Univerzitsko veće protestovalo zbog proterivanja i upada policije u zgrade Univerziteta. Na velikim demonstracijama sa 2000 učesnika, održanim i u aprilu 1932. godine, u sukobu sa žandarmerijom ranjeno je više studenata i policajaca. Univerzitet je bio zatvaran u decembru 1931., januaru, aprilu i

⁴¹ B. Prpa Jovanović, *Nastavnici univerziteta 1919 - 1929*, „Univerzitet u Beogradu 1838 - 1988”, str. 145-164; *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu*, str. 786-788; S. Cvetković, *Revolucionarni studentski pokret 1918-1929*.

⁴² Đ. Stanković, *Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavije na Beogradskom univerzitetu 1929-1932*, „Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu” Beograd 1970, str. 17-68.

⁴³ S. Vukmanović-Tempo, n.d., str. 25.

na kraju od 4. maja do 15. juna 1932. godine.⁴⁴ U ovim demonstracijama su se iskazale sve bitne osobine studentskih nemira ovog perioda: politički idealizam, nevezan za konkretnе materijalne uslove, relativna solidarnost studenata i profesora, simpatije javnosti. Zatvaranje na fakultete i u domove biće omiljena studentska taktika i u narednih pola veka.

Tokom 1933. godine studenti su demonstrirali jednom, povodom zakona o tak-sama i nekoliko puta zbog spoljne politike (gostovanje E. Telera, suđenje Georgi Dimitrovu). Vlada Bogoljuba Jevtića pokazuje prijemčivost na spoljne uzore. U januaru 1935. formiran je koncentracioni logor za studente u Višegradu, u kome je bilo zatvoreno 46 ili 51 student (brojevi se razlikuju). Studenti u Beogradu su odmah organizovali demonstracije u centru grada, koje su se pretvorile u obračun sa policijom. Rektor i profesor Čorović su otišli u Višegrad da posete studente. Studenti su se zatvorili na Pravnom fakultetu (danasa zgrada Filološkog fakulteta). Univerzitetske vlasti su na pritisak ministra prosветe dozvolile da policija uđe na univerzitet. Tom prilikom je poginuo Mirko Srzentić, a pohapšeno je oko 60 studenata. Univerzitetski senat se oštro usprotivio ideji Ministarstva prosvete o uvođenju univerzitetske policije. Rektor Đaja je dao ostavku, a novi rektor Vladimir Čorović zapretio ostavkom ako se logor ne raspusti. Sredinom marta 1935. godine logor je raspušten, a do 20. marta su iz njega pušteni svi studenti.⁴⁵

U to vreme dolazi do radikalizacije političke borbe ne toliko zbog represije režima, koji je upravo 1935. godine počeo da se transformiše u neku vrstu ograničenog parlamentarizma, već zbog pojave borbenih desnih studentskih aktivista pre svega organizacije ORNAS. Ova organizacija je neredima 1934. sprečila izborre za pravničko studentsko društvo, krajem 1935. godine su se potukli sa komunistima u domu Kralja Aleksandra, pri čemu je odmah intervenisala policija pohapšivši komuniste. U zategnutoj situaciji rektor Čorović je predložio uvođenje „univerzitetske straže“. Akcioni odbor studenata je odlučio da će „pre dozvoliti da se Univerzitet rasturi, nego da se uvede policija“. Na godišnjicu smrti Mirka Srzentića održan je zbor u Univerzitetskoj biblioteci, koji je rasturila policija. Studentske zahteve za ukidanje univerzitetske straže poduprli su predstavnici građanskih stranaka i intelektualci. Univerzitetska uprava se u martu povlači i nudi studentima da njihove kolege budu samo uslovno kažnjene, a da univerzitetski stržari ostanu kao radnici na univerzitetskim dobrima. Studenti su smatrali ove ustupke nedovoljnim. Odlučeno je da sva tri univerziteta u Jugoslaviji stupe u generalni štrajk. Prilikom lepljenja letaka na Medicinskom fakultetu 4. aprila pripadnici ORNAS su izboli kamama nekoliko studenata, a Žarko Marinović je izdahnuo. Na njegovoj sahrani 6. aprila su izbili novi nemiri i sukobi sa policijom. Nastava je prekinuta, a pariski studenti su uputili pismo podrške beogradskim kolegama. Univerzitetsko veče je postalo rezervisano prema rektoru, pa je on već 25. aprila dao ostavku. Novi rektor, Dragoslav Jovanović, obećao je ukidanje univerzitetske straže, a udovoljeno je i nekim drugim studentskim zahtevima.⁴⁶

⁴⁴ Đ. Stanković, *Komunistička partija i Savez komunističke omladine na Beogradskom univerzitetu 1929-1932; M. Vasić, Revolucionarni pokret studenata 1929-1941, „Univerzitet u Beogradu 1838-1938“*, str. 861-880.

⁴⁵ M. Damjanović, *Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine*, Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu, str. 69-118; M. Vasić, *Revolucionarni pokret studenata 1929-1941*.

⁴⁶ M. Vasić, *Problem „reorganizacije“ SKOJ-a u vreme poleta revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji 1935-1936, „Istorijski radnički pokret-zbornik radova“ IV*, Beograd 1967; L. Ivanović - M. Vukomanović, *Štrajk studenata Beogradskog univerziteta aprila 1936, „Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu“*, str. 119-174.

Posle ovih demonstracija, studenti su se uglavnom uklapali u opštu narodno-frontovsku politiku, demonstrirajući povodom spoljne politike (posete stranih državnika, ili okupacija Sudeta).⁴⁷

Pred Drugi svetski rat komunistički orijentisanim studentima je vodilja postala sovjetska spoljna politika, što se vidi iz naglih obrta studentske politike tokom 1939. Dok su 22. aprila te godine održali akademiju pod naslovom „Omladino, kada je otadžbina u opasnosti moraju se sve snage sjediniti”, sasvim je drugačiji politički akcenat bio u jesen te godine, posle potpisivanja pakta Molotov-Ribentrop. Tako je, na primer, Akcioni odbor napao komemoraciju admiralu Gepratu predviđenu da se održi u zgradi Univerziteta, prvo lecima nazivajući je „svrstavanjem uz jedan ratujući tabor” i „posrednim ili neposrednim huškanjem na rat i priklanjanjem anglo-francuskom bloku”, a zatim demonstracijama, čime je proslava sprečena. Ogorčen ovakvim ponašanjem Akcionog odbora, Univerzitski senat je odobrio proslavu ujedinjenja desničarskim studentima. Nemiri su izbili 30. novembra povodom podele letaka. Univerzitet je zatvoren, a studentske manifestacije odložene za mesec dana. Na demonstracijama 14. decembra okupilo se 6000 ljudi. Prvo je počela pucnjava u vazduhu, a onda u noge. Oko Slavije je preveče počelo ozbiljno pucanje. Poginulo je nekoliko ljudi, među kojima studenti Bosa Milićević i Mirko Luković. Nekoliko meseci kasnije od zadobijenih rana preminuo je i Živan Sedlan.⁴⁸

U tom periodu komunisti su definitivno preovladali među organizovanim studentima. Ministarstvo unutrašnjih dela je u jednom izveštaju označilo Ujedinjenu studentsku omladinu kao legalnu formu delatnosti KPJ, a u rukama te partije su bila i sva studentska udruženja, u koje je učlanjena skoro polovina (4000) svih studenata Beogradskog univerziteta. Od toga je 1800 studenata direktno vezano za KPJ. Od 1937. do 1940. godine hapšeno je oko 1100 komunistički orijentisanih studenata, a 150 do 200 su bili članovi KPJ (skoro 10% svih članova). Na Prvom kongresu studenata Jugoslavije održanom aprila 1940, kojim su dominirali komunisti, u deklaraciji se kaže da su „glavni potpaljivači ratnog požara u taboru francusko-englenskih imperialista”. U jednom od tri referata, kritikovane su odluke Versajskog sporazuma kao „imperialističke”.⁴⁹

Izbijanjem rata, promenile su se i situacija i politika Komunističke partije. Već smo pomenuli koliko je studenata bilo narodnih heroja. Okupator je odmah zatvorio Beogradski univerzitet. Dok je Žan Pol Sartr, kao ugledni levicar, mirno objavljivao svoje knjige u Parizu, skoro svaki šesti talac u grupi uglednih Beograđana odvedenih na Banjicu novembra 1941. bio je saradnik Beogradskog univerziteta.⁵⁰ Okupator je očigledno umeo dobro da proceni slobodarski kapacitet ove ustanove.

⁴⁷ M. Vasić, *Revolucionarni pokret studenata 1929-1941*.

⁴⁸ Ž. Jovanović, *Studentske i radničke demonstracije 14. decembra 1939. godine*, „Beogradski univerzitet u predratnom periodu, narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji”, Beograd 1986, str. 177-193.

⁴⁹ Đ. Borozan, *Revolucionarni pokret na Beogradskom univerzitetu u prvoj polovini 1940. godine i Prvi kongres studenata Jugoslavije 9. aprila 1940. godine*, „Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu”, Beograd 1970, str. 223-255.

⁵⁰ S. Begović, *Taoci na Banjici*, „Univerzitet u Beogradu 1838-1988”, str. 241-260.

Zajedničke karakteristike studentskih pokreta

Studentske pokrete ni u ovoj „proto“ fazi, ni one šezdesetih godina, ne treba svoditi na puki mladalački bunt, sukob sinova i očeva, kako sugerisu neki autori (pre svega ovde mnogo navođeni Fojer). Istina je da je u pobuni uvek više mladih, a u poretku starijih, ali to nije i cela istina. Isto tako, nepravedno je tražiti u studentskom pokretu samo elemente socijalne ozlojeđenosti aktivista i ljudi izvan establišmenta.

Ako se vratimo na sam početak i setimo opisa pobunjenih studenata kod Viktora Igoa, videćemo da je još Anžolra bio „jedinac sin i bogat“, a svi zaverenici oko njega su „bili s juga“ još od vremena patarena pobunjeničke sredine. Već tu postoje dva osnovna elementa važna i za sve druge studentske pokrete.

Prvo, studenti se uglavnom ne bune zbog lične oskudice. Među beogradskim studentskim liderima u međuratnom periodu sasvim je mali broj bio siromašnih, a veliki broj studenata iz imućnih porodica. Statistika je varljiva, jer je na primer 1931. među studentima Jugoslavije bilo 13% iz seoskih porodica, 2% iz radničkih porodica, a ostali su pripadali srednjim ili višim slojevima.⁵¹ U ovoj statistici se ne vidi da je čak i većina studenata sa sela dolazila iz kuća seoskih gazda, koji su pre neka vrsta „seoskog ekvivalenta“ srednje klase, pogotovo u statusnom smislu, a nikako nisu socijalni pandan gradskim proleterima. Ne vidi se ni ideo dece kvalifikovanih radnika, koji takođe imaju drugačiju socijalnu ulogu od klasičnog „proletarijata“. O svemu ovome, ne zna se dovoljno, jer nema razrađenih istraživanja bilo kakve međuratne socijalne stukture, pa ni studentske. Međutim, iz preobilne literature o komunističkom pokretu i revoluciji stiče se utisak o ako ne elitnom, a ono u najmanju ruku srednjeklasnom statusu studentskih aktivista. Uostalom, ruski studentski pokret 19. veka potvrđuje taj zaključak.

Drugo, za situaciju Srbije i Beograda je izuzetno zanimljivo imati u vidu regionalno poreklo i stepen buntovnosti studenata. Na prvi pogled, „montanjarski“ krajevi daju nesrazmerno više aktivista, ali za međunarodno poređenje još uvek nema dovoljno elemenata.

Dakle, koji su zajednički činoci svim studentskim pokretima 19. i prve polovine 20. veka?

a) Studenti se ne bune zbog lične materijalne ugroženosti. Motiv njihove pobune je uglavnom opšti preobražaj društva. Njihovi lideri pripadaju ili aktuelnoj društvenoj eliti, ili deklasiranoj društvenoj eliti, ili eliti „u nastajanju“. U svakom slučaju, retki su studentski lideri iz nižih klasa.

b) Studenti sebe uglavnom vide kao buduću moralnu i duhovnu elitu svojih društava. Uzroci nemira skoro su uvek etičke prirode, to jest nemiri najčešće izbijaju kao negodovanje zbog političke i društvene nepravde, a ne zbog konkretnih materijalnih zahteva.

c) Vera u svoju lidersku (mesijansku) ulogu obrnuto je srazmerna nerazvijenosti društva. Što je društvo nerazvijenije, time je studentski pokret ambiciozniji. Zato studentskog pokreta u ovom periodu ni nema u veoma stabilnim i razvijenim društvima (SAD, Britanija, Švajcarska).

d) Militantnost pokreta takođe raste sa nerazvijenošću.

e) Pokret se ipak ne javlja u periodima najoštrije represije i diktature.

⁵¹ D. Stanković, *Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavije na Beogradskom univerzitetu 1929–1932*.

Naprotiv, u Rusiji 19. veka i u Francuskoj 1830. i u međuratnoj Jugoslaviji, on se javlja u periodima političkog „otopljavanja”.

PREGRAD J. MARKOVIĆ

**THE HISTORY OF STUDENT MOVEMENTS -
A COMPARATIVE SURVEY UP TO WORLD WAR II**
Summary

Students have been the driving force of social changes since the time of medieval universities. In our times a modern state presupposes the existence of a university. Even countries without a modern middle class have universities, and are consequently familiar with student political organizations. Their fighting spirit and the fact that they habitually gather a wide following stands in reverse proportion to the development of their country. The most assertive student movement of all times existed in 19th century Russia. In Serbia and Belgrade the student movement was progressive from the very beginning of modern university; liberal at first, it later turned toward socialism and communism. As opposed to the remainder of Europe, Belgrade did not have a significant rightist student movement in the period between the wars.

MATERIJALNA OSNOVA ŠKOLOVANJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918–1941.

ABSTRACT: Analiziranje budžetskih ulaganja Ministarstva prosvete Kraljevine SHS (Jugoslavije) u školsko-obrazovni sistem od 1918. do 1941. godine čini suštinu ovog rada nastalog na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne literature.

„Milenijumski prevrat“ ostvaren ujedinjenjem jugoslovenskih naroda 1918. godine, imao je izrazitu političku dimenziju. Kraljevina (SHS) Jugoslavija je obuhvatala narode koji su bili bliski jedni drugima ali su ih delile religije i konfesije, različita životna iskustva, jezik i pisma, navike i mentaliteti, običaji, ekonomski prilike, stepen prosvećenosti i kulturne razvijenosti.¹ Političkim aktom ujedinjenja nije moglo da bude prevaziđeno istorijsko nasleđe koje se iskazivalo kroz predugo zadržane feudalne odnose u pojedinim delovima države, kašnjenje gotovo vek i po industrijske revolucije, dominantno agrarni karakter zemlje suštinski nesposobne za brzu modernizaciju proizvodnje a samim tim i promenu načina života najvećeg dela njenih državljanima. Raskid sa zatečenim stanjem mogao je da bude ostvaren putem primene osmišljene prosvetne politike i predanog rada u školi.²

Kraljevina Jugoslavija je bila zemlja sitnih seljačkih poseda. Oko 80% stanovništva živilo je na selu i od poljoprivrede. Imovinska struktura stanovništva bila je nepovoljna. Većina poljoprivrednih gazdinstava (67,8%) nije bila u stanju da ostvaruje tržišne viškove. Njihovo učešće u dohotku bilo je otprilike jednak potrošnji vlastitog naturalnog produkta. Na tržištu takva gazdinstva neznatno su učestvovala i kao prodavci i kao kupci. Neracionalan rad na sitnom posedu nije mogao da obezbedi znatniju akumulaciju. Istrajavalo se na starom načinu obrade zemlje, nerentabilnim poljoprivrednim oruđima, neproduktivnim poljoprivrednim kulturama. Samo jedan deo zaposlenih van poljoprivrede (10–11%) bio je angažovan u proizvodnji materijalnih dobara. Specifična struktura agrarne privrede, platežna nemoć poreskih obveznika i opšte materijalne prilike u društvu direktno su određivali visinu državnih prihoda iz kojih se finansirala i prosveta.³

U krugovima političke, intelektualne i ekonomski elite Kraljevine Jugoslavije postojala je svest da je svaki napredak zemlje nerazdvojno povezan sa materi-

¹ U konglomeratu naroda i etničkih grupa bilo je 39% Srba, 23,9% Hrvata, 8,5% Slovenaca, 6,3% stanovnika muslimanske vere sa izraženim osećanjem posebnosti ali bez konačno izgradenog nacionalnog identiteta (srpski, hrvatski, jugoslovenski, autentično muslimanski), 5,3% pravoslavnog stanovništva Makedonije sa šarolikim nacionalnim osećanjem (makedonski, srpski, bugarski), 4,3% Nemaca, 4,0% Šiptara 3,9% Madara 1,6% Rumuna 1,2% Turaka 1,6% slovenskih manjina, 0,1% Italijana i drugo.

² Više o tome : M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, I-II, Beograd 1989; J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, I, Beograd 1966; V. Čubrilović, *Istorijska političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1982; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, I-III, Beograd 1996-1997.

³ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, VII, Beograd 1936, 88; N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958; M. Mirković, *Ekonomika historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, 321-322.

jalnim ulaganjima u školi. Iстично је да без просвете нema ekonomskog napretka, promena u načinu privređivanja i načinu života, stabilizacije političkih prilika, elite koja može da pokrene proces modernizacije društva. Škola, podjednako osnovna koliko i univerzitet, bila je jedna od ključnih institucija putem koje je bilo moguće afirmisati novu državu, formirati zajedničku svest državlјana, oživotvoriti osnovne zamisli ujedinjenja, sprečiti dalju političku, ekonomsku i kulturnu podvojenost naroda koji su počinjali zajednički život, stvoriti uslove za demokratsko uobličavanje društva. Međutim takva viđenja mesta škole u državi, često izricana od najuticajnijih i najodgovornijih ljudi politike, privrede, kulture i nauke, nisu imala svoj odjek u samom budžetu. Uvid u sume namenjene Ministarstvu просвете vodi zaključku da se u toj oblasti društvenog života stalno i nerazumno štedelo.

U prvoj deceniji postojanja Kraljevine (1918–1928) ulaganja u просвету bila su neznatna. U opštem državnom budžetu za školu i просветu je, 1919/20. godine, izdvajano 2,38% ukupnih sredstava ili 3,32 dinara po stanovniku godišnje. Nekoliko godina kasnije, 1923/24. godine, просветa je učestvovala u ukupnim rashodima države sa 3,98%, a po stanovniku je izdvajano 16,45 dinara godišnje. Na kraju prve decenije postojanja Kraljevine je izdvajala za просвету 5,71% državnog budžeta ili 59,39 dinara po stanovniku.⁴ U tridesetim godinama procentualno učešće Ministarstva просвете u ukupnim državnim rashodima neznatno je povećano (1934/35 – 7,80%; 1939/40 – 7,69), ali su realna sredstva koje je država izdvajala po svakom stanovniku ostala gotovo ista (1934/35 – 53,73 dinara; 1939/40 – 62,97 dinara). Ako se zna da je tih godina škola dobila izraziti ideološki značaj, da je državna administracija nastojala da preko škole dosegne do „narodnog jedinstva i celine državne”, spreći duhovno rasulo i razjedinjenje naroda, definitivno prevaziđe istočne, civilizacijske, ekonomske, kulturne neravnopravnosti i antagonizme, postaje vidno da zvanični ideološki model integralnog jugoslovenstva nije imao realnu materijalnu podlogu. Uložena sredstva su bila suviše mala da bi se kroz školu mogao očekivati ideološki zaokret od plemenskog nacionalizma ka jugoslovenskom integralizmu. Sa navedenim ulaganjima nije bilo moguće održati просветu na nivou dostignutom 1914. godine. Uložena sredstva bila su nedovoljna za naznačenu radikalnu reformu celokupnog просветnog i društvenog života kao imperativa državne ideologije i života u zajedničkoj državi.⁵ Primera radi, navodimo da je Kraljevina Srbija, u godinama kada se ubrzano pripremala za rat (1913/1914), izdvajala za просветu 6,7%, a za vojsku 25% celokupnog državnog budžeta. Podatak da je Kraljevina Jugoslavija, u mirnodopsko vreme, izdvajala za potrebe vojske i žandarmerije 22% celokupnog budžeta a za potrebe просвете i kulture između 3–5% više je nego porazan. Slika je još sumornija ako se kaže da je, od ukupnih ulaganja u просветu, oko 90% odlazio na plate činovnika i просветnih radnika (1934/35. godine – 91,10%), a samo oko 10% ulagano u razvoj školstva, školovanje nastavnih kadrova, osavremenjivanje nastavnog procesa, kupovinu knjiga i učila, podizanje školskih zgrada i drugo što je moglo da omogući brži kulturni napredak. Izdvojena sredstva nisu bila samo „premalena, nego takva da ne dozvoljavaju ni života normalnoga a kamoli razvitka”. Otuda na postojeću просветnu politiku koja je redukovala davanja školi ali i ostalim kulturnim ustanovama poslanici

⁴ AJ, 66(pov), f-97/a. j. 272; *Statistički godišnjak...* 1930, knj. II, Beograd 1933, 457-458; M. Jovanović, *Naše javne finansije*, Jubilarni zbornik života i rada 1918-1928, I, Beograd 1928, 481; *Budžeti državnih rashoda i prihoda Kraljevine SHS za 1923/24 i 1928/29*, (dalje: Budžeti...) Beograd 1924. i 1929; Lj. Dimić, n.d., I, 84-85.

⁵ Statistika o просвети Jugoslavije, AJ, 66 (pov), f-97/a.j. 272; *Budžeti državnih rashoda i prihoda Kraljevine Jugoslavije za 1929/30 i 1939/40*, Beograd 1930 - 1941; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1940*, Beograd 1930-1941; Lj. Dimić, n.d., I, 109-110.

Narodne skupštine nazivali „velikim zlom”, „izdajstvom, nesrećom koja koči kulturni napredak države” i sputava „naše političko sređivanje”. U tome treba tražiti razloge civilizacijskog zaostajanja društva Kraljevine Jugoslavije.⁶

Izdvajanja za školu i prosvetu u godinama 1918–1928. nisu omogućavala diničniji napredak jugoslovenskog društva.⁷ Prema podacima iz 1922/23. godine iz budžeta Ministarstva prosvete, za potrebe prosvetno zapuštene Bosne i Hercegovine, izdvajana je jedva 1/16 ukupnih sredstava. Nešto kasnije, 1923/24. godine, od ukupnih sredstava kojima je Ministarstvo prosvete raspolagalo, na Bosnu i Hercegovinu je otpadalo 9%, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju 32%, Sloveniju 14%, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju 45%. Istoriski izvori ruše stereotip da su oblasti naseljene rimokatoličkim stanovništvom u prosvetnom i kulturnom pogledu zapostavljene.⁸ Podaci govore da je za oblast Slovenije i Hrvatske, prostor na kome je živela otprilike 1/4 celokupnog stanovništva Kraljevine, i u tridesetim godinama izdvajano preko 40% ukupnog budžeta Ministarstva prosvete. Analiza pokazuje da su izdvajanja za prosvetu po stanovniku u ekonomski i kulturno najrazvijenije oblasti Kraljevine, Sloveniji, bila gotovo 4 puta veća od ulaganja u ekonomski i kulturno zaostalu Bosnu i Hercegovinu. U isto vreme, državna izdvajanja za prosvetu na 1 km² bila su u Sloveniji gotovo 7 puta veća od ulaganja u Bosni i Hercegovini i 4 puta veća od izdvajanja za prosvetu u Crnoj Gori. Drugim rečima država je sama materijalnim izdvajanjima pothranjivala neravnomernost u kulturnoj razvijenosti pojedinih istorijskih oblasti.⁹

U strukturi budžeta Ministarstva prosvete dominirali su izdaci za prosvetu. U pojedinim godinama oni su bili znatno veći od prethodnog budžeta (do 40%) pa je država pribegavala naknadnim i vanrednim kreditima. To rečito govori o nerealnom planiranju u prosvetnoj politici i nepoznavanju problema sa kojima se društvo suočavalo. Istovremeno, posezanje za dodatnim izvorima prihoda kojima bi se finansirala prosveta unosilo je neizvesnost i nestabilnost u prosvetnu politiku, izazivalo nezadovoljstvo i nemir kod prosvetnih radnika, onemogućavalo kontinuitet neophodan u poslovima takve vrste. U godinama koje nam, u budžetu, izgledaju stabilnije uočljiva je redukcija budžetskih sredstava na izdatke za škole (90% – 94% budžeta).¹⁰

Ako pismenost i opšta prosvećenost predstavljaju jedno od osnovnih merila kulturne razvijenosti jugoslovenskog društva onda postaje jasno da je narodno prosvećivanje trebalo da bude prioritetna oblast angažovanja prosvetnih vlasti a sume u budžetu namenjene prevazilaženju takvog tragicnog stanja, znatne. Značaj tog, sa stanovišta opšteg napretka, nemerljivo važnog zadatka (ekonomski, politički, kulturno važnog) bio je u raskoraku sa spremnošću države da ulaže materi-

⁶ Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, (dalje: Stenografske...) god. II knj. IV, Beograd 1922, 568; Stenografske..., knj. II, Beograd 1924, 200; Stenografske..., knj. III, Beograd 1926, 153.

⁷ Prema popisu stanovništva iz 1921. od ukupnog broja stanovnika starijih od 12 godina nepismenih je u Kraljevini Jugoslaviji bilo 51,5%. Nepismenih je u Makedoniji bilo 83, 86%, Bosni i Hercegovini 80,55%, Crnoj Gori 67,02%, Srbiji 65,43%, Dalmaciji 49,48%, Hrvatskoj i Slavoniji 32,15%, Vojvodini 23,31%, Sloveniji 8, 85%.

⁸ Stenografske..., knj. III, Beograd 1922, 584; Stenografske..., knj. II Beograd 1924, 200.

⁹ Podaci iz 1928/29. godine pokazuju da su izdvajanja bila sledeća: Ministarstvo 2,24%, Severna Srbija (površina 49,952 km² i 2.655.078 stanovnika) 21,52%; Južna Srbija (Makedonija, Kosovo i Metohija) (40,225 km² i 1.309.059 st.) 11,21%; Crna Gora (15,834 km² i 401.897 st.) 3,85%; Vojvodina (19, 702 km² i 1.380.413 st.) 10,68%; Srem (6,866 km² i 407.025 st.) 3,19%; Hrvatska i Slavonija (36,956 km² i 1.380.413 st.) 20,00%; Bosna i Hercegovina (51.199 km² i 899.929 st.), 30%; Dalmacija (12.058 km² i 584.890 st.) 4,76%; Slovenija (16.197 km² i 1.056.464 st.) 15,25%.

¹⁰ Lj. Dimić, n.d., I, 87-88.

jalna sredstva. Iz budžeta za 1921/22. godinu izdvajano je za narodno prosvećivanje, u proseku, oko pola dinara po nepismenom stanovniku Kraljevine. Ulaganja u prosvećivanje dodatno su smanjivana tokom dvadesetih godina tako da je 1928/29. godine država izdvajala po nepismenom stanovniku 1/3 dinara (oko 30 para). Sa sličnim sredstvima državna uprava je nastojala da širi knjigu u narodu. Primera radi navodimo da je, u proseku, 1921/22. godine izdvajano iz državnog budžeta za nabavku, rasturanje i popularizaciju knjige za narod svega 45 dinara po administrativnoj opštini, ili 0,13 dinara (13 para) po domaćinstvu. U tridesetim godinama stanje nije bitnije promenjeno. Tek u predvečerje Drugog svetskog rata (1939/40. godine) izdvajanja za narodno prosvećivanje dostižu 1 dinar po nepismenom stanovniku Kraljevine Jugoslavije. Sa takvim, beznačajno malim sredstvima nije mogao biti postignut značajniji prosvetni rezultat a planovi o brzom kulturnom i ekonomskom napretku, koji je navodno prosvećivanje trebalo da generira, postajali su iluzija. Sume namenjene narodnom prosvećivanju opozicioni političari su označavali kao „mrvice, sirotne, bedne i jadne koje su više sramota i za samo budžetiranje i za samu našu prosvetu politiku nego li kakva pomoć i korist za nju”.¹¹

Narodna (osnovna) škola je, po shvatanjima nosilaca vlasti, trebalo da služi državnoj ideji i ideologiji etničkog unitarizma. Postojalo je ubedjenje da je to jedan od najefikasnijih načina da nove generacije budu vaspitane u duhu nove društvene stvarnosti, ideja kompromisnog jugoslovenstva postane deo zajedničke kolektivne svesti (Srbi, Hrvati i Slovenci kao jedan narod sa tri imena), novonastala država dobije punu afirmaciju. Stoga je ulaganje u taj tip škola trebalo da bude u skladu sa važnom državnom i političkom funkcijom koja je namenjena školi. Sredstva odvajanja iz budžeta Ministarstva prosvete za izdržavanje narodnih škola iscrpljivala su najveći deo sredstava u budžetu (1919/20 – 54,21%; 1924/25 – 57,97%; 1928/29 – 69,9%). U tridesetim godinama sredstva za finansiranje osnovnih škola činila su oko 2/3 svih sredstava Ministarstva prosvete (1935/36 – 62,32%; 1939/40 – 57,07%).¹²

Analiza izdataka za finansiranje narodnih škola pokazuje da je, prosečno, za izdržavanje jedne narodne škole (plata učitelja i poslužitelja, nabavka inventara, udžbenika, knjiga, učila, održavanje škola, materijalni rashodi i drugo) u budžetskoj 1919/20. godini izdvajano 2.518,33 dinara, nekoliko godina kasnije 1924/25. godine 36.518,44 dinara a na kraju prve decenije, 1928/29. godine 66.051,25 dinara. Uvećanje sredstava namenjenih narodnoj školi za gotovo 26 puta u deceniji 1919 – 1928. značajan je pokazatelj nastojanja države da osposobi školu za društvenu funkciju koja joj je namenjena.¹³

U istom vremenskom periodu povećana su prosečna ulaganja države i školovanje, za školu dorasle populacije u narodnoj školi. Tako je, prosečno, za školovanje jednog učenika država izdvajala 1919/20. godine samo 17,85 dinara, nešto kasnije, 1924/25. godine 334,38 dinara, na kraju prve decenije zajedničkog života, 1928/29. godine, 557,19 dinara. U istom vremenskom periodu prosečna izdvajanja za narodne škole po stanovniku Kraljevine povećana su sa 1,2 dinara u školskoj 1918/19. na 37,5 dinara u školskoj 1928/29. što je, i pored ogromnog rasta, bilo izuzetno skromno i nedovoljno. Ti podaci suštinski razgoličuju uzroke sporog kulturnog napretka jugoslovenskog društva.¹⁴

¹¹ Statistika Jugoslavije, AJ, 66 (pov), f-97/a.j. 272; *Stenografske...*, knj. IV-VI, Beograd 1928, 124.

¹² Statistika prosvete u Jugoslaviji, AJ, 66 (pov), f-97/a.j. 272; *Budžeti...1923/24-1928/29*, Beograd 1924-1929; *Statistički godišnjak...* 1929-1940, I-XII, Beograd 1930-1941.

¹³ *Isto.*

¹⁴ *Isto.*

Velika ekonomска kriza tridesetih godina bitno je uticala na smanjivanje ulaganja u osnovne škole. Podaci govore da se, prosečno, po narodnoj školi izdvajalo 1929/30. godine 66.814 dinara a po učeniku 480 dinara. Nekoliko godina kasnije, 1934/35, prosečno je za funkcionisanje narodnih škola izdvajano 58.976 dinara a po učeniku 374 dinara. U istim godinama izdvajanja za osnovne škole po stanovniku smanjena su sa 38 na 33 dinara.

Nije moguće sasvim precizno odrediti kako su sredstva za narodne škole raspoređivana po istorijskim oblastima (neravnomernost u dužini trajanja škole – 4, 5, 6, ili 8 godina). Ipak, sa sigurnošću se može tvrditi da je za prostor Hrvatske i Slovenije izdvajano preko 40% ukupnih sredstava. U drugoj polovini tridesetih godina ulaganja u škole su neznatno uvećana (1938/39 – 63.454 dinara po školi ili 410 dinara po učeniku). Sve to upućuje na zaključak da opšti privredni napredak jugoslovenskog društva nije našao odraza u prosveti, oblasti koja je trebalo da predstavlja temelj i uporište svakog daljeg napretka društva. Proklamovani ciljevi Ministarstva prosvete tako su u celom međuratnom periodu (1918 – 1941) ostali u raskoraku sa spremnošću države da većim ulaganjem u prosvetu obezbedi brži društveni napredak.¹⁵

Razvoj građanskih škola i veća ulaganja u taj tip prosvetnih ustanova bio je jedan od preduslova da ubrzani napredak obuhvati industriju, zanatstvo, poljoprivredu. Velike potrebe države za stručnim kadrovima, praznina u obrazovanju nižeg i srednjeg staleža, nastojanje da znatnoj populaciji dece bude dato stručno obrazovanje, bili su neki od razloga koji su građansku školu preporučivali prosvetnim vlastima. Pa ipak, analiza izdataka za finansiranje građanskih škola pokazuje da je, prosečno, za izdržavanje jedne građanske škole 1919/20. godine izdvajano 2.630, 12 dinara, 1924/25. godine 25.597,59 dinara, 1928/29. godine 87.880,60 dinara. Državu je školovanje jednog učenika u građanskim školama koštalo 1929/20. godine 15,57 dinara, 1924/25. godine 148,96 dinara, 1928/29. godine 774,68 dinara. Navedene cifre mogu da zavaraju. Stoga napominjemo da su bile retke godine kada je, prosečno, po stanovniku Kraljevine Jugoslavije izdvajano više od 1 dinara godišnje za građanske škole. U tridesetim godinama građanska škola je dobila izrazitu ulogu u „sužavanju“ puteva ka višem obrazovanju i sprečavanju „hiperprodukcije činovničke inteligencije“. Ulaganja u taj tip škole bila su, međutim, u nesrazmeri sa napadnim propagandnim nastojanjima prosvetnih vlasti da afirmacijom građanske škole smanje interesovanja đaka za gimnazije. Uvećanje prosečnih izdvajanja po građanskoj školi za 230% imalo je i svoje naličje, jer su ulaganja u školovanje učenika u istom periodu smanjena za 20%. Po stanovniku Kraljevine Jugoslavije izdvajano je za školovanje đaka građanske škole manje od 2 dinara godišnje. Smanjenje finansijskih ulaganja odrazilo se na nastavni proces. Od ukupne sume sredstava namenjenih finansiranju građanskih škola preko 56% je izdvajano za škole na prostoru Slovenije i Hrvatske.¹⁶

Gimnazija, kao ustanova koja je davala nacionalno obrazovanje, izgrađivala moral i karakter, učila disciplini i radu, formirala svest o socijalnim i građanskim dužnosti, vaspitavala buduće intelektualce i državne činovnike, školovala elitu,

¹⁵ Zakon o narodnim školama od 5. decembra 1929, Beograd 1930, 5; Izveštaj o predstojećim poslovima u Ministarstvu prosvete, AJ, Zbirka V. J. Maramboa, f-16; ekspoze ministra D. Stošovića na XXX redovnoj sednici Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, *Stenografske...1936/37*, Redovni saziv, knj. II, Beograd 1937, 632; *Budžeti...1934/35 - 1939/40*, Beograd 1935-1941; Lj. Dimić, *n.d.*, I, 115-117.

¹⁶ *Statistički...1940*, X, Beograd 1941, 84; M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo 1986, 56; Lj. Dimić, *n.d.*, I, 92-92.

vršila je izuzetnu kulturnu ali i ideološku misiju u Kraljevini Jugoslaviji. Taj značaj za državnu vlast odslikavao se i u procentualnim izdvajanjima u budžetu za taj tip škole (1919/20 – 26,19%; 1924/25 – 17%; 1928/29 16,67%). Analiza budžeta pokazuje da je izdržavanje jedne gimnazije, u proseku, državu stajalo 1919/20. godine 57.552,64 dinara, 1924/25. godine 421.216,73 dinara, 1928/29. godine 605.116,84 dinara. Nesumnjivo da je za jugoslovenske prilike reč o velikim sumama novca, posebno kada se izvrši upoređivanje sa ostalim tipovima škola. Tako proizilazi da su ulaganja u jednu srednju školu (gimnazija, klasična gimnazija i realka) bila za više od 9 puta veća od suma ulaganih u osnovne i gotovo 7 puta veća od sredstava namenjenih građanskoj školi. Državu je više koštalo i školovanje jednog gimnazijalca. Analiza pokazuje da je školske 1919/20. godine država izdvajala 124,48 dinara, 1924/25. godine 895,72 dinara, 1928/29. godine 1.540,31 dinara. Može se zaključiti da je godišnje školovanje jednog gimnazijalca državu koštalo 85 puta više nego ulaganje u čaka osnovne škole i 2 puta više nego školovanje učenika građanske škole.¹⁷

U tridesetim godinama gimnazija je od prosvetnih vlasti definisana kao škola koja formira „nacionalno svesne”, moralne i disciplinovane državljanе. Međutim, ulaganja u taj tip škola nisu bila u skladu sa ideološkim značajem koji im je režim davao. U periodu 1929/30 – 1934/35. realna ulaganja u gimnazije se smanjuju za preko 25%. Tendencija smanjivanja zadržana je i u narednim godinama (1938/39 – ulaganja po školi smanjena su na 480.528 dinara a po učeniku na 1.133 dinara). Po stanovniku Kraljevine Jugoslavije izdvajano je za jednogodišnje školovanje gimnazijalca između 7,5 i 9 dinara. Izdvajanja za kancelarijske troškove gimnazija bila su 350% veća od sredstava izdvajanih za kupovine knjiga i popunu školskih biblioteka (manje od 2 dinara po učeniku). Podaci pokazuju da je preko 35% ukupnih sredstava namenjeno gimnazijama za škole na teritoriji Slovenije i Hrvatske.¹⁸

Učiteljska škola je imala u Kraljevini Jugoslaviji delikatnu dužnost da vaspita-va „konstruktivno i nacionalno svesno učiteljstvo”. Ideološki značaj učiteljskih škola i njihova važnost u sredini kojoj je nedostajao učitelj ogledala se i u budžetskim izdvajanjima. Time se objašnjava činjenica da se za finansiranje rada jedne učiteljske škole izdvajalo 1919/20. godine 81.649,75 dinara, 1924/25. godine 357.336, 1928/29. godine 478.143,3 dinara. Prema dostupnim podacima 1919/20. godine država je ulagala u svakog čaka učiteljske škole 394,74 dinara, 1924/25. godine 1.953,96 dinara, 1928/29. godine 2.866,49 dinara. Drugim rečima, školovanje jednog učitelja godišnje je državu koštalo kao školovanje gotovo 160 učenika osnovnih škola, blizu 4 učenika građanske škole (3,7), 2 učenika gimnazije (1,86). Navedeni podaci dobijaju sasvim skromno značenje ako se kaže da su, u isto vreme, za školovanje učitelja, godišnje, stanovnici Kraljevine Jugoslavije izdvajali oko 1,5 dinara.¹⁹

U tridesetim godinama učiteljska škola je trebalo da postane osnovna poluga „nove” prosvetne politike. Njen je zadatak bio da formira konstruktivnog i nacionalno savesnog učitelja. Insistiranje na kvalitetu nastave i strah od velikog broja nezaposlenih učitelja presudno su uticali na to da se broj učenika u učiteljskim školama smanjio za gotovo 60%. Istovremeno, ukupna ulaganja u učiteljske škole

¹⁷ Statistika o prosveti u Jugoslaviji, AJ 66 (pov), f-97/a.j. 272; Lj. Dimić, n.d., I, 92-93.

¹⁸ Zapisnik sa VI sednice Ministarskog saveta Kraljevine SHS od 12. marta 1929, AJ, 138 (Ministrski savet), f-1; *Budžeti... 1929/30 - 1939/40*, Beograd 1930-1940; *Statistički godišnjak... 1940*, X, Beograd 1941; Lj. Dimić, n.d., I, 118-120.

¹⁹ Statistika prosvete u Jugoslaviji, AJ, 66 (pov), f-97/a. j. 272, *Budžeti... 1923/24 - 1928/29*, Beograd 1924-1929; *Statistički godišnjak... 1940*, X Beograd 1941, 84; Lj. Dimić, n.d., I, 93-94.

smanjena su za 38%, ali je realan rast sredstava ulaganih u školovanje jednog učitelja povećan za gotovo 40%. Slične tendencije ne pokazuje ulaganje ni u jedan drugi tip škola. Pa ipak, svaki stanovnik Kraljevine Jugoslavije izdvajao je za školovanje učitelja jedva između 1 ili 2 dinara godišnje. Podaci pokazuju da je preko 40% sredstava namenjenih učiteljskim školama bilo ulagano u škole na teritoriji Hrvatske i Slovenije. U predvečerje Drugog svetskog rata izdržavanje jedne učiteljske škole, u proseku, koštalo je državu 609.745 dinara a jednog učenika 6.105 dinara. Treba reći da je država u školovanje jednog učitelja ulagala gotovo 5 puta više sredstava nego u obrazovanje jednog gimnazijalca. Istovremeno, formiranje učitelja koštalo je više nego školovanje studenata.²⁰

U sredini koju je odlikovala velika nepismenost (do 90%) značaj umetničkih škola nije se razumeo. Prema podacima iz 1928/29. godine državu je, u proseku, izdržavanje jedne umetničke škole koštalo 219.735 dinara a školovanje jednog učenika 1.251,81 dinar. U tridesetim godinama oko 70% sredstava namenjenih umetničkim školama ulagano je u škole na teritoriji Hrvatske i Slovenije.²¹

Visoko obrazovanje, podjednako kao i ostali delovi prosvete, trebalo je da doprinosi nacionalnoj integraciji, izgrađivanju zajedničke nacionalne kulture, afirmaciji državne ideje, stvaranju državne svesti. Rad, uspeh, napredak univerzitske nastave, a time i njen društveni značaj, zavisili su umnogome od materijalnih sredstava koje je država bila spremna da izdvoji za taj tip škola. Od univerziteta se očekivalo da budu najviše prosvetne ustanove za formiranje elite i „obrađivanje nauke“. Kao osnovni vaspitni cilj postavljeno je „izgrađivanje jugoslovenske nacionalne kulture“, što je pretpostavljalo znatna materijalna ulaganja. Procentualno izražena, ta ulaganja nisu bila mala (12–15% državnog prosvetnog budžeta). Sa stanovišta univerzitetskih potreba ona su od univerzitetskih vlasti označavana kao „štednja bez razumne mere“ koja koči i ometa napredak nastave i nauke i u životu fakulteta izaziva „poremećaje i zastoje“ sa brojnim naknadnim posledicama koje se kasnije teško mogu ispraviti. Analiza budžeta pokazuje da je prosečno 1923/24. godine za školovanje jednog studenta trošeno 2.307,31 dinar a nekoliko godina kasnije, 1928/29. godine, 5.931,94 dinara. Istovremeno, svaki stanovnik Kraljevine Jugoslavije je za formiranje univerzitetski obrazovane elite izdvajao jedva nekoliko dinara godišnje (1919/20 – 0,16; 1924/25 – 1,02; 1928/29 – 5,31).²²

Univerziteti su, u tridesetim godinama, postali subjekt zadužen da sprovodi „nacionalno vaspitanje“ doprinosi uspostavljanju državne ideje i državnog nacionalnog jedinstva ili verske isključivosti i školuje omladinu koja će biti nosilac „čiste“ jugoslovenske misli. Međutim, ostvarivanje tog složenog zadatka umnogome je bilo u raskoraku da spremnošću države da ulaže u univerzitsku nastavu i finansira njene prosvetne, naučne i kulturne potrebe. Pod udarom velike ekonomske krize, ulaganja u univerzitsku nastavu dramatično su opala za preko 25,5% što se pogubno odrazilo na nastavni proces. U tim godinama (1930–1935) broj studenata je uvećan za 17,5% što je dodatno opteretilo nastavu. U istom periodu ulaganje države u jednogodišnje školovanje studenata smanjeno je za 23,4% (1929/30 – 5.512 dinara; 1934/35 – 4.226 dinara). Posebno je važno ukazati na sume namenjene knjižnicama, institutima i seminarima univerziteta, tj. onom sektoru koji je najdirektnije uticao na razvoj nauke. U 1929/30. godini za razvoj nauke je ulagano 18,17%

²⁰ Izveštaj o predstojećim poslovima u Ministarstvu prosvete, AJ Zbirka V.J. Maramboa, F-16, *Statistički godišnjak...1940*, X, Beograd 1941, 84.

²¹ Lj. Dimić, *n.d.*, I 94 i 121.

²² Statistika prosvete u Jugoslaviji, AJ, 66 (pov), F-97/a.j. 272.

sredstava namenjenih univerzitetima a nekoliko godina kasnije, 1934/35 samo 9,13%. Drugim rečima u nauku se ulagalo 47,89% nekadašnjih sredstava. Ako se to uporedi sa brojem studenata, dolazi se do podatka da se za unapređenje znanja svakog studenta izdvajalo 1929. godine 1.002 dinara a 1934. godine dvostruko manje, 403 dinara (40,22% sume iz 1929. godine). Uočljiva je neravnomernost u finansiranju pojedinih univerziteta u zemlji. Od ukupnih sredstava namenjenih snabdevanju knjižnica, instituta i seminaru univerzitet u Beogradu je dobijao 40,86%, Univerzitet u Zagrebu 44,44%, Univerzitet u Ljubljani 14,70%. Izdvajanja su po studentu bila gotovo dva puta veća u Zagrebu i Ljubljani nego u Beogradu (1929 – 787 dinara u Beogradu, 1.237 dinara u Zagrebu, 1.436 dinara u Ljubljani).²³

Univerzitetske vlasti, svesne ekonomске i privredne situacije u zemlji, nastojale su da davanja univerzitetima budu što realnija i u visini minimalnih potreba. Upozoravano je da način finansiranja može da zapreti „duhovnom napretku”. Međe štednje univerzitetske vlasti su sprovodile u onom obimu koji nije ugrožavao rad i društvenu funkciju univerziteta. Svako drugo „zasecanje” u budžet doživljavano je kao „namerno neozbiljno shvatanje univerziteta”.²⁴

Analiza budžeta pokazuje veliki raspon u primanjima između profesora i asistenata (8:1). Teškoću u nastavi predstavljao je nedovoljan broj asistenata, finansijski nemotivisanih za univerzitetsku karijeru. Organizovanje praktične nastave time je dovođeno u pitanje, a nadzor nastavnika nad individualnim radom postajao je nemoguć. Kao neminovna posledica redukcije asistentskih mesta javilo se duže studiranje. Oslabila je i veza između profesora i studenata.²⁵ Postala je vidna preopterećenost nastavnika mnogobrojnim školskim poslovima što je sve, posredno, dovodilo u pitanje osnovnu delatnost profesora – rad na naučnom polju. Postavljenja i unapređenja profesora postala su ređa. Otezalo se sa popunjavanjem upražnjenih profesorskih mesta. Mnogi predmeti se nisu predavalni usled nepostojanja profesora. Redukovani su materijalni izdaci za nabavku laboratorijskog materijala. Nabavke knjiga i časopisa gotovo su obustavljene tako da su univerziteti, usled štednje, počeli da gube kontakt sa savremenom naukom. Iznosi davani bibliotekama Pravnog i Filozofskog fakulteta u Beogradu bili su na nivou budžeta građanskih čitaonica po selima i palankama. Univerzitetska biblioteka u Beogradu nije mogla da odgovori svom osnovnom zadatku. Od 306 časopisa koliko je primala, kao poklon je dobijala 277 a kupovala samo 29. Sve novine koje je primala (ukupno 52) dobijala je na poklon. Botanički zavod u Beogradu obustavio je primanje 31 naučnog časopisa, zoološki 12, Seminar za latinski jezik je od 14 časopisa, koje je decenijama primao, morao da taj broj svede na 1, Hemijski zavod je umesto 22 kupovao 2 časopisa. Matematički, fizički, pedagoški i drugi seminari nisu bili u stanju da primaju nijedan strani časopis. U pitanju je bilo kidanje svih kontakata i veza sa naukom i rezultatima istraživanja u svetu.²⁶

O materijalnim mogućnostima Kraljevine Jugoslavije, posredno, govore i podaci o broju škola, odeljenja, nastavnog osoblja, učenika. Jedna od osnovnih karakteristika celog perioda (1918–1941) jeste stalno uvećanje toga broja. To, na prvi

²³ Lj. Dimić, n.d., 121–126.

²⁴ *Isto.*

²⁵ Školske 1927. godine ukupno je bilo u budžetu predviđeno 120 asistentskih mesta. Tako se dešavalo da na Pravnom fakultetu, u proseku, jedan asistent dolazi na 683 studenta. Na Poljoprivrednom fakultetu asistenti su izvodili oglede i laboratorijski vežbali sa, prosečno, 200 studenata. Na Tehničkom fakultetu na vežbama iz stručnih predmeta asistent je radio sa prosečno 100 studenata.

²⁶ Lj. Dimić, n.d., I, 121–128.

pogled, sugerije istraživaču da je reč o sredini u kojoj je prosvetni napredak bio nesumnjiv. Samo u tridesetim godinama broj osnovnih škola se uvećao za 12,55%, srednjih škola za 11,46%, fakulteta za 13,79%. Osnovne škole su primile 511.000 novih učenika. Broj učenika srednjih škola uvećao se za 32,08%, (84.215 novih polaznika) a studenata za 23,63% (Beograd 50,84%, Zagreb 34,43%, Ljubljana za 10,98%). U nastavni proces je ušlo 1.550 učitelja, nastavnika i profesora. U pitanju je bilo značajno uvećanje kojim se nije mogla pohvaliti većina evropskih država.²⁷

Sveobuhvatnija analiza pokazuje da je napredak bio mnogo manji od objektivnih potreba društva, stihijiški, neravnomeran, bez ikakve koordinacije. U godinama pred Drugi svetski rat jedna osnovna škola dolazila je u Kraljevini Jugoslaviji, u proseku, na 29,4km². Po kriterijumima modernosti koji su važili u većini evropskih država škola se gradila na 7–8 km². Van škole i fizički daleko od nje ostalo je nekoliko stotina hiljada dece školskog uzrasta. Broj đaka osnovne škole iznosio je samo 7–9% čitave populacije. U isto vreme taj broj je, u visoko razvijenim zemljama zapada, gde je natalitet bio znatno manji, iznosio 12–15%. Iz te brojno velike populacije regrutovali su se novi analfabeti nesposobni da odgovore na izazove svoga vremena. Prema procenama stručnjaka bilo je neophodno izgraditi još 3.650 školskih zgrada, otvoriti oko 17.000 odeljenja u osnovnim i srednjim školama, zaposliti 20.300 prosvetnih radnika. Za takav poduhvat, koji bi Kraljevinu Jugoslaviju približio modernim državama Evrope, nije bilo para. U tridesetim godinama 1/2 svih srednjoškolaca bili su gimnazijalci iz čijih se redova regrutovalo činovništvo. Među univerzitskom omladinom dominirali su studenti prava (33,82% svih studenata), humanističkih (16,16%) i bogoslovskih fakulteta (4,27%). Za slab temelj prosvetne zgrade, koji je činila nerazvijena i zapuštena mreža osnovnih škola, brojno srednje školstvo i masovni univerziteti bili su preteško breme koje bi i bogatija društva od jugoslovenskog sa teretom nosila.²⁸

Materijalne mogućnosti jugoslovenskog društva najdirektnije su uticale na ulaganja u škole. Analiza budžeta Ministarstva prosvete (1918–1941) pokazuje da su izdvajanja za škole i prosvetu bila nedovoljna za rešavanje nagomilanih prosvetnih problema. Budžeti su sastavljeni mehanički. Njihovo ponavljanje iz godine u godinu i isto procentualno uvećanje ukazuju na činovničku logiku prosvetnih vlasti i nesposobnost da se uoče osnovni problemi koje je prosvetna politika trebalo da reši. Sa godinama problemi su se samo uvećali a planeri i realizatori prosvetne politike vrteli u začaranom krugu između velikih želja i skromnih mogućnosti, ne-realnih očekivanja i sumorne stvarnosti. U zemlji u kojoj je znatan deo stanovništva permanentno gladovao (do 30% populacije) godišnja izdvajanja za školu i prosvetu koja su bila jednakana nedeljnoj radničkoj nadnici, za koju se moglo kupiti 100 kg krompira ili 60 kg kukuruza ili 50 kg pšenice ili 30 kg hlebnog brašna, smatrana su luksuzom. Istovremeno, ulaganja su bila nedovoljna da obezbede будуćnost jugoslovenskom društvu i ozbiljnije pokrenu procese modernizacije i integracije.

²⁷ *Statistički godišnjaci...1929-1940*, I-X, Beograd 1929-1941; Lj. Dimić, n.d., II, 180-194.

²⁸ *Isto*.

LJUBODRAG DIMIĆ

THE MATERIAL BASIS OF EDUCATION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1918- 1941

Summary

The material possibilities of the Yugoslav society had an immediate effect on the extent of the funds invested in education. An analysis of the Ministry of Education budget (1918 - 1941) shows that the funds set apart for schools and education were not sufficient to allow the solution of problems that had accumulated in this field. With time the problems only increased, while those entrusted with planning and realizing the country's education policy continued unsuccessfully in their endeavors to bridge the gap between unrealistic ambitions and modest means. In a country in which a large part of the population was constantly plagued by hunger (up to 30%) the annual funds set aside for schools and education were considered a luxury. At the same time, these funds were insufficient to produce future generations that could be relied on to begin the much-needed processes of modernization and integration.

LJUBOMIR PETROVIĆ, istraživač - saradnik,
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 792.071.2 - 054.6(497.1) „1920/1941“
78.071.2 - 054.6 (497.1) „1920/1941“

IZMEĐU SCENSKOG GLAMURA I JAVNOG NADZORA STRANI ARTISTI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1920–1941.

ABSTRACT: U radu se, na osnovu arhivske građe i literature, istražuje državna politika prema artistima, a takođe i moralne poteškoće života i rada zabavljača iz inostranstva na jugoslovenskim prostorima.

Kultura zapadne Evrope, koja je bila ideal intelektualne elite Kraljevine Jugoslavije, nije se osećala samo u umetničkom životu i ukusima domaće publike.¹ Ona je uticala na oblikovanje „noćnog života“ jugoslovenskih građana. Urbanizacija, kao proces, stvorila je nove društvene grupe, a grad se pretvorio u centar društvenih događanja.² Gradska kultura, u oblasti zabave, bila je prožeta težnjama da se, sa novim muzičkim pravcima i modernim igram, koje su stigle sa američkog kontinenta, iskaže kontinuitet u praćenju opštih kulturnih trendova Zapada.³ Radilo se o fenomenu koji sociolozi kulture definišu kao difuziju kulturnih elemenata, u oblasti slobodnog vremena, a on pokazuje kakav je bio kvalitet života u Kraljevini u poređenju sa uzorima iz inostranstva.⁴

„Umetnost“ varijetea nudila je sliku glamura obojenog eksplisitnom seksualnošću što je, u gradskim sredinama, bilo povezano sa potiskivanjem emocionalnosti i snažnim razvojem individualnosti.⁵ Psihologija modernog vremena razvila je empatiju, odnosno proces uživljavanja u položaj drugog čoveka do nivoa stalnih vrednosti multimedijalnih predstava u umetnosti i na estradi.⁶ Scenski nastupi artista postajali su podređeni „ideologiji prisnosti“ u društvenim odnosima i opterećeni time da emocionalnu komunikaciju umetnika i publike svedu na doživljaje estetske, pa i erotske, bliskosti.⁷

Sklonosti ka nepraktičkom podražavanju zapadnih uzora odigrale su značajnu ulogu u formiranju opštег ukusa. Malobrojni teoretičari kulturne politike predratne države rezignirano su primećivali da su jugoslovenski kulturni centri bili

¹ „Kultura Evrope stizala je preko Panonske nizije i dolinama reka potiskujući ostale kulturne pojaseve i postajući, u XX veku, dominantna.“ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija, prostor, društvo, politika (pogled s kraja veka)*, Beograd 1998, 61–62.

² Predrag J. Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na meduratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, „Godišnjak za društvenu istoriju“, god. I, sv. I, Beograd 1994, 15, 16.

³ Isto, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na meduratnu Jugoslaviju i Beograd*, zbornik radova „Srbija u modernizacijskim procesima XX veka“, knj. I, Beograd 1994, 442, 444.

⁴ Raznovrsni pristupi difuziji kulturnih elemenata otežavaju pokušaje definisanja difuzije i određivanja njene efikasnosti. O mišljenjima nekih sociologa videti: Nikola Božilović, *Sociologija kulture, prolegomena*, Niš 1998, 114–118.

⁵ O psihološkim promenama kod jugoslovenskih građana videti: Ljubodrag Dimić, n.d., 80; Dragan Radulović, *Prostitucija u Jugoslaviji*, Beograd 1986, 154.

⁶ O empatiji i njenim posledicama pogledati: Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941, Evropski uticaj na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, 20–21.

⁷ Ideologiju prisnosti Ričard Senet definisao je kao stanje u kome „društveni odnosi svih vrsta zbiljski su, uvjerljivi i autentični utoliko ukoliko su bliži unutrašnjim psihološkim brigama svake osobe“. Richard Sennet, *Nestanak javnog čovjeka*, Zagreb 1989, 343.

manje-više provincijski akumulatori velikih evropskih kulturnih strujanja".⁸ Takvi trendovi osećali su se, sa posebnom jačinom, u širokoj oblasti masovne kulture.⁹ Masovnu kulturu karakterišu kosmopolitizam, reproduktivnost proizvoda za masovnu potrošnju, stvaranje stereotipnih kulturnih vrednosti kultova ličnosti estradnih i filmskih zvezda.¹⁰ Većina karakteristika masovne kulture mogle su se osetiti u nastupima i programima varijetea, kafana, klubova i hotela, koji su angažovali zabavljace iz inostranstva. Broj tih lokala nije bio mali, iako su bili veoma neravnomerno raspoređeni na teritoriji države. O tome svedoči sledeća tabela.

Gradovi sa lokalima koji su zapošljavali strane artiste

Gradovi	Lokali koji su zapošljavali strane artiste				
Beograd	Ruski car Mimoza	Ric bar Ruski dom	Beograd Kasina	Vračar Dardaneli	Palas Luksor bar
Zagreb	Eden bar	Pik bar	Ritz bar	Luxor kino	Palace kino
Novi Sad	Sloboda	Elita	Metropol	Mulen Ruž	
Ljubljana	Velesajam	Nebotičnik	Odeon bar		
Sarajevo	Volga	Žoli bar	Napredak		
Skoplje	Bela kafana	Venecija	Metropol		
Maribor	Velika kavana	Grajski kino	Kino bar		
Split	Dioklecijan bar	Bačvice			
Subotica	Tri šešira	Beograd			
Dubrovnik	Avala				
Kragujevac	Gušić				
Osijek	Grand hotel				
Sombor	Sloboda				
Kikinda	Nacional				
Niš	Palas				
Vršac	Vojvodina				

Ukupno je 16 gradova imalo 43 kafane u kojima su publici bili dostupni inosstrani izvođači. Za nepunih šest godina, od 1935. do 1941, na teritoriji Jugoslavije boravilo je i zabavljalo publiku preko hiljadu artista. Ubedljivo najveći broj artista

⁸ Zagorka Mićić, *Naša kulturna politika*, knj. I, Beograd 1939, 20-21.

⁹ Pod masovnom kulturom podrazumeva se da „Masovna kultura može da se shvati kao bitni vid širenja ili demokratizacije urbane građanske kulture; uostalom, ona se i jeste razvila u krilu i razaranjem seosko-plebejskih kultura”. Edgar Moren, *Duh vremena*, Beograd 1967, 102.

¹⁰ Milovan Mitrović, Sreten Petrović, *Sociologija*, Beograd 1993, 184-186.

dolazio je iz Nemačke, a nešto manje iz Austrije, dok nije postala deo Trećeg rajha, i iz Čehoslovačke. Nisu samo artiſti dolazili iz drugih država. U Kraljevini Jugoslaviji boravio je veliki broj inostranih radnika i zanatlija. Primera radi, 1932. godine, u vreme velike ekonomskne krize i nezaposlenosti, bilo je zaposleno u privredi, prema zvaničnim statističkim podacima, oko 52.000 stranih državljanina što je, sa porodicama, predstavljalo impozantnu cifru od 118.000 ljudi. Bilo je neophodno kontrolisati njihov priliv da bi se anulirali negativni efekti na zapošljavanje domaće radne snage. Jugoslovensko zakonodavstvo kasnilo je tri godine, za drugim zemljama, u jačanju nadzora nad stranim radnicima. Turska, Belgija i Francuska rešile su taj problem tokom 1932. prostom zabranom zapošljavanja u nekim sektorima privrede ili kontingentiranjem pridošlica, dok su pravni eksperti Kraljevine uveli pojačanu kontrolu nad strancima tek od 1935. godine.¹¹

Otpori i ograničenja

Strani artiſti i pored toga što su okupljali brojne gledaoce i slušaoce i nametali procese modernizacije zabave, kao sastavnog dela društvenog života u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, bili su nerado gledani u moralizatorskim, pretežno patrijarhalnim krugovima koji su često napadali muzičare i artiste da uništavaju „tradicionalne vrednosti“ jugoslovenskog društva. Napadi su, jednim delom, bili prouzrokovani odsustvom spremnosti i nedostatkom sposobnosti većine jugoslovenskih zabavljača da se odupru konkurenčiji, da prihvate i prilagode se inostranim programima varijetea i savremenim scenskim nastupima, ali su egzistencijalni razlozi domaće zabavljačke elite uticali na odbojnosc prema njihovim kolegama iz drugih zemalja. To se posebno odnosilo na oblasti zabavne i klasične muzike. Otpor prema stranim muzičarima kod domaćih javnih radnika i publicista bio je veliki. Motivisan navodnom brigom za državnu bezbednost, jer su svi strani muzičari tobože bili špijunii svojih država, dolazio je u vreme zavodenja visokih taksi na muziku po kafnama zbog koje su ugostitelji masovno otpuštali domaće muzičare. List *Pokret*, zvanično glasilo Zanatljiskog saveza, isticao se u zahtevu da se strani muzičari proteraju sa ciljem smanjivanja brojnosti čehoslovačkih umetnika u zemlji, koji su dopriniseli širenju svetske muzičke kulture, ali i predstavljali nepoželjnu konkurenčiju za domaće muzičare. Protesti su kulminirali u trenucima kada je uprava Narodnog pozorišta angažovala 14 bečkih muzičara kako bi popunili orkestar opere.¹²

Muzički obrazovani umetnici iz inostranstva su do angažmana dolazili i na zaobilazan način. Formalno su stupali u službu jugoslovenske vojske, kao vojni muzičari, čime su sticali dozvole za ulazak u zemlju, da bi je narušili kada im se ukazivala prilika za ugovore sa vlasnicima objekata za zabavu i bolje plaćene nastupe pred publikom. Komandant Potiske divizijske oblasti tražio je, tokom 1924. godine, od gradonačelnika Novog Sada da onemogući stanovanje takvim ljudima i predlagao ministru vojske i mornarice da se dozvole za stanovanje izdaju uz ograhu da važe samo dok muzičarima traje ugovor sa vojskom. Ministarstvo vojske podržalo je predlog, u prepisci sa Ministarstvom unutrašnjih dela, opravdavajući

¹¹ O raznim rešenjima zapošljavanja stranaca u drugim državama i statističkim podacima o njihovom brojnom stanju u Jugoslaviji videti: Vladislav D. Pavlović, *Zaposlenje stranaca u Jugoslaviji*, Beograd 1936, 4-6.

¹² Podaci prema: Nepotpisano, *Sindikalni pregled. Borba protiv Saveza M.D.O.*, „Radničke novine“, br. 120, 18. maj 1920, 3.

ga neodložnom potrebom da se donekle smanji konkurenčija domaćim muzičarima i slabom muzičkom kulturom zaposlenih stranaca.¹³ Poseban tretman angažovanja vojnih muzičara pokazao se i početkom 1929. godine kada je Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja uputilo cirkular oblasnim inspekcijama rada po kome za strane muzičare u vojnoj službi nije bila potrebna, svim drugim stranicima neophodna, dozvola za zapošljavanje.¹⁴

Savezi umetnika, koji su bili direktno ugroženi stranom konkurenčijom, vršili su stalni pritisak na nadređena ministarstva sa ciljem smanjivanja priliva artista. Savez muzičara Kraljevine SHS tvrdio je, u predstavci upućenoj 1928. godine ministarstvu socijalne politike, da je u Beogradu tokom prethodnih godina zaposlen znatan broj stranih muzičara bez dozvola za rad. Stoga je Odeljenje za zaštitu radnika iz tog ministarstva zahtevalo od Odeljenja za državnu zaštitu pri Ministarstvu unutrašnjih dela, proveru da li svi muzičari iz inostranstva zaposleni u prestonici imaju uredne radne dozvole.¹⁵ Priliv muzičara iz drugih zemalja pokušavao se zauštaviti i akcijama manjeg obima. Beogradski muzičari su bezuspešno tražili da se češkim muzičarima ne izdaje viza, ali zahtev nije odgovarao stvarnosti, jer su vize bile ukinute, tako da se putničkom saobraćaju između dve države nije mogla postaviti efikasna administrativna prepreka.¹⁶

Savez muzičara je istrajavao u protestima zbog prisustva stranaca i tokom nadređnih godina. Otvorena ksenofobija nekih zagovornika ideje integralnog jugoslovenstva, koji su pledirali za samosvojnu „jugoslovensku kulturu” suprotstavljenu nepoželjnim zapadnoevropskim uzorima, došla je do izražaja i u njihovoј žalbi da je zaposleno samo oko 25% muzičara, a od tog broja preko 50% stranaca, dok je najveći broj njihovih kolega, jugoslovenskih državljanina, bio prisiljen, zbog velike konkurenčije, da traži posao u inostranstvu. Od Ministarstva unutrašnjih poslova se zahtevalo da se svi strani državljanini „uklone” i da se njihovi poslovi ustupe domaćoj radnoj snazi.¹⁷

Glumci su takođe gledali prekim okom na česte nastupe inostranih kolega. Skupština Udruženja glumaca, održana tokom jula 1921. u Ljubljani, donela je rezoluciju u kojoj je od Ministarstva prosvete u petoj tački zahtevala da se stranim umetnicima koji su dolazili na jugoslovenske pozorišne scene ograniči dužina gostovanja na mesec dana. Tražilo se da stranci ne dobijaju veće plate od domaćih glumaca.¹⁸

Iako su predrasude prema stranicima najvećim delom bile isforsirane, postojali su realni osnovi za tvrdnju da su se neki strani artisti bavili špijunažom. Policija iz Skoplja izveštavala je Ministarstvo unutrašnjih dela o sumnjivom britanskom državljaninu egipatskog porekla jer se raspitivao o ekonomskim prilikama u

¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1054. Pismo armijskog generala Mirka Milisavljevića, komandanta Potiske divizijske oblasti, Generalštabnom odeljenju Ministarstva vojske i mornarice od 8. marta 1924.; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-156-1-163-1055. Pismo načelnika Ministarstva vojske i mornarice Ministarstvu unutrašnjih dela od 12. marta 1924.

¹⁴ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1068. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova, od 2. maja 1929.

¹⁵ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1217. Pismo Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, upućeno Ministarstvu unutrašnjih poslova, od 16. marta 1928.

¹⁶ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1232. Pismo beogradskog Muzičkog podsaveza Ministarstvu socijalne politike, od 29. marta 1929.

¹⁷ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1206. Žalba Saveza muzičara u Kraljevini Jugoslaviji, upućena ministru unutrašnjih poslova, od 12. aprila 1933.

¹⁸ AJ, f. Ministarstva prosvete 66-618-1026. Skupštine i rezolucije Udruženja glumaca.

Makedoniji, izvozu žita i stvarima „koje imaju veze sa zemaljskom odbranom”.¹⁹ Iz policijskog dopisa vidi se da je čitao nemačke novine, a iz kartoteke stranih artista i podatak da je znao srpskohrvatski jezik. Imao je posao na teritoriji jugoslovenske države od 1928. godine.²⁰ Pojedini lokalni, poput hotela „Sloboda” iz Sombora, bili su pod nadzorom državne tajne policije zbog optužbi publike da su muzičari odbijali da sviraju srpske patriotske pesme i vredali kralja Petra Karađorđevića.²¹ Državni organi Kraljevine Jugoslavije su, u okviru procedure prijavljivanja stranih artista, mada sa malo uspeha, pokušavali da dobiju podatke da li su stranci služili vojni rok u svojoj zemlji i eventualno koji čin imaju u vojsci. Opredeljenje za prikupljanje takve vrste informacija imalo je osnovu u verovanju da su se potencijalni špijuni nalazili, radi kamuflaže, u artističkim profesijama koje bi malo ko smatrao „ozbilnjim” zanimanjima i u želji da se izbegne zapošljavanje većeg broja vojnih begunaca. U beogradskom varijetu „Ruski car” i u Novom Sadu gostovao je, tokom 1935. godine nemački artista, po struci „univerzalni umetnik”, koji je bio podoficir u Luftvafeu.²²

Nepoverenje prema stranim radnicima izražavali su i lokalni organi vlasti povodom namere države da zakonodavno uobiči opštu liberalizaciju u pogledu zapošljavanja. Veliki župan Splitske oblasti zahtevao je, tokom 1928. godine, od ministra socijalne politike da se spreči donošenje Uredbe o upošljavanju stranih radnika, pozivajući se na neophodnost očuvanja ekonomске i političke nezavisnosti države. Strah od prevlasti kvalifikovane italijanske radne snage u Dalmaciji uticao je na predlog da se ograniči pravo na slobodu angažovanja stranaca. Veliki župan je ukazivao i na nedoslednost u nacrtu Uredbe, jer su članovi 4. i 5. te Uredbe predviđali da se stranac može slobodno zaposliti ako se plati izvesna taksa, što je bilo u suprotnosti sa članom 1. koji je zabranjivao svako zapošljavanje stranog državljanina bez saglasnosti institucija sistema.²³

Klima surevnjivosti prema stranim umetnicima, ali i zabavljacima uopšte dugoročno je uticala na lokalno zakonodavstvo. Naredbom upravnika grada Beograda, iz 1929. godine, zgrade se nisu smeće upotrebljavati za priredivanje predstava i zabava bez posebnog odobrenja Uprave grada. Restriktivne mere bile su opravdane potrebom zaštite publike od eventualnih nezgoda.²⁴ Odeljenje opšte policije Uprave grada izdavalо je odobrenja za „skupljanje sveta” u javnim lokalima. Prijave svih vrsta skupova, pa i zabavnih, morale su se podnositi tom odeljenju 24 časa pre predstave. Organi vlasti imali su obavezu da prisustvuju predstavama, sa ovlašćenjima da spreče izvođenje predstava, ako se ugrožava „mir i red”, bezbednost ili „povredi zakon”.²⁵

Vlasnici ili zakupci javnih lokala bili su dužni da poseduju odobrenja odeljenja opšte policije Uprave grada za angažovanje muzičara, pevača i artista. Mogli

¹⁹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-982. Kartoteka stranih artista (dalje: Kartoteka...)

²⁰ Isto; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-977. Kartoteka...

²¹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-117-428-53. Prijava Lazara Konjovića odeljenju državne tajne policije u Somboru, protiv muzičara i direktora hotela „Sloboda” od 2. septembra 1925; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-117-428-54. Koncept dopisa odeljenja državne tajne policije iz Sombora, poglavarstvu državne tajne policije za Banat, Bačku i Baranju u Subotici od 3. septembra 1925.

²² AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-53. Kartoteka...

²³ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-3-104-340. Pismo velikog župana splitske oblasti, upućeno kabinetu ministra socijalne politike, od 3. junu 1928.

²⁴ Branislav Božović, *Beograd između dva svetska rata, Uprava grada Beograda 1918-1941*, Beograd 1995, 333.

²⁵ Isto, 365.

su zapošljavati samo one estradne umetnike koji su posedovali radnu dozvolu izdatu od tog odeljenja. Dozvole su izdavane članovima „priznatih profesionalnih udruženja”, a udruženja su morala da primaju isključivo profesionalce koji su živeli od svoje umetnosti. Osobe koje nisu bile članovi tih umetničkih asocijacija dokazivale su svoje umeće uverenjima „državnog nastavnika veština” i priznatih muzičkih škola u Kraljevini.²⁶

Zavođenje šestojanuarskog režima 1929. godine uticalo je i na politiku kulturne saradnje sa drugim zemljama. Udruženje glumaca Kraljevine Jugoslavije formiralo je „Povlašćenu jugoslovensku umetničku berzu” koja je posredovala u sklapanju poslovnih aranžmana sa inostranim umetnicima i artistima. Kontrola države nad gostovanjima umetnika povećala se tokom 1932. kada je Ministarstvo prosvete naredilo da se svi poslovi oko angažovanja artista i umetnika prepuste povlašćenim umetničkim agencijama.²⁷ U okviru rada državnih organa sa stranim artistima postavljalo se i neizbežno pitanje sukoba kompetencija pošto je Ministarstvo unutrašnjih poslova, uz podršku Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, naglašavalo da je izdavanje dozvola za rad bilo isključivo njihovo, zakonom utvrđeno „diskreciono pravo”. To je izazvalo revolt osoblja Ministarstva prosvete koje se trudilo da istakne kulturno-prosvetni značaj boravka stranih umetnika u jugoslovenskoj sredini.²⁸

Administrativna procedura

Ministarstvo unutrašnjih dela posedovalo je od 1935. godine kartoteku stranih umetnika i artista angažovanih u Jugoslaviji, zbog lakšeg praćenja i kontrole pridošlica. Svi artiſti bili su angažovani preko „Jugoslovenske povlašćene umetničke agencije udruženja glumaca”. Dozvole za gostovanja stranih umetnika, pretežno akrobata, prevača i igrača, u nekom mestu, izdavale su se isključivo na mesec dana, a ukoliko bi umetnika, po isteku termina, angažovao drugi ili isti ugostiteljski lokal, njegov vlasnik morao je da traži novu dozvolu za angažovanje umetnika. Procedura je predviđala da vlasnik lokala pošalje formular sa ličnim opisom i podacima angažovanog artiste, eventualnim informacijama o visini plate koju je primao, mestu prebivališta i imenu objekta u kome je gostovao. Tražio se, ali se veoma retko dobijao odgovor na pitanje da li je artista služio vojni rok i da li je imao čin u vojsci svoje države. Karton, u slučaju prvog gostovanja umetnika, odnosno obrazac, ukoliko je bila reč o osobama koje su ranije boravile u zemlji, registrovao se kod lokalne policije ili opšte upravne vlasti. Karton ili obrazac slao se Ministarstvu unutrašnjih dela, koje je otvaralo personalni dosije artista, Jugoslovenskoj povlašćenoj umetničkoj agenciji udruženja glumaca i Odeljenju za socijalno sticanje Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. To je odeljenje dostavljalo svoje, pretežno pozitivno mišljenje, o potrebi angažovanja stranog artiste, Odeljenju za državnu zaštitu, a ono je funkcionalo u sklopu Ministarstva unutrašnjih dela, koje je izdavalо rešenja o zapošljavanju na mesec dana. Izveštaj o dozvoli ulaska u zemlju slao se poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u državi iz koje je artista dolazio.²⁹

²⁶ Isto, 366.

²⁷ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, knj. III, Beograd 1997, 308-309.

²⁸ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1221. Dopis Ministarstva unutrašnjih poslova, upućen Ministarstvu prosvete, od 10. februara 1933.

²⁹ V. D. Pavlović, n.d., 82-85.

Podrazumevalo se da za artiste iz inostranstva važe i propisi o dolasku i boravku stranaca u Kraljevini. Sredinom tridesetih godina vize su bile ukinute samo za čehoslovačke i nemačke državljanе. Ostali stranci dobijali su vize na određeno vreme u rasponu od mesec dana do šest meseci. Prvostepeni policijski organi mogli su da izdaju vize sa dužim boravkom, u poređenju sa vizama koje su izdavala jugoslovenska diplomatska predstavnštva u inostranstvu. Jednogodišnji boravak stranaca morali su da odobre uprava grada Beograda ili institucije nadležne banovine.³⁰

Zapošljavalo se na osnovu Uredbe o zaposlenju državljana iz 1935. godine. Pre te godine jugoslovensko zakonodavstvo nije pridavalo posebnu pažnju zaposlenim strancima. To se može videti iz podataka po kojima je zaposlenje stranih državljana prvi put bilo regulisano Pravilnikom o uposlenju stranih radnika po kome su se zapošljavali i muzičari. Pravilnik se, bez imena, koristio do 1928. godine.³¹ Zakonska regulativa bila je dopunjena članom 321 finansijskog zakona za 1928. godinu i članom 67. finansijskog zakona za 1933/34. godinu. Uredba o zaposlenju stranih državljana primenjivala se od 25. marta 1935., a od 21. septembra iste godine postojao je Pravilnik za primenu Uredbe. Posle godinu dana pojavilo se i Uputstvo za overavanje i evidentiranje dozvola na neodređeno vreme, ali se ono nije odnosilo na artiste.³² Inspekcija rada izdavala je radne dozvole isključivo kvalifikovanim radnicima, na rok od godinu dana, a za rad na duži period ili na neodređeno vreme bila je potrebna odluka Ministarstva socijalne politike.³³

Po Pravilniku za primenu Uredbe o zaposlenju stranih državljana u procesu administrativne procedure za primanje stranih artista u radni odnos učestvovali su i Središnja uprava za posredovanje rada i Ministarstvo prosvete.³⁴ Središnja uprava za posredovanje rada ovlastila je Udruženje glumaca Kraljevine Jugoslavije da, preko ustanove Jugoslovenske povlašćene pozorišne agencije, vrši funkciju berze rada.³⁵

U retkim slučajevima kada artisti, i pored izdate dozvole za rad, nisu dolazili u Kraljevinu, Povlašćena umetnička agencija udruženja glumaca memorandumom je o tome izveštavala Ministarstvo unutrašnjih dela.³⁶ Agencija je imala pravo da odlučuje o izboru mesta u kome će artista gostovati. Ukoliko se destinacija gostonovanja, usled naknadnog dogovora, razlikovala od mesta navedenog u kartonu ili obrascu, agencija je tražila od Ministarstva unutrašnjih dela da izda novo rešenje o privremenom zapošljavanju.³⁷ Promene dogovorene saradnje, usled zatvaranja lokalâ i zapošljavanja kod drugog poslodavca u istom mestu, podlegale su istoj proceduri.³⁸

Ponekad su se dešavale greške i propusti u funkcionisanju administrativne procedure. Tako je agencija naknadno otvorila dosije poljskom artisti, koji je imao status konferansijea, posle njegovog odlaska iz zemlje. Radio je za veoma visoku

³⁰ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-34-104-286. Kratak izvod glavnih propisa o dolasku i boravku stranaca u Kraljevini Jugoslaviji iz 1939. godine.

³¹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-163-1173. Dozvole boravka stranim muzičarima.

³² O tome videti: Nenad Đorđević, *Zakoni, uredbe i ostali propisi, izdani 1. XII 1918. do 31. XII 1936*, Beograd 1937, 329-330.

³³ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-34-104-320. Pravilnik o uposlenju radnika.

³⁴ V. D. Pavlović, *n.d.*, str. 83.

³⁵ *Isto*, 85.

³⁶ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-198. Kartoteka...

³⁷ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-801. Kartoteka...

³⁸ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-36. Kartoteka...

platu, od 4.500 dinara, u beogradskom varijeteu „Ruski car” i u hotelu „Sloboda” u Novom Sadu.³⁹ Vlasnici javnih lokala povremeno su imali probleme sa funkcionisanjem Odeljenja za socijalno staranje. Tako se grčka pevačica iz beogradske kafane „Dardaneli” nije, tokom 1936. godine, prijavila agenciji, a vlasnik lokala nije podneo „kartu zanimanja”, odnosno, nije otvorio karton artista. Na saslušanju se pravdao da je karton predao odeljenju koje se, po njegovim rečima, proglašilo nenadležnim za dalju dostavu.⁴⁰

Ukoliko artisti u svom pasošu nisu imali navedeno zanimanje kojim su se bavili, ili ako im je u pasoškoj rubrici bila navedena druga struka, nisu dobijali dozvolu za rad. Zbog toga je agencija zabranila jednoj čehoslovačkoj domaćici da nastupa kao igracica u beogradskim barovima, varijeteima i kafanama.⁴¹ Bilo je i drugih sličnih, daleko tragičnijih primera. Tako je nemačka igracica, emigrantkinja, koja je prethodno tokom 1937. radila u zagrebačkom „Pik” baru za 2.500 dinara mesečno, a zatim u Mariboru, Supetru, Somboru i Novom Sadu, bila proterana 1940. iz Kragujevca, u kome nije radila, prema policijskim izveštajima, zbog prepravke rubrike zanimanja u pasošu i proklamovane zabrane boravka nezaposlenim artistima u Kraljevini.⁴²

Beda profesije artista

Iako se najveći broj muzičkih umetnika Kraljevine Jugoslavije (oko 90%) našao u državnoj službi i tako rešavao egzistencijalne probleme, njihove kolege artiſti iz kafana, varijetea, hotela i noćnih klubova suočavale su se sa uslovima pukog preživljavanja.⁴³ Među njima nalazili su se i pripadnici Vranglelove armije, bili Rusi, koji su se, posle povlačenja sa Krima i dolaska na prostor jugoistočne Evrope, prihvatali raznih poslova. Tako je jedan od izbeglica, posle oficirske karijere i višegodišnjeg ratovanja, bio primoran da se zaposli u Karlovcu kao muzičar u javnoj kući.⁴⁴ Tokom mesec dana nastupa artiſti iz inostranstva dobijali su, u periodu 1935. do 1941. godine, sudeći prema kartoteci Ministarstva unutrašnjih dela, između 900 i 3.000 dinara. Igračice su uglavnom primale platu od 1.200 dinara, što je bio veći prihod od prosečnog dohotka nadničara (720 din.), ali nešto manji od plate radnika (1.400 din.), iz 1930. godine. Poređenja radi, tada je za život radničke porodice u Beogradu bilo potrebno 1.900 dinara mesečno.⁴⁵ Koliko je poziv artista bio povezan sa lošim materijalnim prilikama pokazuje molba bugarskog državljanina Ministarstvu unutrašnjih dela, da mu se dozvoli zaposlenje zbog „siromastišta”. Došao je na poziv zagrebačke „Operete” sa namerom da nađe posao u pozorištima i varijeteima, ali mu je jugoslovensko poslanstvo u Sofiji izdalо samo tro-mesečnu vizu bez prava na rad. Molba mu je bila uvažena, pa je sklopio aranžman sa vlasnikom kafane „Ruski car” gde je 1936. radio za mesečnu platu od 1.500

³⁹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-423. Kartoteka...

⁴⁰ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-992. Kartoteka...

⁴¹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-7. Kartoteka...

⁴² AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-156. Kartoteka...

⁴³ O umetnicima u državnoj službi videti: Milosav Janićijević, *Savaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 32-41.

⁴⁴ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-1-163-1192. Dopis velikog župana Primorsko-krajiške oblasti Ministarstvu unutrašnjih dela od 21. decembra 1926.

⁴⁵ Podaci o platama u Beogradu prema: Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, 36.

dinara.⁴⁶ Izuzetan položaj, što se plate tiče, imala je jedna nemačka pevačica koja je primila 5.000 dinara za mesec dana pevanja u beogradskoj kafani „Vračar” tokom 1936. godine. Pevačica je kasnije gostovala u Ljubljani i Mariboru, ali nema podataka o tome koliko su joj plaćali u Sloveniji. Imala je turneju i po Hrvatskoj i Dalmaciji (Osjak, Zagreb i Split).⁴⁷ Ipak, bila je manje plaćena od čehoslovačkog operskog tenora Jana Broštonija koji je u Narodnom pozorištu zarađivao 6.000 dinara mesečno.⁴⁸ Istu sumu novca, od 6.000 dinara te godine, dobila je nemačka trupa, u kojoj su nastupali otac, majka i dve kćerke, za jednomesečno gostovanje u Ljubljani, a verovatno su sličan dohodak ostvarili i u Mariboru.⁴⁹

Poseban status, kada je bila reč o dohotku u artističkoj struci, imali su rvači. Zarađivali su „na procenat”, ali nije jasno kakav je procenat bio u pitanju: da li od opklada ili od pobjeda nad drugim rvačima. Postojala su samo dva lokala u kojima su se oni takmičili: „Kasina - koloseum” iz Beograda i „Luksor kino” iz Zagreba.⁵⁰ Ponekad je agencija stranim rvačima izdavala samo uslovnu dozvolu za rad. Na njen zahtev, poslodavac rvača bio je primoran da zapošljava i jugoslovenske rvače kako bi se borili sa strancem.⁵¹ Time se, donekle, anulirao negativan uticaj angažmana stranaca na zaposlenost domaćih artista. Spoljnopolitičke okolnosti uticale su povremeno na donošenje odluke da li će se artisti dozvoliti posao. Tako je 1936. odbijen zahtev „Kasine - koloseuma” za zapošljavanjem mađarskog rvača zbog njegovog državljanstva.⁵² To se nije uklapalo u manevrisanje jugoslovenskih vlasti u trenucima pregovora Beograda sa Budimpeštom oko poboljšanja zategnutih odnosa, pa predstavlja dokaz inercije državnih institucija koje nisu usklađivale svoje poteze prema novim spoljnopolitičkim trendovima.⁵³

Da bi se zaposlili u Jugoslaviji strani artišti pribegavali su i falsifikovanju lichenih podataka. Čehoslovačka artistkinja, koja je gostovala u Novom Sadu, dobila je dozvolu za rad pod tuđim imenom, što je otkriveno posle rutinske provere, pa je Odeljenje za državnu zaštitu zahtevalo od nje da se prijavi pod svojim pravim imenom ili da napusti zemlju.⁵⁴

Veći deo artistkinja, angažovanih u Kraljevini Jugoslaviji, činile su igračice. U to vreme nije postojao izraženiji društveni interes za njih i njihovu profesiju a spominjale su se uglavnom sa negativnom konotacijom. Antropolozi i sociolozi između dva svetska rata svrstavali su ples u grupu tzv. telesnih tehnika, odnosno „tehnika aktivnog odmora”. Tehnike su, prema njihovim tumačenjima, karakteristične za određena podneblja, pa tako razne etničke grupe imaju svoje načine hodanja, plivanja, pa i plesanja, ali ples nisu sagledavali kao telesnu tehniku u ulozi zanata.⁵⁵

⁴⁶ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-595. Kartoteka...

⁴⁷ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-160. Kartoteka...

⁴⁸ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-647. Kartoteka...

⁴⁹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-606. Kartoteka...; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-624. Kartoteka...; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-630. Kartoteka...; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-636. Kartoteka...; AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-640. Kartoteka...

⁵⁰ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-984. Kartoteka... AJ, 14-40-145-1008. Kartoteka...

⁵¹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-910. Kartoteka...

⁵² AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-810. Kartoteka...

⁵³ Za osnovne podatke o spoljnoj politici vlade Milana Stojadinovića prema Mađarskoj videti: Vuk Vinačev, *Jugoslavija i Mađarska 1933 - 1941*, Beograd 1976, 159-168.

⁵⁴ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-125. Kartoteka...

⁵⁵ Marsel Mos, *Sociologija i antropologija*, knj. I, Beograd 1998, 382-383.

U jugoslovenskom društvu strane artistkinje bile su predmet snažnog podzrenja. U Srbiji 19. veka kafane su bile stecišta tajne prostitucije, a posebno u Beogradu. U tadašnjem ugostiteljstvu radnice iz inostranstva pojavljuju se, sredinom 1870-ih godina, kao podrška lokalnim bludnicama. One su se često bavile, kao dopunskom delatnošću, artističkim zanimanjima. Na početku 20. veka isticala se vidna razlika u umetničkom kvalitetu između njih i domaće konkurencije.⁵⁶ To je bilo dovoljno nasleđe za restriktivne mere u zakonodavstvu Kraljevine SHS iako su se lokalne zakonske norme, u pogledu prostitucije, međusobno razlikovale. U Sloveniji se, primera radi, od 1919. godine, prostitucija nije uopšte tolerisala, u Zagrebu od 1922. godine postojao je stalni nadzor nad prostitutkama, ali su javne kuće ukinute, dok su u Beogradu javne kuće, posle kratke zabrane, bile dozvoljene.⁵⁷ Anketa, sprovedena oko 1930. na dosta ograničenom uzorku od 373 prostitutke, pokazala je značajno prisustvo stranih državljanke (36,9% odnosno 138 žena) među njima, što je doprinisalo negativnoj medijskoj i socijalnoj slici o primetnoj ulozi stranaca u noćnom životu jugoslovenskih gradova.⁵⁸ Koliko je poziv artistkinje stekao negativan imidž u očima srpskog građanstva, vidi se iz podataka policije u Mariboru da je bugarska igračica dala otkaz vlasniku novosadskog hotela „Sloboda“ zbog nepristojnog ponašanja publike u lokalnu i prihvatile ponudu da gostuje u Sloveniji.⁵⁹ Diskretno prisustvo „dama za zabavu“ odnosno prikrivenih prostitutki, u javnim lokalima, reflektovalo se i na shvatanja nepuštenih savremenika koji su ih često poistovećivali sa artistkinjama.⁶⁰

Od kraja 1922. godine postojao je pravilnik o obaveznom pregledu svih radnika u javnim lokalima, na osnovu koga su zaposlene neudate devojke, počevši od 15. godine života, morale da se podvrgavaju ginekološkim pregledima ukoliko se sumnjalo da su stupale u polne odnose sa muškarcima. Izbegavanje pregleda kažnjava se sa 30 dana zatvora ili novčano sa 150 dinara i proterivanjem u rodno mesto.⁶¹ Nepoverenje prema moralnim kvalitetima sviračica, pevačica i igračica ogledalo se kasnije u propisima Uprave grada Beograda po kojima pripadnice tih profesija nisu smelete da sede sa gostima u lokalima koji su ih angažovali, niti da stanuju u zgradama lokalnih, pa čak ni u njegovom dvorištu.⁶² Razlozi za takvu politiku države prema artistkinjama učvršćivani su shvatanjima društvene sredine, koja su polazila od pretpostavke da je njihov poziv bio idealan za vršenje tajne prostitucije, dok su poznavaoći socijalnih prilika neuspšeno ukazivali na potrebu većeg opreza u generalizacijama.⁶³

Zakonom o suzbijanju polnih bolesti, iz 1934. godine, prostitucija je bila zabrana, a javne kuće zatvorene. Time je otpočela nova faza, unutar polusveta,

⁵⁶ Vladimir Jovanović, *Prostitucija u Beogradu tokom XIX veka*, „Godišnjak za društvenu istoriju“, god. IV, sv. 1, Beograd 1997, 9-12-18-19; Vojislav Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu i obavezna predohrana od polnih bolesti*, Beograd 1905, 34.

⁵⁷ Više o tome: D. Radulović, *n.d.*, 176-177; Bogoljub Konstantinović, *Prostitucija i društvo*, Beograd 1930, 78.

⁵⁸ B. Konstantinović, *n.d.*, 30.

⁵⁹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-41-146-877. Kartoteka...

⁶⁰ B. Konstantinović, *n.d.*, 33-34.

⁶¹ Svetlana Stefanović, „Ženski pokret“ o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole radanja, „Godišnjak za društvenu istoriju“, god. V, sv. 1-3, Beograd 1998, 75.

⁶² B. Božović, *n.d.*, 366.

⁶³ „Često se izvesni pozivi... ubrajaju ka tajnoj prostituciji. Tako kelnerice, artistice, razne igračice i sl. Fakat je, da se ženskinje tih poziva mnogo odaje prostituciji, da delimično sačinjava i kadar javnih prostitutki, ali se ipak ne može uopštiti niti sve ženske ovog poziva jednostavno sa prostitutkama identifikovati.“ B. Konstantinović, *n.d.*, 8.

koju odlikuje porast tajne prostitucije i njeno dislociranje u hotele i privatne stanove koji su preuzezeli ulogu skloništa i sastajališta.⁶⁴ Tokom pretresa zakona u Senatu Kraljevine Jugoslavije govorilo se i o negativnom uticaju javnih kuća, sa pratećim zabavnim programima i točenjem alkoholnih pića, na zdravstveno stanje jugoslovenske omladine. Upozoravalo se na to da se prostitucija neće iskoreniti samo zakonskim merama, već je efikasnost pravnih institucija trebalo dopuniti podizanjem društvenog morala.⁶⁵

Usvajanje zakona nije značilo da se strane artistkinje nisu dalje bavile prostitutnjom kao dopunskim načinom zarade. Izgleda da je u Skoplju bilo najviše takvih slučajeva. Kada bi ih policija otkrivala, kao što se to desilo dvema sestrama, grčkim Jevrekama, igračicama u skopskoj „Beloj kafani”, koje su tokom 1937. godine nastupale za 900 dinara mesečno, bile bi proterane iz Jugoslavije. Sa njima je proteran i njihov otac, koji im je bio muzička pratnja, zbog toga što nije sprečavao kćerke da vode „nemoralan život”. Zanimljivi su podaci, u kartoteci stranih artista, o znanju stranih jezika i školskoj spremi ovih artistkinja, iz kojih proizilazi da su obe devojke završile samo osnovnu školu i da su govorile srpski jezik.⁶⁶ Skopska policija je godinu dana ranije tražila da se jednoj nemačkoj igračici uskrati dozvola boravka u Jugoslaviji zbog toga što se pojavljivala na javnim mestima sa raznim muškarcima i po privatnim stanovima „provodila blud” sa gostima hotela „Metropol”. Na policijsko insistiranje ukinuta joj je dozvola za rad. Igračica je više meseci posle toga pokušavala da se zaposli u Beogradu, ali joj na osnovu uvida u kartoteku nije bilo dozvoljeno da uđe u zemlju.⁶⁷ Ni isključivo bavljenje prostitutnjom nije obezbeđivalo visok životni standard. Na ovaj način moglo se, početkom 1930-ih godina, mesečno zaraditi manje od 3.000 dinara što je, prema nekim procenama, bilo nedovoljno za život zbog novčanih izdataka prostitutki na skupa kožmetička sredstva i atraktivnu odeću.⁶⁸

Drugi svetski rat doveo je do daljih promena u okviru sveta zabave. Izbeglice sa okupiranih i ratom zahvaćenih područja u očajničkoj potrazi za izvorima sigurne egzistencije, kvantitativno su ojačale artističku struku. U bekstvu pred ratnim nedaćama jedna žena iz Holandije, tokom 1940. godine stigla je u Novi Sad gde se izvesno vreme izdržavala pomoću ušteđevine. U februaru 1941. sklopila je angažman sa vlasnikom novosadske kafane „Elita”. Odeljenje za državnu zaštitu provedilo je kod lokalne policije njen materijalni, pa čak i moralni, status da bi joj posle preispitivanja izdalo dozvolu za rad.⁶⁹ Oružani sukobi u neposrednom susedstvu Kraljevine Jugoslavije, između Grčke i Italije, uticali su na smanjivanje dolazaka stranih zabavljača. Uprkos tome, Beograđani su imali prilike da tokom marta 1941. godine u varijetu „Palas” vide rumunsku artistkinju koja je produžila ugovor o nastupima do kraja aprila, ali te namere nisu bile ostvarene zbog izbjeganja rata na jugoslovenskim prostorima.⁷⁰

⁶⁴ D. Radulović, *n.d.*, 178.

⁶⁵ Diskusija senatora Petra Zeca na IX redovnom sastanku Senata Kraljevine Jugoslavije od 13. februara 1934. *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, Redovan saziv za 1933. i 1934. godinu*, knj. I, Beograd 1934, 120.

⁶⁶ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-40-145-433. Kartoteka...; AJ, 14-40-145-483. Kartoteka...; AJ, 14-40-145-458. Kartoteka...

⁶⁷ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-42-147-287. Kartoteka...

⁶⁸ B. Konstantinović, *n.d.*, 39.

⁶⁹ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-56-2-369. Kartoteka...

⁷⁰ AJ, f. Ministarstva unutrašnjih dela 14-41-146-322. Kartoteka...

Kontinuitet kontrole državnih institucija nad inostranim artistima pokazivao je sa koliko snage se uspostavljeno opšte negativno mišljenje o nekim profesijama i stranim radnicima sporo menjalo i koliko su predrasude, ali i neka tačna zapažanja građanstva uticali na oblikovanje i sprovođenje ovog segmenta državne kulturne i socijalne politike. Otpori stranom iskustvu i istovremena privlačnost opštih evropskih tokova u svetu zabave, odredili su domete prisustva i uticaja stranih artista u jugoslovenskoj sredini koja se, iako na mahove i sporo, na kraju prilagodavala uvezenim kulturnim obrascima.

LJUBOMIR PETROVIĆ

BETWEEN GLAMOUR AND PUBLIC SURVEILLANCE

FOREIGN ARTISTS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1920 - 1941

Summary

In the period between the two world wars foreign artists in Yugoslavia represented the false glamour of the stage, pretentious artistic names, and open erotic charm on the one side, and miserable wages and the moral disapproval of society on the other side. The public longed for entertainment but was at the same time apprehensive of the criminal activities, which it was generally held, too frequently accompanied the world of night shows. There was also an obvious hostility to the increasing number of foreign newcomers in the ranks of the domestic artists. It is not surprising that in such an atmosphere the authorities, and artists' associations, felt it necessary to keep a close watch on artists, some of whom did occasionally resort to illegal means to boost their incomes. Over a thousand foreign artists appeared in various Yugoslav stage shows between 1935 and 1941. Local theaters that engaged foreign artists existed in practically every part of the country, with the exception of Kosovo and Metohia and Montenegro.

MILAN KOLJANIN, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 323 (497.1 : 497.2) „1939/1940“
341.7 (497.1 : 497.2) „1939/1940“

JEDAN POKUŠAJ UJEDINJENJA JUGOSLAVIJE I BUGARSKE (1939–1940)

ABSTRACT: Konsolidaciji Kraljevine Jugoslavije stvaranjem Banovine Hrvatske sledio je pokušaj kneza Pavla da se ujedinjenjem sa Bugarskom stvori velika južnoslovenska država pod dinastijom Karađorđevića. Diplomsku pripremu akcije knez Pavle je vodio preko posebnih emisara, a računao je i na podršku zapadnih sila. Pokazalo se da te podrške nema, barem tamo gde je bila najvažnija, u Londonu. Februara 1940. bilo je jasno da plan kneza Pavla nije uspeo i tada je, verovatno, i napušten. Rad je napisan na osnovu neobjavljenih i objavljenih izvora i literature.

Povest srpsko-bugarskih odnosa savremenog doba, i pored perioda saradnje i zajedničke borbe protiv turske okupacije i manifestacija slovenske i južnoslovenske solidarnosti, iznad svega obeležena je sukobom oko Makedonije i nacionalne integracije njenog stanovništva. To je bila i osnova za mešanje velikih sila i marginalizaciju proklamovanih principa „Balkan balkanskim narodima“.

I

Srpsko-bugarski sukob u Drugom balkanskom ratu 1913. godine nastavio se u Prvom svetskom ratu iz kojeg je Bugarska izšla kao poražena zemlja. Mirovnim ugovorom u Neiju oduzete su joj teritorije koje je kao saveznica Centralnih sila okupirala susedima i delimično je demilitarizovana. S druge strane, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina Jugoslavija), zahvaljujući vojnoj pobedi Srbije, postala je jedna od zemalja nosilaca novog evropskog uređenja na Balkanu stvorenog najvećim delom pod uticajem Francuske. Pojas novih malih nacionalnih država oko Nemačke i regionalni savezi kakav je bila Mala antanta trebali su da budu brana nemačkom revizionizmu,¹ ali i revizionizmu Mađarske i Bugarske. Istovremeno, ni Italija nije krila velike ambicije na istočnoj obali Jadranskog mora i celom Balkanu.

Bugarske teritorijalne revandikacije prema susednim zemljama (zahtev za južnom Dobrudžom od Rumunije, za izlazom na Egejsko more od Grčke i priznavanjem bugarske nacionalne pripadnosti Makedoncima kao preduslovom za teritorijalne zahteve od Jugoslavije) bile su glavni problem među balkanskim narodima.² I pored stalnog spora oko Makedonije, nisu napuštani ni pokušaji jugoslovensko-bugarskog zbljižavanja. Oni su se zasnivali na slovenskoj i južnoslovenskoj solidarnosti, ali više na konkretnim političkim interesima u određenim međunarodnim

¹ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata* (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“), Beograd 1985, 10.

² Živko Avramovski, *Bugari i Balkanski sporazum*, zbornik radova „Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku“, Beograd 1982, knj. 2, 193; isti, *Balkanska antanta (1934-1940)*, Beograd 1986, passim.

okolnostima. Svoj glavni zahtev, izlazak na Egejsko more, Bugarska nije mogla da ostvari bez podrške Jugoslavije, kojoj je, pak, trebalo bugarsko prijateljstvo zbog jačanja položaja prema glavnom protivniku, Italiji. U evropskim diplomatskim krugovima, među njima i britanskim 1935. godine, vladalo je uverenje da vlada u Beogradu i dvor smatraju da makedonsko pitanje može efikasno da se reši samo pripajanjem cele Bugarske i da je cilj jugoslovenske balkanske politike stvaranje jedinstvene jugoslovensko-bugarske države. Ovakva perspektiva plasila je ostale balkanske zemlje koje su se bojale „slovenske hegemonije” i promene granica u korist Bugarske, pa i Jugoslavije (solunska luka). Veliki neprijatelj jugoslovensko-bugarskog zbližavanja bila je i Italija.³

Krajem 1920-ih ponovo je među balkanskim zemljama ojačao pokret za stvaranje saveza koji bi eliminisao mešanje velikih sila. Posle nacionalsocijalističke pobede u Nemačkoj početkom 1933. godine revizionizam u Evropi dobio je odlučujući podsticaj. I Francuska i Velika Britanija nastojale su da tome pariraju podržavanjem sklapanja opštег balkanskog pakta u koji bi trebalo uvući i Bugarsku. Iza britanskog zalaganja stajao je i strah da bi sporovi među balkanskim narodima pružili priliku boljševičkom Sovjetskom Savezu da obnovi nekadašnji ruski uticaj na Balkanu. Izraz takvih nastojanja bilo je potpisivanje Balkanskog sporazuma između Rumunije, Jugoslavije, Grčke i Turske 9. februara 1934. u Atini.⁴ Bugarskoj nije bilo u interesu da bude njen član, nego je nastojala da svoje aspiracije ostvari prvenstveno zbližavanjem sa Jugoslavijom, naročito posle prevrata 19. maja 1934. i uvođenja autoritarnog diktatorskog režima.⁵

Novo jugoslovensko-bugarsko zbližavanje nije prekinulo ni ubistvo kralja Aleksandra u Marseju 9. oktobra 1934. Ono je dovelo do potpisivanja Pakta o večnom prijateljstvu Jugoslavije i Bugarske 24. januara 1937. u Beogradu.⁶ Sve jačem političkom i, naročito, ekonomskom uticaju Nemačke na evropskom Jugoistoku posle aneksije Austrije i stvaranja Češko-moravskog protektorata marta 1939. godine, zapadne sile nastojale su da odgovore stvaranjem antinemačkog bloka na Balkanu. Ponovo se postavilo pitanje privlačenja Bugarske i zadovoljenja njenih teritorijalnih zahteva. Nemačka i Italija su sve činile da spreče stvaranje probritanskih bloka na Jugoistoku težeći da se od Mađarske, Albanije, Bugarske i, eventualno, Jugoslavije, stvari antibritanski blok. Do toga nije došlo, ali Nemačka je uspela da spreči stvaranje antinemačkog bloka na Balkanu. Nije uspela da promeni ni jugoslovensku ni bugarsku politiku neutralnosti. Ipak, avgusta 1939. godine Hitler je smatrao da je Bugarska jedina zemlja na koju Osovina može da se osloni na Balkanu.⁷

Sporazum Nemačke i Sovjetskog Saveza 23. avgusta 1939., nemačka invazija Poljske i početak Drugog svetskog rata početkom septembra iste godine, ojačali su nepoverenje balkanskih zemalja u Bugarsku. Turska je, čak, tražila i preventivni rat protiv nje. Jugoslavija je bila protiv toga, a bugarska vlada sve više se oslanjala na saradnju sa Beogradom. U Londonu je vladalo mišljenje da time Bugarska može da bude uvučena u Balkanski sporazum, ali i da postoji opasnost od stvaranja slovenskog bloka Jugoslavije i Bugarske u kome bi ojačao nemački uticaj. U stvari, zapadne sile, pa i Italija, bojale su se nemačko-sovjetskog dogovora na Balkanu i njihovog prodora prema Mediteranu i Bliskom istoku. Stoga se Britanija zalagala

³ Ž. Avramovski, *n.č.*, 193, 194.

⁴ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 107-182; isti, *n.č.*, 195 - 199.

⁵ Ž. Avramovski, *n.č.*, 2-5-217.

⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 250-260. *n.č.*, 193, 194.

⁷ V. Vinaver, *n.d.*, 405-409; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 294-312, 324.

za stvaranje bloka neutralnih država na Balkanu. Pri tome bi Bugarskoj trebalo dati teritorijalne ustupke, ali ne i izlaz na Egejsko more. Međutim, u Bugarskoj su ojačali i nemački i sovjetski uticaj, a početkom decembra 1939. pokazalo se da od stvaranja neutralnog balkanskog bloka neće biti ništa. Od dveju totalitarnih sila Sofija je ipak prednost davala Nemačkoj smatrajući da će joj ona omogućiti širenje granica.⁸

II

Dominacija Francuske u spoljnoj politici Jugoslavije počela je da slabí od 1934. i 1935. godine pod uticajem snaženja revizionističkih sila, u prvom redu Nemačke. Knez namesnik Pavle i predsednik vlade Milan Stojadinović prilagođavali su jugoslovensku spoljnu politiku novim realnostima. Ugovori o priateljstvu sa Bugarskom i Italijom 1937. godine i sve jače veze sa Nemačkom trebalo je da stabilizuju spoljopolitički položaj zemlje. Krajem marta 1939. godine usvojena je nova politika neulaženja u blokove.⁹

Posle uklanjanja suviše samostalnog i ambicioznog Milana Stojadinovića februara 1939, knez namesnik u potpunosti i neposredno preuzeo je kontrolu nad jugoslovenskom unutrašnjom i spoljnom politikom, ničim ne dovodeći u pitanje autoritarnu osnovu svoje vladavine. Uloge novog predsednika vlade, politički beznačajnog, Dragiše Cvetkovića i novog ministra inostranih poslova, diplomate od karijere, Aleksandra Cincar-Markovića¹⁰ u potpunosti su zavisile od odluka i planova kneza namesnika. I pored toga, knez Pavle rado se koristio uslugama svojih posebnih emisara bez konsultacija sa vladom i resornim ministrom što je izazvalo njegovo nezadovoljstvo.¹¹

Neposredno angažovanje kneza namesnika na unutrašnjem političkom planu krunisano je zaključenjem sporazuma o stvaranju Banovine Hrvatske 26. avgusta 1939. Zaobilazeći reprezentativne političke činioce među Srbima, knez Pavle je izašao u susret izuzetno jakom i organizovanom hrvatskom nacionalizmu stvarajući *corpus separatum*, koji ipak nije zadovoljio narasle hrvatske teritorijalne i državno-pravne zahteve. Uporedo sa ovim zakasnelim pokušajem unutrašnje konsolidacije države, što je bio odgovor i na očekivanja zapadnih sila, knez namesnik poveo je aktivniju politiku u čemu je važno mesto imala balkanska politika. Uloga Bugarske u svim kombinacijama bila je ključna, čega je, razume se, bio svestan i knez Pavle.

Veoma dobro informisanim Britancima bilo je poznato veliko nepoverenje koje je knez Pavle imao prema Bugarskoj i njenim namerama¹², ali su oni uočavali i sve jače jugoslovensko-bugarsko zbližavanje. Kraljevski institut za međunarо-

⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 325-339.

⁹ Jakob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1975, 123-182; V. Vinaver, n.d., 404.

¹⁰ Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili. Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada*, memoari, Beograd 1995, 17-18.

¹¹ Prilikom posete patrijarhu Gavriliu januara 1941, A. Cincar-Marković mu se požalio da „takvi delegati imaju više snage da ovo rade nego ja kao ministar. Ne znam kako onda može da bude dobra naša spoljna politika pod ovakvim uslovima“; *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd 1990, 199-201; vidi i: J. Hoptner, n.d., 196-197, 214-217.

¹² Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3 (1939-1941), Beograd 1996, 184-185, Beleška državnog sekretara lorda Halifaxa o razgovoru s knezem Pavlom, London, 21. jul 1939; isto, 228, Šifrovanni telegram otprovniku poslova u Beogradu Shona Foreign Office-u, Bled, 22. avgust 1939; isto, 233-234, Izveštaj T. Shona poslanika Campbellu o razgovoru sa Gavrilovićem, 5. septembar 1939; isto, 259-261, Izveštaj otprovniku poslova u Beogradu T. Shona poslaniku Campbellu, 5. oktobar 1939. U britanskim diplomatskim izveštajima knez Pavle naziva se „naš prijatelj“. Knez je, inače, predavao Britancima kopije izveštaja jugoslovenskih poslanika; vidi: 292, nap. 12.

dne poslove iz Londona u svom memorandumu od 21. septembra 1939. procenjivao je da jugoslovensko-bugarski odnosi „dobijaju veću važnost no ikad”. „Ideja federacije (ili konfederacije) je u vazduhu, diskutuje se o njoj na svim stranama, mada nije, naravno, jasno razrađena; postoji čak i tendencija da se favorizuje neka vrsta zajedničkog dinastičkog uređenja da bi se izbegli opasni poremećaji”.¹³ O planovima kneza Pavla sa Bugarskom u jesen i zimu 1939/40. godine mnogo više saznajemo iz jednog od skora dostupnog izvora, dnevnika dr Davida Albale.¹⁴

Dr David Albala je bio jedan od najistaknutijih jevrejskih javnih delatnika u Srbiji, a zatim i u jugoslovenskoj državi. Njegova cionistička aktivnost skladno se dopunjavala sa patriotizmom Srbin Mojsijeve vere, koji je svoje rodoljublje i veliku ličnu hrabrost pokazao u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu.¹⁵ Na sopstvenu inicijativu i uz saglasnost predsednika vlade Nikole Pašića, krajem novembra 1917. sanitetski kapetan dr David Albala je upućen u srpsku vojnu misiju u Sjedinjene Američke Države. Neposredno pre njegovog dolaska u SAD, 2. novembra 1917. vlada Velike Britanije Balfurovom deklaracijom priznala je pravo jevrejskom narodu na „narodni dom” u Palestini. Već 27. decembra iste godine srpski opunomoćeni ministar Milenko Vesnić uputio je zvanično pismo kapetanu D. Albali, koji je i inicirao upućivanje ovog pisma. Vesnić je u pismu izrazio simpatije srpske vlade i naroda njegovoj jevrejskoj braći „za pravedno nastojanje na uskrsnuću njihove voljene zemlje u Palestini”. Tako je vlada malene, okupirane Srbije bila prva koja je posle britanske vlade, za razliku od nje sasvim eksplicitno, podržala obnavljanje jevrejske države u Palestini. Ovo pismo ubrzo je objavljeno u svim važnijim američkim novinama iznoseći Srbiju na glas tolerantne, širokogrude i demokratske zemlje, naročito u jevrejskim krugovima.¹⁶

Posle završetka Velikog rata vlada je imenovala D. Albalu za eksperta za jevrejsko pitanje na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Po povratku u Beograd 1919. godine on je postao jedna od centralnih figura jevrejskog javnog života u novoj državi. Istovremeno, D. Albala je bio član Radikalne stranke, a bio je i blizak Dvoru. U svom dnevniku je zabeležio da je knez Pavle rado slušao njegovo mišljenje o mnogim pitanjima. Prema prvom zapisu u njegovom dnevniku, dr D. Albala i knez Pavle pre jeseni 1939. sastajali su se tri puta. U proleće iste godine knez mu je poverio unutrašnju političku misiju o kojoj nije naveo nikakve pojedinosti. Kada je 16. novembra 1939. pozvan od ministra Dvora Milana Antića u audijenciju kod kneza Pavla, D. Albala je prepostavio da je reč o novoj, ali ovoga puta „spoljnoj misiji”.¹⁷

¹³ Isto, 241-247.

¹⁴ Jevrejski istorijski muzej (JIM), Ostavština dr Davida Albale (ODA). Ostavština se sastoji od fascikle sa ličnim dokumentima i sedam svezaka (jednoobrazne, američke proizvodnje, kupljene najverovatnije po dolasku u SAD) dnevnika naslovленog sa *Moj dnevnik*. Dr David Albala c/o Yugoslav Legation 1520-16th Str. N. W. Washington, D.C.”. Dnevnik je voden od 16. novembra 1939. do 18. septembra 1941. Pisan je cirilicom, a pri-loženi su brojni isečci iz američkih novina.

¹⁵ JIM, ODA, Uverenje pukovnika u penziji Dimitrija Pavlovića rezervnom sanitetskom potpukovniku dr Davidu Albali o učešću u ratu protiv Austro-Ugarske 1914. godine, Beograd, 28. novembra 1939. Paulina Albala, *Dr David Albala kao jevrejski nacionalni radnik*, „Jevrejski almanah”, 1957-1958, 95-96; Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 5740/1979, 145-146; Mihailo B. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918*, Beograd 1995; Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd 1997, 191-192.

¹⁶ JIM, ODA, kopija Vesnićevog pisma; P. Albala, n.č., 97-98: Zoran Pejašinović, *Od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Beograd 1997, 100-107.

¹⁷ JIM, ODA, *Moj dnevnik*, sv. 1, 4, petak, 1. decembar 1939. Pod ovim datumom Albala je zabeležio svoj razgovor sa knezom Pavlom od 16. novembra. Na str. 1. pod datumom: četvrtak, 16. novembar 1939, zabeležio je samo: „Prvi put kod K. P. Od 17. 15-18. 45”. Razgovor s knezom Pavlom Albala je zabeležio u dnevniku najverovatnije neposredno posle njegovog završetka da bi ga kasnije, po odlasku u SAD, prepisao u prvu svesku svog dnevnika. Isto je i sa zapisima o dve naredne posete knezu povodom dogovora o detaljima njegove misije.

Na početku audijencije u Belom dvoru 16. novembra 1939, D. Albala je čestitao knezu na sporazumu sa Hrvatima, na šta mu je on uzvratio: „Dobro je što se i to svršilo. Ali da znate šta me je to muka koštalo. Verujte mi, doktore, da ne preterujem kad kažem, to moje delo. /.../ Pa ipak ima ljudi koji me kritikuju”. Knez se pozhalio D. Albali da i njegovi najbliži saradnici „rade najvećim delom u svom interesu”. Tokom razgovora o spoljnoj politici Albala se zalagao da se ide sa manjim zlom – Italijom, dok je knez ocenio da je celo današnje zlo u Evropi „delo Musolinija, a ne Hitlera”. Smatrao je da je krivica Musolinija što se Hitler popeo na današnju visinu, on je „pravi ubica kralja Aleksandra”, on je „podsticao Hrvate protiv nas”.

Knez Pavle je izneo dr Albali tešku situaciju u pogledu naoružanja vojske. Da bi se izgradile fortifikacije na severu zemlje (naša „Mažino-linija”) morao je da savlada velike otpore visokih komandanata. Pokazalo se da je engleska i francuska proizvodnja oružja nedovoljna i za njih same. „Jedino iz Španije materijal iz rata nešto dobili”. Iz SAD se nije moglo ništa dobiti ni za 20 meseci, o čemu je poslanik Konstantin Fotić poslao iscrpan izveštaj.¹⁸ Nije bilo ni strane valute za plaćanje, a u Americi se nisu mogli dobiti zajmovi jer zemlja nije plaćala ratne dugove ni otplate Blerovog zajma. I pored toga, Albala je uveravao kneza da ne treba gubiti nadu i treba ponovo pokušati.

Knez Pavle prešao je zatim na glavnu temu razgovora. Zbog njegovog značaja ovaj deo zapisa u dnevniku biće prenet in extenso.

„Knez me pogleda veoma ljubazno, pa mi reče: „Zvao sam Vas da Vas zamolim da mi postanete saradnik i da me pomognete u mom radu. Hoćete li? Ja, iako ne znajući na šta ta molba Kneževa cilja, odmah odgovorim. „Pa razume se, da sam spreman na raspoloženje staviti Vam se za svaki rad, u koliko to odgovara mojim snagama”. „Čekajte, čekajte, nemojte mi još odgovoriti, dok Vam ne kažem šta imam na umu. Ali pored toga, molim Vas za punu diskreciju”. „Računajte uvek na moju punu diskreciju”. „Hvala”. „Šta li će to sad biti, pomislim”. „Vidite, doktore, da sve male države sada brzo stradaju. U koliko je koja država jača, sigurnija je. Sad saveznici rade na tome da posle rata obrazuju jednu državu, spajajući Čehoslovačku sa Poljskom, kako bi obruč oko Nemačke bio jači. Moja je ideja da se mi spojimo sa Bugarskom, tako da to bude jedna jedina snažna država Jugoslavija. Kako Vi mislite o tome”? „Odavna sam ja u svome krugu propovedao tu ideju. Ona je umesna”. „Ja radim na tome da se ona ostvari ulazišnjem Bugarske u našu državu. Želeo bih da znam da li se Vi slažete s tim”. „Ako Vas dobro razumem, visočanstvo, treba monarhija u Bugarskoj da padne, zar ne”. „Pa to je jedina smetnja”. „Ako je tako, a znajući da su široke narodne mase u Bugarskoj za prijateljstvo sa nama, a ja to znam i od ljudi koji dolaze iz Bugarske ovamo u Beograd, a i od mojih bolesnika iz Bugarske koji dolaze na lečenje u Vrničku banju, onda se ja slažem sa Vašom idejom. Samo, dopustite mi da primetim, da u ovim vremenima treba da budete vanredno oprezni u izvođenju tog pothvata i unapred sigurni da će velike sile da odobre ovaj korak. Smem li da Vas pitam, da li imate njihov prethodni pristanak”? Knez klima glavom: „Da”. „Onda je rizik pri izvođenju manji. Koliko ja znam samo jedna manja grupa intelektualaca u Bugarskoj su germanofili, dok većina drugih bi tu ideju prihvatile, verujem, oduševljeno. Ne treba zaboraviti pri tome da je nemačka propaganda danas u Bug. ogromna. Dakle sa te strane i od strane Italije zbog Kraljice,¹⁹ a i inače valja očekivati otpor, ali ako se unapred

¹⁸ Načelnik Generalštaba general Milutin Nedić zatražio je od poslanika K. Fotića da ispita mogućnost vojnih nabavki i SAD; K. Fotić, *n.d.*, 21-22; vidi i: Ž. Avramovski, *Britanci u Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, 227; 229; 240; 297-298; 301; 335.

¹⁹ Jelena, kći detronizovanog kralja Nikole Petrovića, supruga italijanskog kralja Vitorija Emanuela III.

sve dovoljno pripremi i državni udar izvrši brzo, onda akcija može da uspe sigurno”. „Milo mi je, što se slažete u tom pitanju sa mnom. Ja sam već izdao potrebne naloge”. „A smem li da pitam hoće li se to pitanje rešiti uskoro”. „Možda”. Posle kratkog razmišljanja Knez ozbiljno nastavi: „Vidite, doktore, Boris je veliki Nemac. On je glavna smetnja balkanskom zbliženju i miru”. „To sam mogao pretpostaviti, ali ipak Vi ste često imali s njime prijateljske razgovore”. „Ali, ostavite, molim Vas. On je neizmenljiv Nemac. Nikad nisam imao veru u njega”. „A Kjoseivanov”? „I on je veliki Nemac, isti kao i Boris”. „A međutim se Kjoseivanov izdavao uvek za velikog jugoslovenskog prijatelja”. „Sve nas je varao”. „Čudno je to”, primetim, „kako čovek danas ni u ‘večite prijatelje’ ne može da ima vere. Ako bi ova vaša ideja bila ostvarena to bi bio strašan i koban udar za nemačku osvajačku politiku na Balkanu”. „Sasvim. Mi bismo postali najmoćnija država na Balkanu i sa mnogo više izgleda mogli bismo pružiti otpor osvajačkim prohnevima, ma s koje strane oni dolazili”. „Razumem i potpuno se slažem”. „To me raduje. Sad to je razlog što Vas molim za saradnju. Želeo bih da podlete u Ameriku i da tamo postupno pripremite najuticajnije ljudе, bez obzira što bi to bio maleni broj, na taj događaj, i uopšte da vršite propagandu za našu zemlju. Ne javno, zborovima, konferencijama i preko štampe, no od jednog uticajnog čoveka do drugog, u četiri oka”. „Shvatio sam Vas dobro i možete se potpuno na mene osloniti. Ne znam kako da Vam se zahvalim za visoko poverenje koje za mene imate, ali možete mi verovati da će učiniti sve što je u mojoj moći da poklonjeno mi Vaše poverenje opravdam i da poslužim najvišim interesima zemlje”. „Hvala, Vam, doktore, ali ipak Vas molim da se Vi još razmislite i da za neki dan ponovo k meni dođete i da mi tek onda date svoj konačan odgovor”. „Moj načelan odgovor imate već sada, ja načelno pristajem, ali rado ćeš ponovo k Vama doći da Vam podnesem plan, kako mislim tamo da radim i šta treba od materijala odavde da ponesem, što će mi tamo biti potrebno za moju misiju.²⁰ Ja imam o tome nešto malo iskustva, pošto sam ja u Sj. Am. Državama već bio za vreme rata i proveo tamo oko 15 meseci”. „Poznato mi je, i Vi ste tad postigli tamo velike uspehe”. „Da, to je bilo ratno vreme. Naša je zemlja bila u ratu i S.A.D. bile su u ratu. Dakle, bili smo saveznici. Ja sam bio u uniformi. Simpatije prema nama, kao prema savezničkoj državi, bile su velike, ali sad smo i mi i oni neutralni. Situacija je prema tome znatno izmenjena, i manje povoljna po nas. Znači, naš će rad tamo biti znatno teži ali ja se toga ne bojim. Uradidemo što najviše i najbolje možemo”. „Ja verujem da ćete imati uspeha”. „Imao sam veliki broj veoma uticajnih prijatelja”. Pričam mu, kako sam jednom prilikom uspeo preko Brandeis-a²¹ a ovaj kod Wilson-a, da dobije naša vlada zajam od jednog milijuna dolara, u čemu nije bio uspeo da to zvaničnim putem postigne naš tadašnji poslanik u Vašingtonu, g. Ljuba Mihailović. Knez me pažljivo sluša i zadovoljan je. „Ali sad će ići teže”, dodajem. „Ali ne mari, borićemo se”.

Na Albalino pitanje, koliko treba da traje njegova misija, knez mu je odgovorio da to ostavlja njemu da odluči. Još jednom ga je zamolio za diskreciju, a zatim mu je predložio sledeće:

„A ne biste li, doktore, možda radije išli u London ili u Pariz u istoj misiji. Šta mislite o tome”? Odmah odgovorih: „Mislim da bi za interesu naše zemlje bilo korisnije da idem u Ameriku, iako bi taj put za mene bio teži. Onde je narod drukčiji i

²⁰ Albala je radi dogovora o detaljima svoje misije još dva puta posetio kneza o čemu je u svom dnevniku zabeležio samo sledeće: sv. 1, 2: utorak, 21. novembar 1939: „Drugi put kod K. P. Od 18.25-19.55”; 3: petak, 8. decembar (1939): „Treći put kod K. P. Od 16.25-17.25”.

²¹ Luis Brandajs (Louis Brandeis), član Vrhovnog suda, u vreme prve misije D. Albale u SAD bio je njegov najuticajniji prijatelj. Njihova srdačna veza obnovljena je prilikom druge Albaline misije u SAD.

imam nešto iskustva. U London i Pariz trebalo bi da pošaljete druga lica, jer strana propaganda je vrlo važna”. „Dobro, kad Vi tako smatrate, onda idite u Ameriku”.

Posle kraćeg dogovora oko nekih detalja, knez Pavle i David Albala završili su razgovor koji je trajao oko sat i po i rastali se.²²

U svojstvu specijalnog delegata pri Kraljevskom jugoslovenskom poslanstvu u Vašingtonu dr David Albala stigao je 23. decembra 1939. u SAD.²³ Njegova misija ostala je u punoj diskreciji, čak i za najbliže prijatelje. Dva dana po dolasku sastao se sa jugoslovenskim poslanikom u Vašingtonu Konstantinom Fotićem. On je odmah izrazio svoje nezadovoljstvo zbog tajnovitosti kojom je dolazak Albale bio obavijen. „Ja sam samo izvešten da ćete doći. Ništa više”. Albala mu je objasnio cilj svoje posete i opisao mu prilike u zemlji. Istog dana po podne (prethodno ga je pustio da čeka na prijem u foajeu pola sata) ponovo je opisao poslaniku ciljeve svoje misije.²⁴ U svom prvom izveštaju ministru inostranih poslova A. Cincar-Markoviću 1. februara 1940. Albala je naveo da se odmah sporazumeo sa poslanikom Fotićem u pogledu načina svoga rada i da je u „stalnoj vezi i u punoj saglasnosti s njime, a uz to potpomognu njegovim savetima /.../.”²⁵

Da li je Albala obavestio poslanika Fotića i o najvažnijem delu svoje misije? Sam Fotić u svojim memoarima nigde ne pominje ni D. Albalu ni njegovu misiju. Prema onome kako je u svom dnevniku opisao svoj prvi sukob sa poslanikom 24. januara 1940, Albala ga je obavestio samo o tome da će raditi na dobijanju zajma i naoružanja u SAD.²⁶ Pretpostavka da Albala nije obavestio poslanika o svim elementima svoje misije tim je verovatnija što je i sam ministar inostranih poslova A. Cincar-Marković, doduše više od godinu dana kasnije, bio nezadovoljan što knez mimo njega preko svojih posebnih emisara sprovodi spoljnopolitičke akcije.

Albala je samo na jednom mestu u dnevniku, pod 13. januarom 1940, ostavio zapis o planiranoj akciji kneza Pavla u Bugarskoj: „Senzacionalno je odjeknula vest da je naš poslanik u Sofiji Jurišić, smenjen, a isto tako i šef našeg generalštaba Simović na čije je mesto postavljen Kostić, a sve to u vezi sa događajima u Bugarskoj. Ja znam u čemu je stvar.”²⁷ Ovo je za Albalu, očigledno, bio znak da se plan kneza Pavla u Bugarskoj sprovodi.

Odmah po dolasku, tokom januara 1940, Albala je obnovio stare veze iz vremena prve misije SAD i uspostavio nove. U svojim kontaktima sa američkim predstavnicima on se veoma uporno zalagao za što veću pomoć SAD zapadnim saveznicima, ali i balkanskim zemljama pred sve većom opasnošću od Hitlerovih osvajanja. Pri tome je naglašavao da je u interesu samih SAD da ne ponove grešku Velike Britanije i Francuske koje su dozvolile da Hitler suviše ojača. Time je, prema uputstvima kneza Pavla, nastojao da pripremi teren za lakše prihvatanje plana o stvaranju velike jugoslovenske države na Balkanu. Međutim, posle sednice stalnog saveta Balkanskog sporazuma od 2. do 4. februara 1940. u Beogradu i promene vlade u Sofiji jedanaest dana kasnije²⁸ verovatno je i D. Albalu bilo jasno da je plan kneza Pavla pretrpeo neuspех.

²² JIM, ODA, *Moj dnevnik*, sv. 1, 5-11, petak, 1. decembar 1939.

²³ *Isto*, 19, subota, 23. decembar 1939.

²⁴ *Isto*, 21, ponedeljak, 25. decembar 1939.

²⁵ Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond Poslanstvo (Ambasada), Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu (oznaka fonda: 371), fasc. 190, dosije dr Davida Albale. Svoje izveštaje, ukupno njih dvanaest, Albala je preko poslanika Fotića upućivao na ime ministra inostranih poslova A. Cincar-Markovića uz molbu da budu dostavljeni knezu Pavlu.

²⁶ JIM, ODA, *Moj dnevnik*, sv. 1, 51, sreda, 24. januar 1940.

²⁷ *Isto*, 40.

²⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 340-349; V. Vinaver, n.d., 426.

Prilikom razgovora sa D. Albalom 16. novembra 1939. knez Pavle mu je potvrdio da su sa njegovim planom saglasne velike sile, pri čemu je, razume se, mislio na zapadne sile. Prema britanskim diplomatskim izveštajima, ipak, to ne bi moglo da se zaključi. Ostaje mogućnost da su neki odgovorni faktori, pre svega u Londonu, bili delimično ili u potpunosti upoznati sa planom. Ipak, iz toga nije proizašla nikakva politička akcija o kojoj bi sigurno bilo pomena u diplomatskim izveštajima iz Beograda. U svakom slučaju knez Pavle je, osim D. Albale, uputio još jednog svog specijalnog emisara, ovaj put u London. To je bio poznati publicista iz Zagreba dr Milan Ćurčin, koji je u Prvom svetskom ratu boravio u Engleskoj i imao široka poznanstva u intelektualnim krugovima. Da li je njegova misija obuhvatala i Pariz ili je u Francusku, možda u neku drugu zemlju, upućen još neki knežev emisar, nije poznato.

Na sopstveni zahtev, M. Ćurčin posetio je 8. februara 1940. godine britansko ministarstvo inostranih poslova.²⁹ Pre posete sedištu britanske diplomatičke, Ćurčin je razgovarao sa 20 do 30 osoba, među njima sa starim poznanikom profesorom Seton-Votsonom (Seton-Watson), sa Entoni Idnom (Anthony Eden) i drugima. Visokom predstavniku britanske diplomatičke Filipu Nikolsu Ćurčin je izneo da dolazi po nalogu kneza namesnika da kod raznih ljudi „propagira ideju o južnoslovenskoj federaciji između Jugoslavije i Bugarske. Takva federacija godeći slovenskom patriotizmu, osposobljavala bi u isti mah te dve zemlje da se odupru pritisku velikih sile, a posebno Nemačke, boljševičke Rusije i Italije. Tu se, naravno, isticalo pitanje Makedonije između dveju zemalja, ali ono bi se moglo srediti stvaranjem autonomne Makedonije u okviru federacije”.

Ćurčin je izložio Nikolsu da je odbacio prigovor nekih svojih sagovornika o tome da bi nova federacija imala hegemoniju na Balkanu i bila agresivna prema drugim balkanskim državama. Teškoča je, prema Ćurčinu, bila u lošim ličnim odnosima između kneza Pavla i kralja Borisa u čijem izgladivanju se očekivala britanska ili francuska podrška. Nikols je izneo svoju primedbu na plan naglašavajući da to nije ni njegovo lično, ni zvanično mišljenje. Nije mu bilo jasno da li će buduća država biti personalna unija ili se predviđa da postoje dva potpuno jednakata monarha u okviru jedne federacije što bi predstavljalo novinu. „Stoga bi, možda, ako bi trebalo da se očuvaju dva monarha, oblik federalije mogao da bude forma unije ne različita od one koja sada ujedinjuje nas i Francusku, naime s izvesnom dozom udružene suverenosti”. Nikols je izneo Ćurčinu mišljenje da nije potrebno da se sastaje sa državnim sekretarom lordom Halifaksom (Halifax), a da će ga Orm Sardžent (Orme Sargent) primiti ukoliko bude smatrao da bi dalji razgovor bio koristan.³⁰

Ovako hladan prijem i praktično odbijanje plana kneza Pavla o federaciji sa Bugarskom može da se objasni činjenicom da je tada Velika Britanija nastojala da Bugarska sačuva striktnu neutralnost, kada su već propali pokušaji da se uvuče u Balkanski sporazum i u blok neutralnih zemalja.³¹ Možda je razlog za ovakav stav bila i bojazan od velike slovenske države na Balkanu koja bi mogla da ugrozi Moreuze i (ili) da, uprkos uveravanjima kneza Pavla, kao satelit bilo Nemačke, bilo Sovjetskog Saveza, ugrozi britanske vitalne interese u istočnom Sredozemlju. U svakom slučaju, sednica stalnog saveta Balkanskog saveza od 2. do 4. februara 1940. godine u Beogradu pokazala je da nije mnogo ostalo od solidarnosti bal-

²⁹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, 377-378, službena beleška P. N[icholsa] sačinjena u Foreign Officeu o razgovoru sa Milanom Ćurčinom, London, 8. februar 1940.

³⁰ *Isto*, 378.

³¹ Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, 340-341.

kanskih država. Što se tiče same Bugarske, u njoj se desila promena utoliko što je 15. februara iste godine vladu Kjoseivanova zamenila vlada Bogdana Filipova koja je bila još podložnija nemačkom uticaju.

Ćurčin očigledno nije znao, ili nije smatrao oportunim da iznese, da je deo kneževog plana bilo uklanjanje bugarske monarhije i priključenje Bugarske Jugoslaviji pod dinastijom Karadordjevića. Da li je federacija sa Bugarskom bila deo šireg plana preuređenja jugoslovenskog i balkanskog prostora započetog stvaranjem Banovine Hrvatske i da li je knez Pavle htio da Petru II preda ne samo iznutra konsolidovanu, nego i uvećanu državu sposobnu za suočavanje sa sve većim iskušnjima? Biografi kneza Pavla nisu postavili ova pitanja.³²

Plan kneza Pavla o stvaranju jedinstvene države sa Bugarskom stvoren je verovatno u jesen 1939, a februara naredne godine bilo je jasno da nije ostvaren. O razlozima njegovog neuspeha možemo uglavnom samo da nagađamo. Kakve je naloge knez dao za izvršenje prevrata u Sofiji, o čemu je govorio D. Albali, ko i kako je trebalo da ga sproveđe, potpuno je nepoznato. Realna je pretpostavka da se radi o koordinisanoj akciji i u Bugarskoj i u zapadnim prestonicama. Diplomatska priprema akcije završena je preko posebnih emisara, a na redovnim diplomatskim kanalima, što govori o velikoj diskreciji u kojoj je vođena. Knez je, bez sumnje, bio svestan velikih rizika koje donosi pokušaj ostvarenja ovako smelog plana sa potencijalno dalekosežnim posledicama. Ako je i bilo realne podrške u zapadnim zemljama, početkom februara 1940. ona nije više postojala, barem ne u Londonu. Bez te podrške nije se moglo ni pomišljati na uspeh celog poduhvata. Možda je to bio glavni razlog da se cela zamisao napusti i pre nego što je stvarno otpočela. U svakom slučaju, stara ideja o južnoslovenskom jedinstvu, aktuelizovana u vremenu veoma nepovoljnog za njeno ostvarenje, ponovo se pokazala neostvarljivom.

MILAN KOLJANIN

THE ATTEMPTED UNIFICATION OF YUGOSLAVIA AND BULGARIA 1939 – 1940

Summary

Following the departure of Milan Stojadinović from the position of prime minister, Prince Regent Pavle assumed complete control over the country's home and foreign policy. The country's internal consolidation, resulting from the creation of Banovina Hrvatska, was to be followed by reinforcing its position in relation to other countries through unification with Bulgaria. Prince Pavle planned to remove the monarchy in Bulgaria and to create a single country under the Karadjordjević royal family. The details of the way this plan was to be put into effect, other than the fact that by 16 November 1939 the Prince had given the necessary orders, are unknown. He entrusted the diplomatic activity aimed at preparing the realization of this plan to two of his special envoys: Dr. David Albala in Washington and Dr. Milan Ćurčin in London. As it turned out, the plan did not receive the expected support from the great powers, Britain in particular, and the plan was abandoned most probably in February 1940.

³² Nil Balfur, Sali Mekej, *Knez Pavle Karadorđević. Jedna zakasnela biografija*, Beograd 1990.

MILAN RISTOVIĆ, vanredni profesor
Filozofski fakultet,
Beograd, Čika Ljubina 18-20

UDK 341.324 : 008 (497.1) „1943/1944“

PLJAČKA UMETNIČKOG I KULTURNOG BLAGA SRBIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU I PROBLEMI NJEGOVE RESTITUCIJE NEKOLIKO FRAGMENATA

ABSTRACT: Prilog je posvećen delovanju Eisatzstab Reichsleiter Rosenberg fur Sudost u Beogradu 1943–1944. godine, koje se svodilo na pljačku kulturnog i umetničkog blaga, pre svega onog koje je pripadalo Jevrejima u Srbiji. Drugi deo rada bavi se problemom pronalaženja i restitucije kulturnog i umetničkog blaga odnesenog iz Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata.

I

Umetnički predmeti od antike do našeg doba su bili na izuzetnoj ceni kao ratni plen. Nije samo dragocenost materijala od kojih su izrađivani privlačila pažnju osvajača. Najvredniji proizvodi zanatlija-umetnika bili su najčešće i kuljni predmeti sa velikom simboličkom snagom kako za njihove naručioce i vlasnike, tako i za potencijalne neprijatelje. Narodi srednjeg Istoka su u „ropstvo“ odvodili i kipove bogova pokorenih gradova. Tako se asirski vladar Sin-akhe-hirib hvalio, posle pobeđe nad Haldejcima, kako je odveo u roblje „ljude Bet-Jakinske, i bogove njihove i sluge kralja Elamskog“. ¹ U osvojenom Vavilonu Sin-akhe-herib je pronašao kipove asirskih božanstava Bine i Sale, koje su kao plen pre 418 godina u svoj grad odvukle vavilonske čete posle poraza Tuklat-habal-asara I.²

Persijski car Kserks odneo je sa atinskog Akropolja u Persiju spomenik „tiranoubicama“ Aristogitonu i Harmodiju, delo vajara Antenora, pokazujući na taj način i svoj stav prema atinskoj demokratiji.³ Posle rimskog osvajanja Grčke usledila je velika pljačka svega što bi po savremenim merilima predstavljalo „kulturno i umetničko blago“ (uključujući i umetnike koji su odvođeni u ropstvo). Ovakva praksa nastavljena je i u narednim stoljećima. Treba podsetiti na krstaško osvajanje Carigrada posle kojega je usledila pljačka velikih razmara. U Veneciju su, među nebrojenim mnoštvom drugih sakralnih i umetničkih predmeta, stigla kao ratni plen i četiri bronzana konja sa carigradskog hipodroma.

Novija istorija pruža veliki broj sličnih primera, ali je po sistematicnosti i obimu najpoznatije odvlačenje iz Italije neverovatne količine umetničkih dela svih vrsta koje su izvele Napoleonove trupe. Slične akcije preduzimane su i tokom njegovog pohoda na Egipat.

¹ G. Maspero, *Poviest iztočnih naroda u starom veku*, Zagreb 1883, 314.

² *Isto*, 314.

³ Novi spomenik Harmodiju i Aristogitonu posle pobeđe kod Salamine izradili su vajari Kritija i Nestor i on je 476. postavljen na mesto na kome je stajala prva grupa; Branko Gavela, *Istorija umetnosti antičke Grčke* (drugo izdanje), Beograd 1978, 160.

Ono što se dešavalo sa kulturnim nasleđem naroda za vreme kolonijalnih osvajanja – što je pre bilo njegovo sistemsko uništavanje, na primer u onim delovima Novog sveta koji su se našli pod španskom vlašću, dok su francuski i britanski osvajači radije upotrebljavali kolekcionarsku naučnu „argumentaciju” za odnošenje celih građevina u muzeje svojih metropola – poznato je i danas izaziva žestoke rasprave. Treba se setiti samo uzbudjenja koje izaziva pokretanje pitanja vraćanja „Elginovog kamenja” (delovi Partenona koje je lord Elgin „spasao” odnoseći ih u London).

Primer Narodnog muzeja u Beogradu i temeljite pljačke njegovih preostalih fondova u Prvom svetskom ratu (onih koji nisu stradali u haotičnoj evakuaciji tokom povlačenja iz Beograda), kao i onih Narodne biblioteke i Državnog arhiva od strane austrougarskih okupacionih jedinica i vlasti, dovoljno govori o razmeri štete koju su ratna razaranja u 20. veku nanela kulturnoj i istorijskoj baštini.⁴

Na porazno iskustvo Prvog svetskog rata u Srbiji po njenu kulturnu i istorijsku baštinu posle dvadesetak godina nadovezala su se nova uništavanja u Drugom svetskom ratu i ratnim sukobima od početka 1990-ih, koja su obuhvatila geografski mnogo širi prostor i nanela nenadoknadive gubitke spomeničkom fondu. Simboličko značenje, kao blagoveštaj sveopštег uništavanja, ima sudbina Narodne biblioteke čiji su fondovi pretvoreni u pepeo 6. aprila 1941. godine.⁵ Jedna od najvećih tragedija koja je zadesila srpsku kulturnu baštinu u ovom veku bila je deo velikog talasa razaranja i pljačke kulturnih dobara koji je pokrenut nacionalističkom ratnom politikom.

Razmere pljačke umetničkog blaga, ali i njegovog uništavanja, koje su u različitim krajevima okupirane Evrope izvele nacističke jedinice, prevazilaze, verovatno, sve slične ranije poduhvate. U tu svrhu osnivane su specijalizovane jedinice u okviru nemačke armije i SS-a kao i posebne organizacije i štabovi, koje su se na tom poslu sukobljavale zastupajući interes pojedinih najuticajnijih ličnosti Trećeg rajha (pre svega Hitlera i Hermana Geringa, koji je sebe smatrao najvećim „kolekcionarom” umetničkih dela u Evropi) ili pojedinih državnih i naučnih institucija.

Hitlerov plan da od provincijalnog Linca napravi kulturni centar Evrope, imao je za posledicu da je od početka Drugog svetskog rata, u tu svrhu, sa njegovim širokim ličnim ovlašćenjima, svoju kriminalnu delatnost započeo Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Iako je Rozenbergovu organizaciju finansirala Nacionalsocijalistička partija, ona se nalazila izuzeta od bilo kakve kontrole i upliva, radeći pod svemoćnom Hitlerovom zaštitom. ERR je za Hitlerov račun započeo „sakupljačku delatnost” prvo u Francuskoj, odakle su odyvlačena umetnička dela oplačkana pre svega iz privatnih kolekcija, čiji su vlasnici bili Jevreji („herenlose(n) judischen Gut(es)”).⁶

Po Hitlerovom naređenju od 30. juna 1940, Rozenberg je dobio ovlašćenje da pregleda francuske arhive, biblioteke, arhive masonske lože, crkvene arhive.⁷ Odrešene ruke Rozenbergu za rad u Francuskoj dalo je Hitlerovo naređenje Vrhovnoj

⁴ Vladimir Popović/Nada Jevremović, *Narodni muzej u Beogradu 1844-1994. Katalog izložbe 150 godina Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd 1994, 19.

⁵ Dr Nikola Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačka zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1994, 80-86. Dr Živković daje u napomenama bibliografiju tekstova o razarnjima i pljački kulturno-istorijskih spomenika i dobara.

⁶ David Roxan-Ken Wanstall, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Tagen des Dritten Reiches*, München 1966, 3, 8. U kategoriju „dobra bez vlasništva” spadala je i umetnička zbirka barona Eduarda i Roberta Rothschilda, koja je po Hitlerovom naređenju konfiskovana; isto, 78, 79.

⁷ D. Roxan-K. Wanstall, *Der Kunstraub*, 77.

komandi nemačkih oružanih snaga (OKW) od 17. septembra 1940.⁸ U Rozenbergovu parisku sedište u muzeju „Jean de Paume“ slivalo se opljačkano blago, koje je tu popisivano, razvrstavano i slano u Nemačku. O razmerama ove „delatnosti“ govori podatak da je samo za dva meseca „sakupljeno“ 31.900 komada različitih umetničkih predmeta čija je vrednost procenjena na 500 miliona rajhsmaraka.⁹

Do dela plena namenjenog za Linc, budući Hitlerov grand-mauzolej, pokušao je korumpirajući pripadnike ERR da dođe i rajhsmaršal Gering. On se u jednom pismu Rozenbergu 1941. pohvalio da poseduje „najznačajniju galeriju u Nemačkoj, ako ne i u Evropi“, čiji su eksponati dobijeni „kupovinom ili razmenom“.¹⁰

ERR je svoje kompetencije široj prateći prodiranje nemačkog okupacionog sistema. Rozenberg je na početku nemačkog pohoda na Istok dobio specijalna ovlašćenja i za pljačku umetničke i kulturne baštine sa okupiranih sovjetskih teritorija, na kojima je više uništavano nego što je odvlačeno u Nemačku.¹¹

Glavni depo (sa 21.903 umetnička dela) ERR nalazio se u rudnicima soli u Altauze (Altausse) u blizini Salzburga i Nojšvanenštajna (Neuschwanenstein) u Bavarskoj, gde je za buduću Hitlerovu galeriju u Lincu izbor predmeta (slika i skulptura) vršio bivši direktor Drezdanske galerije dr Hans Pose (Dr Hans Posse). Ipak je značajan deo najvrednijih slika iz depoa u Nojšvanenštajnu stigao do Gerin-govog lovačkog zamka Karinhall (Karinhall). Plen iz istočnoevropskih muzeja i privatnih zbirk biće smješten u posebne depoe ERR u Berlinu (Adler-Grundstück u Hardenbergstrasse).¹² Poslednje sedište ERR nalazilo se u zamku Sandersdorf kod Ingolštata, a depo u zamku Kogl kod St. Georgena im Attergau.¹³ Skladišta umetničkih predmeta su postojala i u zamku Turntal (Thurnthal) kod Kremsminta-stra i samostanu Hohenfurt u blizini češke granice.¹⁴

Sličan zadatak započela je u Parizu i „Kolona Kunsberg“ (Kolone Kunsberg). To je bila posebna jedinica Waffen-SS (Sonderkommando Kunsberg), nazvana po svom vodi, savetniku nemačke ambasade baronu Kunsbergu (Legationsrat Baron Eberhard Kunsberg). Brojala je 1941. preko 300 članova i nalazila se pod kontrolom nemačkog ministarstva spoljnih poslova,¹⁵ tesno sarađujući sa Gestapoom i armijskim komandama na okupiranim oblastima.¹⁶ Posle rasformiranja 1943. godine, njeni ljudstvo je uključeno u Sonderkommando des RSHA VI G, zaduženo za kontrolu (zapravo, njihovu pljačku) kulturnih objekata, manastira, arhiva i biblioteka i njihovih fondova stavljениh pod upravu SS-a.¹⁷

⁸ Isto, 75.

⁹ Isto, 80.

¹⁰ Isto, 87.

¹¹ D. Roxan i K. Wanstell, *n.d.*, 149, navode da je na teritoriji Sovjetskog Saveza opljačkano i uništено 427 muzeja. Svojevrsnu „nadoknadu“ svih opljačkanog i uništenog umetničkog i kulturnog blaga obavile su u Nemačkoj sovjetske jedinice i okupacione vlasti posle završetka rata; V: Konstantin Akinscha-Grigori Koslow, *Beutekunst, Auf Schatzsuche in russischen Geheimdepots*, DTV, München 1995.

¹² D. Roxan-K. Wanstell, *Der Kunstraub*, 91, 149.

¹³ Bundesarchiv (BA), NS 8/262, Eiserzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), Sdst., Bildende Knust, Izveštaji o uslovima skladištenja umetničkih dela u Salzbgwer kod Bad Ausse, Neuschwanenstein i Herrenchiemsee, 1944.

¹⁴ D. Roxan-K. Wanstell, *Der Kunstraub*, 185-218.

¹⁵ Isto, 77.

¹⁶ O delovanju ove Sonderkommando širom okupirane Evrope v.: Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdetischen Forschungsgemeinschaften“ von 1931-1945*, Baden-Baden, 1999, 480-493; D. Roxan-K. Wanstell, *Der Kunstraub*, 77.

¹⁷ M. Fahlbusch, *Wissenschaft*, 480, 493-499.

Pored pomenutih, pljačkom i uništavanjem umetničkih i kulturnih dobara bavile su se i druge organizacije ali i brojni uticajni pojedinci, koji su na okupiranim područjima za svoj račun „sakupljali” sve što ih je zanimalo. Posebnu ulogu imale su različite naučne ustanove Trećeg rajha koje su pozivajući se na „naučni interes” pod zaštitom i podsticajem vojnih i civilnih vlasti, na okupiranim područjima Evrope radile na ispunjavanju zahteva „borbene nauke” (Kämpfende Wiessenschaft).¹⁸

Rozenbergov Einsatzstab i Kunsbergova grupa u proleće 1941. započeli su rad i na Balkanu. Na samom početku okupacije SS-Kommando Kunsberg, pod vođstvom haupsturmfirera Vilfreda Kraleta (Willfred Krallert) rukovodioca Publikationsstelle Wien, počela je odnošenje arhivskih dokumenata iz Beograda. U Nemačku je odnesen, između ostalog, i (neobjavljen) statistički materijal sa rezultatima popisa 1931. godine; već 17. aprila potpuno je ispraznjen Vojnogeografski institut iz kojega je u nekoliko kamiona u Beč prebačen sav kartografski materijal.¹⁹ Predstavnici EER u Beogradu su takođe odmah započeli potragu, sakupljanje i odnošenja arhivske građe iz Jugoslavije.²⁰ Deo građe Državnog arhiva (Srbije), dokumenta Dubrovačkog arhiva (koji se tada nalazio u SANU) i fondovi Ratnog arhiva prebačeni su u Beč do kraja 1943, kao i građa iz drugih arhiva i zbirk.²¹

U jugoslovenskoj prestonici bila je smeštena Hauptarbeitsgruppe Sudosten (još i Einsatzstab fur Sádosten beim Komandirenden General und Befehlshaber in Serbien, Belgrad, sa sedištem u Jovanovićevoj ulici 36), koja je posebnu pažnju usmerila na pljačku umetničkih predmeta, ali i nameštaja i ostalih pokretnih vrednosti. Na čelu beogradske ispostave ERR (Isposavka ERR br. 10) nalazio se pukovnik Vuč (Wutz).

U delokrug rada Rozenbergove službe u Beogradu spadao je i Nemački naučni institut, kojim je rukovodio poznati slavista dr Šmaus (Dr Schmaus).²² ERR je za svoju „borbu protiv Jevreja, slobodnih zidara” i njihovih „svetonazornih saveznika” u Srbiji, na početku nemačke okupacije imao i Geringovu podršku.²³ Po shvatanju komandanta Vrhovne komande Vermahta generala Hadlera ERR je u Srbiji trebalo da (pored SS zaduženog za policijska pitanja i predstavnika Gerlingovog Četvorogodišnjeg plana koji bi se bavili privrednim pitanjima) preuzme deo odgovornosti za oblast politike.²⁴

Razaranja na početku rata nije bio pošteđen ni Beogradski muzej, čije su zgrade bile oštećene u aprilskom bombardovanju. Neki muzeji su izazivali posebnu pažnju okupacionih vlasti, pre svega, Muzej kneza Pavla, Etnografski i Praistorijska

¹⁸ O značenju i sadržaju pojma „borbene nauke” v.: Ingo Haar, *Kämpfende Wissenschaft. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme*, u Winfried Schultze/Otto Gerhard Oexle (hrsg), Deutsche Historiker im Nationalsozialismus, Frankfurt am Main, 2000 (2. aufl.), 215-240.

¹⁹ Michael Falbusch, Die „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft”. Politische Beratung und NS-Volksstumspolitik, u: W. Schultze/O. Oexle, *Deutsche Historiker*, 256, 257.

²⁰ O pljački arhivskih fondova na teritoriji Kraljevine Jugoslavije v. Nikola Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploracije*, 73-79.

²¹ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd 1974, 137.

²² Isto, 74, 105.

²³ Isto, 54, 58; Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei”. *Militärische Besatzungspolitik und Judenverfolgung in Serbien 1941/42*, München 1993, 40.

²⁴ Manoschek, n.d., 42, piše o stvarnoj ulozi Rozenbergovog Biroa: „Das Amt Rosenberg spielte in Serbien keine Rolle. Dafür waren 1941 der Reichsführer SS durch den Verwaltungschef Turner und der Chef des RSHA, Heydrich, durch die „Einsatzgruppe Serbien“ unter Leitung von Wilhelm Fuchs in Serbien vertreten”.

zbirka u Vinči, pa su prvi bili ponovo otvoreni za posetioce.²⁵ Nadzor nad muzejima, galerijama i kulturnoistorijskim spomenicima u Srbiji preuzeo je *Referat za zaštitu umetničkih vrednosti*, obrazovan početkom jula 1941.²⁶

Poseban interes pokazivali su predstavnici okupacionih vojnih i civilnih vlasti za imovinu ubijenih ili logorisanih članova jevrejske zajednice. Pljačku jevrejske imovine i zaposedanje stanova i kuća čiji su vlasnici bili Jevreji u Beogradu su započele posebne nemačke jedinice 13. aprila, samo jedan dan po ulasku u grad. Nameštaj, umetnički predmeti, roba iz magacina jevrejskih radnji odnošena je u posebne magacine. Ovoj pohari pridružili su se i pripadnici drugih vojnih jedinica, kao i pripadnici nemačke manjine koji će nešto docnije biti postavljeni na mesta „komesara” u radnjama i preduzećima oduzetim od njihovih „nearjevskih vlasnika”.²⁷ Pre ulaska nemačke vojske i početka ove „neorganizovane” pljačke jevrejske imovine u Beograd je sa svojim saradnicima u velikoj žurbi stigao iz Hrvatske predstavnik Sonderkommando Jugoslawien ERR, SA-obersturmbanfører Berger (SA-Obersturmbanfører Dr Gustav Berger), počinjući sa bezobzirnim upadima u jevrejske institucije i verske objekte, zaplenjujući arhive jevrejskih organizacija i spiskove članova jevrejskih opština.²⁸

Uništavanje jevrejskih hramova u Banatu praćeno je i njihovom pljačkom. To se posle deportacije beogradskih Jevreja desilo i sa njihovim hramovima. Sefardska sinagoga Bet Jisrael u ulici Cara Uroša²⁹ bila je pretvorena u magacin opljačkane jevrejske imovine, da bi prilikom povlačenja nemačkih trupa iz Beograda u jesen 1944. bila razorenata.³⁰

Na području NDH pljačku i razaranje vodile su ustaške vlasti ozakonivši je posebnim zakonskim aktima. Ovo se dešavalo i na drugim okupiranim i anektiranim jugoslovenskim teritorijama.³¹ Na udaru pljačke i razaranja su se našli i muzeji, muzejske zbirke, biblioteke na teritoriji Srbije, kao i brojni manastiri i crkve. Obim nanesene štete i broj opljačkanih i uništenih umetničkih predmeta nisu, niti će ikada biti tačno utvrđeni.³²

Tragove o pljački jevrejske imovine kao i umetničkih predmeta i muzealija u Beogradu sadrži i nekoliko dokumenata pronađenih u nemačkom Saveznom ar-

²⁵ M. Kreso, *n.d.*, 136. Docnije su otvoreni i Vojni muzej i Muzej lova. Muzej kneza Pavla je radio od 9. septembra 1941. do maja 1943, Muzej grada Beograda do kraja 1943, a Etnografski muzej i Zbirka u Vinči do kraja proleća 1944.

²⁶ M. Kreso, *n.d.*, 136. Okupacione vlasti preduzimale su i neka arheološka iskopavanja na Kalemeđanskoj tvrđavi „u interesu nemačke nauke”; isto *n.d.*, 410.

²⁷ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, 1, 2, 46-51 (dalje: Zločini) Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zum nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart, 1986, 294-302. Interesantno je da K. H. Schlarp u poglavljiju posvećenom pljački jevrejske imovine u Srbiji ali i one srpskih vlasnika u svojoj veoma bogato dokumentovanoj studiji, ne govori o pljački umetničkih predmeta.

²⁸ Za ove podatke korišćen je neobjavljen tekst Ženi Lebl „Konačno rešenje jevrejskog pitanja u Beogradu 1941/42”, U nap. 8 naveden je izvor: US Holocaust Museum Archives (USHMA), fond 1401, Reel 132, s. 37-44, Izveštaj SA-Obersturmbanfører-a dr Gustava Bergera iz Zagreba, 16. 6. 1941, o radu Sonderkommando ERR za Jugoslaviju.

²⁹ O podizanju ove sinagoge v.: Ženi Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja” 7, 1997, 90-94.

³⁰ Zločini, 52, 53.

³¹ Zločini, 111-114; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 1178-184; Zločini, 176-177.

³² Dr Dinko Davidov, *Zlodela i gresi*, Beograd 1990; dr Nikola Živković, *Pljačka zlata i kulturnih dobara u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1994, 67-90; Mirjana Živković/Milenko Mišo Todorović, *Krada kulturnog i nacionalnog blaga Jugoslavije*, Beograd-Gornji Milanovac, 1995, 21, 23.

hivu (Bundesarhiv, ranije u Koblenzu, sada u Berlin-Lichterfelde),³³ koja potiču iz perioda od marta 1943. do marta 1944. Radi se o završnoj fazi ovog procesa, kada su prikupljeni „ostaci ostataka“ procesa „arizacije“ i „imovina bez vlasnika“, koja je početkom proleća 1942. godine u velikom broju slučajeva to u pravom smislu i postala, završetkom fizičke likvidacije svih Jevreja u Srbiji koji su se našli u rukama okupacionih vlasti.³⁴

U jednoj belešci SS oberšarfirera Kiterera (Küterer) od 27. marta 1942. napolinje se da je „konfiskovana umetnička slika engleskog obaveštajca Lorensa 26. marta 1943. pronađena u podrumu Muzeja princa Pavla“, gde je sklonjena iz sale engleskog slikarstva. Po naredbi SS obersturmbandfirera Capa (Zapp) portret je „stavljen na raspolaganje Upravi“³⁵ (ERR-M.R.).

Doktoru Kraftu, rukovodiocu Radne grupe Jugoistok u ERR, 4. maja 1943. obratio se dr Gerik (Dr Gerick), rukovodilac odseka u Sonderstab Musik ERR, podstaknut vestima da su „... prilikom pražnjenja jevrejskih stanova u oblasti (delovanja) vaše Glavne radne grupe“ pronađeni „izvrsni muzički instrumenti, među kojima... i klaviri“. Pošto „istina ovi instrumenti većinom treba da budu preuzeti ne od ajnzacštaba, odnosno naše ispostave (Dienststelle), već delimično od SD i drugih službi“, dr Gerik je tražio da se ispita da li je moguće da budu preuzeti „...još i neki posebni nalazi“, posebno „... violine i balkanski narodni instrumenti“, kao i notni zapisi koji „verovatno imaju i ... jedan drugačiji karakter nego oni koje smo zaplenili u oblastima na Zapadu“. ³⁶ Raspitivao se i o specijalizovanim muzičkim naučnim bibliotekama i arhivima u Srbiji, i mogućnosti da se u njima snime rukopisi i štampani materijal.

Gerik je napomenuo da je već radio „u Hrvatskoj pre dve godine... više nedelja“, dok „Srbija nije do sada bila obuhvaćena (radom) Specijalnog štaba za muziku“ ERR. Tražio je da mu se pored izveštaja o prilikama sugerise da li bi bilo od koristi upućivanje jednog pripadnika njegovog Štaba za muziku u Beograd.³⁷

U svom dogovoru dr Kraft je zaključio kako je „zaplena muzičkih instrumenata iz beogradskih jevrejskih stanova došla za nas, na žalost, prekasno“. Sam je bio zainteresovan za „jedan dobar klavir za potrebe Dinststelle“, ali se posle obilaska „malо još raspoloživih stanova“ uverio da je takav instrument više nemoguće pronaći. U jednom stovarištu opljačkanog jevrejskog nameštaja pronađeni su samo manje vredne violine i pokvareni gramofoni. U stovarištu nisu pronađeni nikakvi balkanski muzički instrumenti, za koje je i sam bio zainteresovan.

Međutim, dr Kraft je napomenuo da je u „mogućnosti da obeća“ da će nabaviti jednu zbirku narodnih instrumenata i da će nastaviti akciju.³⁸ Po njegovom saznanju, u Beogradu nije bilo vrednih starih muzičkih rukopisa, pre svega jer je izgorela Narodna biblioteka. Naredio je da se pregledaju biblioteke Muzičke akademije i Etnografskog muzeja. „Obezbeden“ je jedan portret Johana Štrausa (Johann Strauss) sa ličnom posvetom. Za potrebe Sonderstab-a Musik u Beogradu je sakupljana dokumentacija, pre svega novinski članci iz svih balkanskih zemalja o muzičkom životu, muzičkoj produkciji i posebno „narodnom muzičkom životu“

³³ Bundesarchiv, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (NS 30/178), Bd. 4, Kunstgegenstände aus jüdischem Bestitz bei der Hauptarbeitsgruppe Südosten.

³⁴ Walter Manoschek, *Serbien...*

³⁵ BA, NS 30/178, ERR, Bd. 4, Abschrift, SS-Ober-Scharführer Küterer, Belgrad, 27. III 1943.

³⁶ BA, NS 30/173, Dr Gerick, Berichtleiter an den Leiter der Arbeitsgruppe Süd-Ost im Einsatzstab R. R. Dr. Kraft, Berlin, 4. V 1943.

³⁷ Isto.

³⁸ BA, NS 30/173, Dr. Kraft an Dr. Gerick, Belgrad, 24. V 1943.

(Volksmusikleben) i narodnim umetnicima (bodenständigen Künstlerschaft). Kraft je naglasio da će posebna pažnja biti posvećena upravo materijalu o narodnim pesmama i narodnoj muzici o čemu su pred rat na prostoru južne Srbije i Makedonije kao i u Dalmaciji svoja istraživanja obavili profesor Gezeman (Gerhard Geseman) i dr Huber (Huber) iz Praga uz podršku Deutsche akademie iz Minhenha. Deo sakupljenog materijala nalazio se u Beogradu. Predlagao je da Sonderstab Musik pošalje u Beograd jednog svog člana radi istraživanja.³⁹

Interesovanje za narodnu muziku i narodno muzičko stvaralaštvo bilo je deo opšteg trenda antropološko-ethnološkog istraživanja često sa loše prikivenim (ili neprikivenim) rasističkim pristupom, koja su nemački naučnici obavljali u svim okupiranim evropskim državama. Njihovi rezultati su najčešće stavljeni u komparativni „rasni kontekst”, kao instrument dokazivanja manjeg ili većeg stepena „pri-mitivnosti” ili „pripadanja neevropskoj” tradiciji, ugrađene u vrhunska dela nemačke umetničke muzike.

Beogradska Sonderkomando ERR je sredinom maja 1943. godine od feldkomandanture 599, Verwaltungsgruppe, izdala potvrdu da je „...iz magacina jevrejskog nameštaja primila ispravno” 97 slika, grafika i crteža, uz napomenu da će „u slučaju kasnije naplate” biti obavezni da izvrše procenu predratnih slika.⁴⁰ Na spisku je većinom naveden samo motiv slike bez imena autora. Izuzetak čini samo nekoliko slika čiji su autori dati samo po imenu ili prezimenu, često netačno napisanim: „Marko (Čelebonović), mađarski slikar „Lajosch”, W. Albert, Vagy, „Jermovic (možda P. Jovanović), i A. Zabolotni. Na listi se nailazi kao na najčešcu „atribuciju” tvrdnja da je „slikar nepoznat” (unbekante Maler). Pored slika sa napomenom da su „kopije starih majstora”, za nekolicinu se tvrdi da su njihovi autori „stari majstori”.⁴¹

Druga nedatirana lista, verovatno iz istog perioda, predočava stanje u središtu ERR i na njoj se nalazi popisan 121 umetnički predmet: slike, skulpture, fotografije. Posebnu listu čini 26 slika „jevrejskih slikara Marka i Alekse Čelebonovića”.⁴²

Feldkomandantura 599 izdala je 12. oktobra 1943. potvrdu da je ERR iz magacina sa jevrejskom imovinom preuzeo: „1. veću drvenu plastiku (sv.) ‘Elizabet’ sa ogrtačem i krunom; 2. malu drvenu plastiku ‘Bogorodica sa plaštom i detetom’; 3. ‘Bogorodica sa krunom i detetom’; 4. veću drvenu plastiku ‘Grupa sa Bogorodicom, detetom i dva lica’. Na osnovu fotografije može se zaključiti da je reč o pozognotskim skulpturama, kvalitetne izrade, nastalim u majstorskim radionicama u srednjoj Evropi.”⁴³ Krajem oktobra Feldkomandantura 599 izdala je novu potvrdu o preuzimanju druge dve skulpture velikog formata izrađene u baroknom stilu iz magacina jevrejskog nameštaja.⁴⁴

Deo opljačkanih umetničkih predmeta korišćen je za ukrašavanje beogradskih rezidencija i kabineta predstavnika okupacionih vlasti. U stanu dr Krafta se nalazilo 6 slika sa liste, među kojima i portret pukovnika Lorensa „pozajmljen” iz

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, (Diehl?) Fekdkomandatur 599, Verwaltungsgruppe, Einnahmeschein, Belgrad, 13. V 1943.

⁴¹ Isto.

⁴² BA, NS 30/173, Liste der beim Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Arbeitsgruppe Sudost/Belgrad befindlichen Gemälde und Plastiken. o. D.

⁴³ BA, NS, 30/178, Feldkomandantur 599, Verwaltungsgruppe, Abtlg. C, Einnahmeschein, Beleg Nr. 158, 12. X 1943.

⁴⁴ Isto, Einnahmeschein, Beleg Nr. 160, 26. X 1943.

Muzeja kneza Pavla,⁴⁵ dok je Dinststelle ERR predalo u novembru 1943. iz ovog depoa četiri slike za ukrašavanje vile na Dedinju u ulici Vlade Kovačevića 8, u kojoj je živeo ministerialdirektor Šrajber (Schreber).⁴⁶

U septembru je Abteilung-a IV C1 potvrdio prijem jedne devetokrake stone lampe, stalaka za 8 lampi (verovatno svećnjak „hanukija“) dva pehara, dve „Toga-rollen“ (treba: Torarollen, valjkasta kutija u kojoj se u jevrejskim hramovima čuva svitak Tore), jedne „kadionica u obliku kule“, jednog tableteta sa 6 čašica za svetlo.⁴⁷ Deo kulturnog karaktera očigledno je poticao iz nekog od beogradskih jevrejskih hramova.

Početkom novembra dogovoren je između feldkomandanture 599 i vođe Glavne radne grupe za Jugoistok ERR dr Krafta da se sa „na Jugoistoku obezbeđenim, odnosno, od strane feldkomandanture preuzetim umetničkim predmetima“ postupi tako da svi dostupni umetnički predmeti, obeleženi kao takvi (slike, grafike, skulpture, predmeti primenjene umetnosti) „od strane Dienststelle Belgrad posredstvom jedne prevozničke firme budu po propisu upakovani i prebačeni kao imovina Vermahta u (Bergungslager) Bukshajm kod Memingena (Buxheim bei Memmingen) u Švapskoj, na ruke gospodina Ota Lentnera (Otto Lentner). Jedna lista u duplikatu ovih predmeta biće poslana vođi posebnog štaba „Likovne umetnosti“ preko Stabsfuhrung Berlina“.⁴⁸

U belešci je posebno napomenuto da će za dalju sudbinu slika „jevrejske umetnice Marije Rozental-Haček (Marie Rosenthal-Hatschek), učenice Lenbaha (Lenbacha) čije slike navodno imaju visoku vrednost na tržištu i jevrejske braće Marka i Aleksandra Čelobana (Celobanovitsch), od kojih jedan treba, navodno, da živi u južnoj Francuskoj i čije slike takođe u Srbiji imaju dobru tržišnu vrednost“ – tražiti dodatna uputstva od šefa specijalnog štaba „Bildende Kunst“.⁴⁹

U belešci dr Krafta od 8. marta 1944. napominje se da su „leteće potvrde preuzete od feldkomandanture iz (za predmete oduzete tokom - M.R.) jevrejskih akcija za Specijalni štab „Likovne umetnosti“: „Četiri drvene skulpture, sve drvene skulpture u baroknom stilu (potvrde Nr. 1 i 2), izvestan broj uljanih slika, studija i fotografija (potvrda Nr. 3), 98 slika (potvrda Nr. 4)“.⁵⁰ Slike će „do provere biti stavljenе u prostoru za lagerovanje Dinststelle pod nadzor jednog opunomoćenika Specijalnog štaba „Likovne umetnosti“. Da bi se napravila razlika između kolekcije slika odnesene iz stana bivšeg ministra inostranih poslova Momčila Ninčića, izvršena je prenumeracija velikih platana (pod brojevima od 1 do 121) i „26 slika jevrejskih slikara“ (Čelebonovića). Posle dogovora sa dr Dilom i rukovodiocem Quarteramt-a kapetanom Hofmanom (Hauptmann Hoffmann) za „Quartierzwecke des Standorts“ izdate slike su na listama precrtane dok preostali umetnički predmeti treba da budu po ranijoj odluci od 6. novembra 1943. prebačeni - posle odvajanja „porodičnih fotografija i slika bez umetničkog interesa“ u „Bergungsstelle Buxheim b.(ei) Memmingen“. Transport je bio odložen, jer još nisu stigla uputstva

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ BA, NS 30/178, Chefintendant beim Minilitarbefehlshaber Südost an der Einatzstab Rosenberg, Belgrad, 8. XI 1943. Navedeno je da se radi o „jednom pejsažu srpskog slikara“, „pejsažu sa fjordom i vodopadom“, „ženskom aktu (crte ‘zugljem) jednog hrvatskog slikara“ i „mrтvoj prirodi od Willy Hauf-a“.

⁴⁷ BA, NS 30/178, Wios IV C 1., Empfangsbestätigung, Belgrad, 24. IX 1943.

⁴⁸ BA, NS 30/178, von Ingman (?) Aktenvermerk, betr.: Sicherstellte Kunstgegenstände bei der Hauptarbeitsgruppe Südosten, Belgrad, 6. XI 1943.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ BA, NS 30/178, Sonderkommando R.R. beim Militarbefehlshaber Südost, Dr Kraft, Aktenvermerk. Betr.: Bilderaler und Erfasungsaktion, Belgrad, 8. III 1944.

šta da se čini sa slikama „jevrejskih majstora”. Povremeno je vršena kontrola lagerovanih slika i nije pronađeno da neka nedostaje. Deo ramova i pojedini ramovi sa velikih „jevrejskih slika” su posle odobrenja dr Dila prodati radi pokrivanja troškova transporta. Predmeti koje je sam Dil uzeo (knjige, upotrebnii predmeti) nisu knjiženi za transport, već kao „...predmeti koji pripadaju Einsatzstabu” uzeti „...u akciji sakupljanja knjiga”.⁵¹

Može se samo pretpostaviti da su i ovi predmeti, kao i hiljade drugih „zaplenjenih” u akcijama vođenim između 1941–1944/5, u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije gde su delovali ERR i ostali pripadnici raznovrsnih okupacionih, vojnih i civilnih, nemačkih organizacija – završili u podzemnim skladištima rudnika soli i brojnim tajnim skrivenicama u koje se od 1939. godine slivalo umetničko i kulturno blago iz gotovo cele Evrope. Njihovo pronalaženje i vraćanje vlasnicima bio je posle rata težak i često uzaludan posao u koji je trebalo uložiti ogroman istraživački i stručni rad, uz koordinaciju i saradnju sa različitim savezničkim, sada u okupiranoj Nemačkoj, glavnim političkim i vojnim činiocima.

II

Posle okončanja Drugog svetskog rata jedan od problema sa kojim su se susrele nove jugoslovenske vlasti bio je povratak opljačkanih kulturnih dobara. Međutim, kako se iz dokumentacija Reparacione komisije vlade FNRJ vidi, reagovanje je sporo i bez dobre pripreme. Tako je Vojna misija FNRJ u Berlinu 21. marta 1948. dobila od Reparacione komisije obaveštenje da „do sada” još nije bio postavljen zahtev za restituciju kulturno-umetničkih i predmeta od istorijske vrednosti – „...obzirom da je pitanje restitucije ovih predmeta u najvećoj zavisnosti od stručnjaka koji treba da rade na pronalaženju i identifikovanju istih”. Po rezultatima do kojih su došli stručnjaci Komiteta za nacionalnu kulturu i umetnost (koji su nastavljali svoj rad), može se računati da će zahteva za restituciju ovakvih predmeta prema Nemačkoj biti cca 10.000–15.000”.⁵²

O nivou nebrige i neorganizovanosti svedoči i izveštaj o radu Jugoslovenske sekciјe za restituciju iz američke okupacione zone, upućen šefu vojne misije 1. marta 1949. Komisija je obavestila da je od strane američke Monuments, Fine Arts and Archives Section pokrenuto traganje za umetničkim i istorijskim predmetima, ali da iz Jugoslavije – sem predmeta koji su se nalazili u Postojinskoj jami u Sloveniji, „nema nikakvih potraživanja”. Predloženo je da se u zemlji preko štampe i radija – četiri godine posle završetka rata – zatraži od muzeja, galerija i biblioteka da priave koji su predmeti odneseni.⁵³ Očigledno da ni do tada nije ni približno bila kompletirana potrebna dokumentacija.

Mesec dana kasnije, iz američke zone je stigao novi izveštaj u kome je stajalo da „zahteve za restituciju kulturno umetničkih predmeta (olovkom dopisano – 1500-M.R.) ... rade Topić Mate (muzejski predmeti) i Rojnić Mate (u nekolici drugih dokumenata se navodi kao Mirko) (biblioteke i arhivi)”.⁵⁴ Rojnić je u vreme

⁵¹ Isto.

⁵² Arhiv Jugoslavije (AJ), 54 Reparaciona komisija vlade FNRJ, Vojno Kilibarda, Rep. komisija - Vojnoj misiji, Odeljenje restitucije, Berlin, pov. br. 690, 3. mart 1948.

⁵³ AJ, 54, 307-465, Jug. sekciјa za restituciju, Američka okupaciona zona - šefu Vojne misije, Berlin, br. 520, Hohst, 1. mart 1949, Izveštaj o radu. Jedina institucija koja je podnela preciznu i kompletну dokumentaciju bio je Muzej istorijskog društva iz Sombora; AJ 54 Reparaciona komisija, 321/485, Dosije Muzeja Sombor, isto, reg. 8/1, Muzej Sombor; isto, 109, Muzej istorijskog društva Sombor.

podnošenja ovog izveštaja morao da se vrati u zemlju, jer mu američke okupacione vlasti nisu dozvolile dalji boravak. U zemlji je bila u toku izrada zahteva za „ramplasman kulturno umetničkih dobara, koja neće moći biti restituisana iz Nemačke”, pa je traženo da se vidi „da li je Topić Mate nešto novo u ovom pogledu učinio u američkoj zoni”.⁵⁵

Američke vlasti su u decembru 1948. naredile zatvaranje svih savezničkih misija za restituciju u svojoj zoni, čija su se sedišta nalazila u Karlsruhu. Rad je prebačen u Frankfurt na Majni gde je obrazovan mešoviti ured za reparaciju i restituciju na čije čelo su naimenovni oficiri Makord (Mac Corsd) i Mak Kelum (Mac Callum). Nova komisija je uvela praksu „meritorius zahteva” – odnosno onih koji su ocenjeni vrednim da se razmatraju. Za njih nije više bio „od principijelne važnosti...dokaz upotreba sile od strane Nemaca da je jedan predmet odnet iz zemlje koja taj predmet potražuje, već dokaz da je sadašnji vlasnik isti taj predmet sakrivao kako ne bi bio predmet restitucije”.⁵⁶

Bivša jugoslovenska sekција u Karlsruhu je još polovinom 1948. uputila zahtev da se iz zemlje pošalje stručno lice koje će raditi na restituciji knjiga i arhivalija. Na zahtev je odgovoreno posle gotovo godinu dana, tako da je u Karlsruhe stigao Mirko Rojnić kome je na raspolaganju za odnesene knjige iz Jugoslavije, zbog rasformiranja američke sekcije, ostalo veoma malo vremena. On je morao da na brzinu pregleda preostalih 300.000 knjiga (od ukupno 3 miliona koliko se ranije nalazilo) u sabiralištu u Ofenbahu i da utvrdi da je knjiga iz Jugoslavije bilo malo i da su one većinom restituisane još 1946. godine od strane jugoslovenske sekcije u Karlsruhu. Kako se u izveštaju ističe „osim nekoliko knjiga beznačajne vrednosti...nije našao ništa”. Njegovo istraživanje u sabirnom centru u Minhenu takođe nije dalo nikakav rezultat.⁵⁷

U izveštaju o restituciji umetničkih predmeta izneseno je priznanje da je rad započet kasno, tek u februaru 1949. godine, dok su na istom zadatku predstavnici drugih zemalja proveli u Nemačkoj već nekoliko godina. Zbog toga su i rezultati bili izuzetno slabi. Za restituciju umetničkih predmeta bili su posebno zaduženi „drugovi Topić Ante i kapetan Doran Ivan”.⁵⁸

Istraživanje u sabirnom centru u Minhenu je trajalo do kraja maja 1949. uz velike teškoće posebno oko identifikacije i dokazivanja porekla predmeta. Uzrok je u većini slučajeva bila oskudna jugoslovenska dokumentacija („bez mesta nalazišta kao i tačnog opisa umjetnine...Za naše zahteve nismo imali ni jedne slike”). Ipak, zaključeno je, da se „uz sve te poteškoće uspjelo (se) uglavnom na ličnoj bazi i veza, da se restituše izvestan broj slika, umetničkih predmeta i tepiha koji predstavljaju veliku vrednost. Umjetnine su poslate u zemlju u dva vagona koji su bili praćeni od pratioca...Umjetnine su stigle do odredišta u ispravnom stanju”.⁵⁹

Rad je nastavljen u drugom velikom sabiralištu, u Vizbadenu, gde su se uglavnom nalazili predmeti opljačkani od Jevreja. U izveštaju se napominje da će se „...ova imovina ponovo predati jednoj židovskoj organizaciji koja će te predmete

⁵⁴ AJ, 54-307-46, Izveštaj za 1949. (restitucije), „Neposredni zadaci koji se postavljaju po restitucijama u Nemačkoj. Američka zona”, 7. april 1949.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, Izveštaj po restitucijama, 4. jul 1949.

⁵⁷ AJ 54-307-466, br. 1200, Generalni konzulat FNRJ, Minhen-Vojna misija FNRJ (I odeljenje) Berlin, referent za restituciju potporučnik Krasković Franjo, Izveštaj po restitucijama, 4. jul 1949.

⁵⁸ U gradi se naizmenično ova ličnost naziva i Mate i Ante.

⁵⁹ Isto.

podjeliti židovskim općinama po celom svijetu, kako bude koja tražila". U Vizbadenu su „drugovi (Topić i kapetan Doran? - M.R.)... izvršili pregled umjetnina i učinili spisak vrednijih stvari koje bi morale biti zatražene u ime židovske opštine u Jugoslaviji”.⁶⁰

Krajem juna 1949. stanje restitucije umetničkih predmeta iz Jugoslavije bilo je sledeće:

1. Ispostavljeno je svega zahteva za
„neumetničke predmete” – 614
umetničke predmete – 1.677

2. Završeno je svega zahteva
za „neumetničke predmete” – 210
umetničke predmete – 165

3. Nerešeno je ostalo 404, odnosno 1512 zahteva.⁶¹

Jugoslovenska vojna misija u Berlinu dobila je sredinom avgusta 1949, izjavu dr Rajnerta (Dr. Reinerth), bivšeg šefa Odeljenja za kulturni rad među vojnicima Vermahta u Beogradu, koji je rekao da su umetnički predmeti odvoženi prvo u Berlin a docnije premešteni u dvorac Ratibor u Poljskoj. Za dodatne informacije uputio je na potpukovnika Rehsea (Roehse). Tvrdio je da ne zna za pljačku umetničkih dela i da je to bila oblast delovanja SD i AO Rosenberg, posebno zadužene za jevrejsku imovinu.⁶²

Početkom avgusta 1950. Ministarstvu inostranih poslova obratio se Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Srbije aktom ukazujući na štete nanesene kulturno-umetničkoj baštini uz osvrt na dugu istoriju ove pojave. „Kao što je poznato” – stoji u aktu br. 873/50 – „spomenici kulture i istorijski izvori naših naroda vekovima su uništavani, razvlačeni i na razne načine izvoženi u inostranstvo. To se naročito odnosi na srpski narod koga su razni neprijatelji permanentno pljačkali od IV krstaškog rata (1204) pa sve do 1944. godine, tako da se danas u NR Srbiji od dokumenata nalaze samo ostaci ostataka one visoke civilizacije koja je dala Miroslavljevo Jevandelje, Dušanov zakonik, Jefimijin vez a u arhitekturi i likovnoj umetnosti Studenicu, Žiču, Sopoćane, Lazaricu i tako dalje. Ovo razaranje dokumentacije naše slavne prošlosti osobito je jezivo u oblasti pisanih spomenika. Posle paljotine Narodne biblioteke 1941. godine u samoj Srbiji najmanje se nalazi onih sela koja je srpski narod perom i kićicom vekovima stvarao, a nesrazmerno više njegovih takvih spomenika ima u Sofiji, Moskvi, Odesi, Lenjingradu, Budimpešti, Pragu, pa i u Beču, Berlinu, Minhenu, zatim u Parizu, Londonu itd. Vraćanje tih dela narodu koji ih je stvorio istorijski je zahtev koji postavlja ne samo afirmacija naše kulture već i osnovni ljudski moral, jer su ti spomenici redovno otisli sa naše teritorije putem pljačke, krađe ili šverca”.⁶³

Pošto se na ove spomenike nacionalne kulture u najvećoj meri ne mogu primeniti nađunarodni propisi o restituciji jer su odneseni pre 1941, predloženo je da

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² AJ 54-311-473, br. 701, Vojna misija FNRJ I odeljenje, Berlin, 16. avgust 1949.

⁶³ Savezno ministarstvo inostranih poslova. Politička arhiva (SMIP, PA), Grčka, 1950, f 43, pov. 414153, Pravni savet MIP-a - Reparacionoj komisiji pri Vladu FNRJ, 2. avgust 1950.

se pozove na princip ramplasmana i umesto uništenih vrata ranije odnešeni predmeti i da jugoslovenska vlada na tome treba uporno da istrajava. Takođe, ova dela bi trebalo uzeti „kao vrednosti prilikom naplate ratne štete, ili ih makar otkupiti, ili - ma kojim drugim putem vratiti u zemlju”. Direktor Zavoda je u pismu posebnu pažnju skrenuo na psaltir Đurđa Brankovića, koji se nalazi u Minhenu i za koga je tvrdio da „po umetničkoj vrednosti dolazi odmah posle Miroslavljevog jevanđelja”. U prilogu su dostavljeni spiskovi srpskih rukopisa koji su se nalazili (i dalje se tamo nalaze) u stranim bibliotekama.⁶⁴

Stručno mišljenje o ovom predlogu dao je dr Milan Bartoš, glavni pravni savetnik Ministarstva inostranih poslova, ocenivši da se „ona može prihvati i pravno obrazložiti, na onim pravnim principima izraženim u međunarodnim sporazumima u toku Drugog svetskog rata – imajući u vidu i to da je sama institucija restitucije više moralnog – nego pravnog karaktera”. Finalni akt Pariske mirovne konferencije imao je poseban dodatak o nemačkoj reparaciji u kome je bila predviđena mogućnost da se predmeti koji se ne mogu restitujsati, pošto se ne mogu pronaći, mogu zamenniti „ekvivalentnim predmetima”. Bartoš je podsetio da je ovakav način prihvaćen i u Ugovoru o miru sa Italijom (član 75, tačka 9), ali da u odredbama nije bilo razjašnjeno koji predmeti dolaze u obzir za ramplasman, kao i ko će i na koji način odrediti vrednosti „ekvivalenta” ako se stranke ne budu složile. Zbog toga je Bartoš jugoslovensku situaciju smatrao „veoma delikatnom, jer će svaka zemlja nastojati da odbije predaju onih predmeta koji imaju veliku vrednost i čiji se povraćaj baš i ne želi obezbediti”.⁶⁵

U ugovoru o miru sa Italijom italijanska strana se obavezala da će „...predati zainteresovanoj Ujedinjenoj naciji - predmete iste vrednosti i približno one vrednosti koju su imali odneti predmeti ukoliko se takvi predmeti mogu nabaviti u Italiji”, što je po Bartoševom tumačenju ostavljalo mogućnost da Jugoslavija postavi svoj zahtev, i da – pružajući podatke o postojanju predmeta „koji su stvoreni od naših ljudi i stoga pripadaju našim narodima” – ukaže na „faktičku mogućnost ramplasmana, ne dirajući istovremeno u istorijske spomenike Italije”.

Na osnovu istog stava i razloga može se postaviti zahtev i prema Nemačkoj i Austriji, smatrao je Bartoš, mada s tim zemljama još nisu bili sklopljeni ugovori o miru, „budući da te zemlje imaju veliki broj naših kulturnih i naučnih tekovina do kojih su, često, dolazile i sredstvima koja se mogu braniti, – a izazivali su na početku rata u kome je naša zemlja izgubila i veliki broj preostalih predmeta naučne i umetničke vrednosti”. To daje jugoslovenskoj strani „puno moralno pravo da svoj zahtev za ramplasmane ostvari(mo) u predmetima koji su naši a krase njihove biblioteke”. Načela međunarodnog prava izražena u dodatku Rezolucije finalnom aktu, Londonskoj deklaraciji od 5. januara 1943, pravni su osnov za postavljanje zahteva.⁶⁶ Međutim, za njihovo postavljanje potrebno je ustavoniti: „1. Koje je umetničke odnosno naučne predmete odneo okupator za vreme rata 1941–1945. i u koju zemlju (tačne i konkretne podatke); 2. Koji su od odnetih predmeta ustanovljeni i restitujsani; 3. Za koje je od ovih predmeta ustanovljeno da se ne mogu pronaći; 4. Podaci koji ukazuju na ekvivalentnu vrednost”.⁶⁷

⁶⁴ Isto. Spisak rukopisa koji su se nalazili u bivšoj Dvorskoj biblioteci u Beču, bivšoj Dvorskoj biblioteci u Berlinu, Gradskoj biblioteci u Lajpcigu, bivšoj Kraljevskoj biblioteci u Minhenu, Nacionalnoj biblioteci u Parizu, Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji, Vatikanskoj biblioteci de propaganda fide i Britanskom muzeju.

⁶⁵ SMIP, PA, f 43, d-14, 414153, 2. avgust 1950 (Isto!).

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

Bartoš je naglašavao da se zahtevi mogu uputiti pobeđenim zemljama „i to kao ramplasman samo za one umetničke predmete koji su odneti u toku Drugog svetskog rata”, dakle, nikako da njime budu obuhvaćeni oni sa lista koje je Ministarstvu inostranih poslova uputio Zavod za zaštitu spomenika Srbije. Skrenuo je pažnju da se ovakav zahtev ne može postaviti Vatikanskoj biblioteci.⁶⁸

U ime Ministarstva inostranih poslova zatraženo je da Reparaciona komisija prouči pitanje i uspostavi vezu sa Zavodom za zaštitu spomenika Srbije radi dobijanja potrebnih podataka, da bi se eventualno mogao uobičiti zahtev za ramplasman. Međutim, dr Bartoš je unapred upozoravao da prilikom pokretanja ovog pitanja treba očekivati protivljenja i smetnje. U ime Pravnog saveta MIP izražavao je sumnju u „...pravnu mogućnost postavljanja zahteva za ramplasman za one umetničke predmete koji su uništeni prilikom bombardovanja Beograda 1941. godine, ali to bi bila u svakom slučaju moralna podrška drugih naših zahteva. Na ovaj način pretrpljena šteta pokrivena je dodeljenom ratnom štetom, kako da bi nam se moglo primetiti da je ovo pokušaj dvostranog obeštećenja za jednu istu štetu”.⁶⁹

O neuspehu ove zakasnele i loše organizovane akcije govori i zaključak koji su Reparacionoj komisiji pri vlasti FNRJ podnele sekcijske za restituciju iz bivših zapadnih okupacionih zona u avgustu 1950, dakle posle proglašenja Savezne Republike Nemačke. Traganje u francuskoj zoni nije dalo nikakav rezultat, jer se „ništa... nije moglo pronaći...niti su francuske vlasti ovom predmetu posvećivale ozbiljnu pažnju”. Kružila je i vest da je bilo „u svoje vreme...reči da će se za kulturno-umetničke predmete dobiti neka kompenzacija posle završetka rata po restitucijama, ali za sada nema ništa novog po ovom predmetu”.⁷⁰

Slično je glasio i izveštaj iz američke zone, odakle je javljeno kako „po pitanju kulturno-umetničkih predmeta ne radimo ništa više i nema ništa konkretno da se uradi”, dok o „eventualnoj kompenzaciji umetničko-kulturnih predmeta u američkoj zoni ništa nam nije poznato”. Američke vlasti su krajem jula čak tražile vraćanje nekih restituiranih predmeta, na šta sa jugoslovenske strane nije dat nikakav odgovor.⁷¹

Nota bene: pored napora, ma kako oni bili zakasneli, neorganizovani i nedelotvorni da se barem manji deo opljačkanog kulturno-umetničkog blaga sa jugoslovenske teritorije vrati, u isti mah je u zemlji prvih posleratnih godina trajao proces prisvajanja umetničkih predmeta koji su pripadali „poraženom klasnom neprijatelju” kao i razvlačenja onih uzetih „na revers” iz muzejskih zbirki za potrebe visokih državnih i partijskih funkcionera, kojima se u decenijama koje su usledile „izgubio trag”.⁷²

⁶⁸ Isto

⁶⁹ Isto

⁷⁰ AJ 54-307-279, major Rade Jovanović, šef Sekcije za reparacije i restitucije FNRJ – Reparacionoj komisiji pri vlasti FNRJ, 21. avgust 1950.

⁷¹ Isto.

⁷² O jednom od ilustrativnih primera ovakvih postupaka, vezanom za skandal oko predmeta nestalih iz Cetinjskog muzeja i dvora Petrovića posle Drugog svetskog rata, v.: M. Živković/M. M. Todorović, *Krada kulturnog i nacionalnog blaga Jugoslavije*, 89-128, 151-159.

MILAN RISTOVIĆ

THE PLUNDER OF SERBIA'S ARTISTIC AND CULTURAL RICHES IN WORLD WAR II AND THE PROBLEM OF RESTITUTION

SEVERAL FRAGMENTS

Summary

Based on scarce documents that have been preserved in the Bundesarchiv in Berlin, the author examines the activity of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) during World War II in Serbia, and particularly in Belgrade. The task of these „special purpose headquarters” was looting Jewish property, and „collecting” works of cultural, artistic, or scientific value, which together with the property stolen in other occupied European countries was transported to the many secret repositories in the Third Reich, but also ended up in the private collections of powerful Nazi leaders. The available documents refer only to the period 1943-44 i.e., the final phase of ERR activity of this type in Serbia.

The second part of the contribution deals with the poorly organized and slow actions undertaken by the new Yugoslav government after the war to achieve the restitution of the stolen valuables from the zones under Western occupation in Germany. The Yugoslav documents show only an inkling of the activity on the part of the most prominent figure in this respect, that of Ante (Mate) Topić Mimara.

TRŠČANSKA KRIZA I FORMIRANJE BALKANSKOG SAVEZA

ABSTRACT: Tema rada su problemi ispoljeni tokom procesa institucionalizacije vojne saradnje Grčke, Turske i Jugoslavije, proizašli iz nerešenog trščanskog pitanja. Obaveze dveju balkanskih država članica NATO pakta prema Italiji kao svojoj saveznici otežavale su sklapanje Balkanskog saveza. S druge strane, podrška zapadnih sila Italiji u kontekstu razrešenja trščanske krize bila je izražena i u njihovom rezervisanom, a na momente i negativnom stavu o pitanju vojnog savezništva Jugoslavije sa Grčkom i Turskom

Institucionalizacija političke i vojne saradnje Grčke, Turske i Jugoslavije tokom 50-ih godina predstavljala je ozbiljan presedan u bipolarizovanoj i hladnoratovski obojenoj međunarodnoj zajednici. U čitavoj posleratnoj istoriji sveta nije bio poznat slučaj savezništva članica NATO pakta sa jednom državom komunističkog opredeljenja, niti bilo kakav oblik zajedničkog delovanja politički tako različito ustrojenih država na međunarodnom planu. Stoga je vojno povezivanje Grčke, Turske i Jugoslavije predstavljalo problem koji je stalno privlačio pažnju svetskog javnog mnenja i političara, kako u vreme kada je ono regulisano sporazumima ovih triju država, tako i kasnije, kada je ono u praksi bilo napušteno.

Realan domaćaj Balkanskog saveza zavisio je i bio ograničavan čitavim nizom faktora. Na njega su posebno negativno delovali nerešeno trščansko pitanje i ozbiljna kriza u odnosima Jugoslavije i Italije s tim u vezi.

Problem je proizilazio iz obaveza Grčke i Turske prema Italiji kao svojoj saveznici iz NATO pakta. Dve balkanske države su se našle u nezahvalnoj situaciji da italijanskoj vladi stalno moraju dokazivati da sklapanje vojnog saveza sa Jugoslavijom, dakle sa državom sa kojom se Italija nalazila na ivici rata, nije ni na koji način upereno protiv italijanskih interesa. Italija se sa ovakvim rezonovanjem, naravno, nije mogla saglasiti. Prema Balkanskom savezu je imala izrazito negativan odnos i zahtevala je od Grčke i Turske da revidiraju svoj stav po pitanju vojne saradnje sa Jugoslavijom.

S druge strane, zapadne sile, naročito SAD, u to vreme bile su zaokupljene pregovorima o realizaciji programa Evropske odbrambene zajednice (EOZ). Za uspeh na ovom planu bila je neophodna, pored ostalog, i saglasnost italijanskog parlamenta. Sjedinjene Države su strahovale da bi nepovoljan epilog razrešenja trščanskog pitanja mogao dovesti do pada i inače slabe aktuelne italijanske vlade i uspostavljanja nove, koja ne bi imala blagonaklon stav o navedenom projektu. Međutim, posle kraha ovog projekta, zbog izostanka francuske podrške, situacija se bitno promenila. Pregovaračka moć Italije je znatno i opala u odnosu na Jugoslaviju. U situaciji kada je propašću projekta EOZ zadat veliki udarac zapadnom odbrambenom sistemu, vojni savez Grčke, Turske i Jugoslavije postao je izuzetno značajan za SAD i Veliku Britaniju, koje postaju pobornici njegovog što bržeg formiranja.

I

Tokom 1953. godine Grčka, Turska i Jugoslavija su preduzele niz političkih akcija na instrumentalizaciji političkih dogovora postignutih ranijim bilateralnim kontaktima svojih predstavnika. Radilo se o potrebi institucionalizovanog delovanja ovih balkanskih država na vojno-odbrambenom planu i njihovom zajedničkom nastupu u eventualnim slučajevima ugroženosti mira na Balkanu.

Međutim, kao što je već rečeno, problem je bio u tome što Grčka i Turska, kao članice NATO pakta, nisu mogle zaključiti sporazum sa Jugoslavijom bez načelne saglasnosti Italije, kao neposredno zainteresovanog člana zapadnog vojnog saveza. Iz tih razloga je u Atinu 8. januara 1953. bio pozvan italijanski premijer odbrane Sredozemlja i vojne saradnje na Balkanu. Na osnovu izveštaja jugoslovenske ambasade u Atini, De Gasperi nije ubedio Grke da odustanu od svakog sporazuma sa Jugoslavijom dok se ne reši pitanje Trsta. Ipak, italijanski premijer je umnogome uticao da u Grčkoj ojačaju tendencije favorizovanja političkog sporazuma sa Jugoslavijom, s time da se problemi zajedničke odbrane i dalje rešavaju saradnjom generalstabova u dotadašnjem obliku.¹

Nekoliko dana pre odlaska Keprilija za Beograd, De Gasperi je precizirao preko italijanskog ambasadora u Ankari da nema ništa protiv zbližavanja balkanskih država, ali tek pošto se reši tršćansko pitanje. Napomenuo je da je turska teza, prema kojoj najpre treba sarađivati, a zatim prići rešavanju ovog pitanja pogrešna. To je argumentovano time što nijedan italijanski vojnik ne bi želeo da sarađuje sa jednim jugoslovenskim vojnikom pre nego što ovo bude rešeno. Zato Italija smatra da putovanje turskog ministra inostranih poslova Fuada Keprilija za Beograd, čak i ako je reč o sondiranju terena, jeste preuranjeno putovanje.²

Uvažavajući poziciju velikih zapadnih sila u odnosu na sva važna zbivanja na Mediteranu, Keprili je pred svoj odlazak u Beograd obavestio američkog, engleskog i francuskog ambasadora o stavu koji Turska namerava da zauzme u pregovorima sa jugoslovenskom vladom. Odmah sutradan u vezi sa time od engleskog ambasadora Helma dobio je pismeni memorandum engleske vlade u kome se Turškoj skreće pažnja na njene obaveze prema Atlantskom paktu i na spor Jugoslavije sa Italijom kao članicom ovog pakta.³

Protivljenje Velike Britanije sklapanju vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije, uz zvaničnu podršku svestranoj saradnji na Balkanu, najbolje se moglo uočiti ugovoru britanskog ministra inostranih poslova Entoni Idna (Anthony Eden) 2. februara 1953. u Glazgovu. Osvrćući se na trojnu saradnju on je rekao: „Ova saradnja će još više doprinijeti stvari mira, ako bude kompletirana stvarnim sporazumom između Jugoslavije i Italije. Ovo bi bio veliki doprinos zajedničkoj odbrani protiv agresije na ovom području. Mi ćemo učiniti sve što možemo da se ovo postigne“.⁴ Iako su se u zvaničnim izjavama Britanci vrlo pozitivno izražavali o jugoslovensko-turskom zbližavanju, očigledna je bila stalna rezerva u vezi sa ovim. Ona je bila posledica aktuelnih interesa Britanije u jugoistočnoj Evropi i njenih pokušaja da ojača svoj uticaj u ovom delu sveta. Tim pokušajima, naravno, nije

¹ Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje: DASMIP), Politička arhiva (dalje: PA), str. pov, 1953, f.-69/I, 41 275.

² Isto, 41 557.

³ Isto, 42 209.

⁴ Isto, 41 734.

„išla na ruku“ sve veća nezavisnost Grčke i Turske stvaranjem pakta na koji Velika Britanija nije mogla bitnije uticati.⁵

Otpor sklapanju vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije bez prethodnih konsultacija i regulisanja obaveza sa NATO paktom, pružala je i vodeća članica zapadnoevropskog saveza – SAD. Njeno upozorenje grčkoj vladi da sa Jugoslavijom ne može zaključiti nikakav sporazum vojnog karaktera i da sa svim jugoslovenskim predlozima te prirode mora izvestiti komandu Atlantskog pakta, preneo je američki admiral Robert Karnej (Carney) u toku svoje posete Grčkoj.⁶

Sjedinjene Države su inače podržavale približavanje tri balkanske države i njihovu saradnju. Ali, one su insistirale da prva faza saradnje treba da bude u okvirima pakta o prijateljstvu, a nikako u okviru vojnog saveza, koji bi postavio na dnevni red pitanje tog pakta i NATO-a i izazvao neprilike SAD u odnosima sa Italijom.⁷

Sigurno je da je navedeni stav američke vlade bio i rezultat neuspelih pregovora njenih vojnih predstavnika sa jugoslovenskim rukovodicima i donekle pogoršanih jugoslovensko-američkih odnosa početkom 1953. godine.⁸ Međutim, ti vojni pregovori su pokazali rezervisanost jugoslovenske strane prema formalnom vojnog sporazumu sa zapadnim državama i njenu težnju da u slučaju izolovanog napada na Jugoslaviju obezbedi vojnostratešku podršku Atlantskog pakta, a pri tome ne preuzme nikakve obaveze prema ovoj organizaciji.⁹ U tom smislu se može tumačiti Titovo istupanje prilikom razgovora sa grčkim ministrom inostranih poslova Stefanopoulosom, kada nije nijednom rečju izrazio nezadovoljstvo što Grčka i Turska insistiraju na ugovoru oslobođenom vojnih odredbi. Titovo nezadovoljstvo je isključivo bilo ograničeno na mešanje zapadnih sila u odnose triju balkanskih država i kolebljivost Grčke i Turske na ovom planu. „Ako smo jednog mišljenja da je u pitanju eventualna opasnost za sve nas, da je ta opasnost latentna, onda je samo po sebi razumljivo da nas nikakva filozofiranja, prigovori i nastojanja sa strane da nas ometu ne smiju zadržati na našem putu najtešnje saradnje i preduzimanja potrebnih mjera za našu bezbjednost. Danas bi već svako oklijevanje značilo činiti historijsku i možda nepopravljivu grešku.¹⁰

S obzirom na to da je postignuta saglasnost sve tri strane da se iz budućeg ugovora izbace sve vojne odredbe osim onih koje su samo načelnog karaktera, vojne delegacije Grčke, Turske i Jugoslavije su u Atini, mimo očekivanja, završile draft vojnog dela sporazuma već posle trodnevnog rada.¹¹ Posle toga usledila je poseta Koće Popovića Atini 23 – 26. februara 1953. odakle su jugoslovenski ministar inostranih poslova i njegov grčki kolega otputovali u Tursku i sa Fuodom Keprilijem, potpisali 28. februara 1953. Sporazum o prijateljstvu i saradnji između Grčke, Turske i Jugoslavije.¹²

⁵ U tom smislu je ambasador u Londonu Vladimir Velebit u depeši jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova ukazivao na komentare britanske štampe u vezi sa balkanskom saradnjom, kao i stavove u britanskim političkim krugovima u kojima se upozorava na negativne posledice eventualnog stvaranja trojnog saveza (DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-69/l, 41734, *Britanija i jugoistočna Evropa*).

⁶ Isto, 41 935.

⁷ Isto, 42 313.

⁸ Tokom razgovora američkog ambasadora Alena sa ministrom inostranih poslova Kočom Popovićem, jugoslovenskoj strani je napomenuto da je pogoršanje odnosa sa Velikom Britanijom i SAD izazvano prekidom sva-ke saradnje Jugoslavije sa Vatikanom i neuspehom vojnih pregovora generala Hendija sa jugoslovenskim rukovodicima DASMIP, OA, str. pov. 1953, f-II, 74).

⁹ Public Record Office (dalje: PRO), (Foreign Office (dalje: FO), 371, 102, 168, November 1952.

¹⁰ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, 17.

¹¹ Planirano je da se taj posao obavi za dve nedelje. Međutim, sastanak u Atini je započeo 19. februara, a završen već 21. februara 1953. Ovakva ekspeditivnost može se delimično objasniti efikasnošću predstavnika tri generalštaba koji su radili u Ankari u isto vreme i obavili svoj deo posla već do 20. februara.

¹² Ugovor je ratifikovan 23. marta 1953. Kod Ujedinjenih nacija registrovan je 29. maja 1953. *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 1, Beograd, 142.

Ankarski sporazum primljen je u većini zapadnih zemalja sa velikim publicitetom i zadovoljstvom.¹³ Njegovim potpisivanjem Jugoslavija se i formalno svrstala na stranu Zapada. Takvu poziciju svoje države Tito je potvrdio u intervjuu britanskom „Observeru“ konstatujući da je „Jugoslavija napustila politiku potpune neangažovanosti zbog nesigurnosti međunarodne politike“.¹⁴

Međutim, u političkom značaju Balkanski savez nije ni malo zaostajao u odnosu na ovaj čisto vojnostrateški. Prvi put u savremenoj diplomatskoj istoriji došlo je do pojave da zemlje antagonističkih društveno-političkih sistema sklapaju savez i uspostavljaju međusobnu saradnju na regionalnoj osnovi.

II

Politički angažman Jugoslavije sa dve države članice NATO pakta nagovestavao je mogućnost postepenog ostvarivanja drugih značajnijih pomeranja u njoj spoljnopolitičkoj strategiji i stavu prema blokovima. Neizvesno je u kom bi se pravcu ti procesi nastavili da upravo u ovo vreme nije stigla neočekivana vest o smrti lidera komunističkog pokreta – Josifa Visarionovića Staljina. Taj događaj, koji je bitno uticao na krupne promene u sovjetskoj međunarodnoj politici, bio je od izuzetnog značaja za spoljnopolitički razvoj Jugoslavije. Naime, posle potpisivanja ankarskog ugovora i Staljinove smrti došlo je do velikih dilema među državama članicama NATO pakta kako odgovoriti na tada aktuelnu „mirovnu inicijativu“ Moskve. Ova inicijativa je budila nadu u stišavanje hladnoratovskih tendencija, ali i predstavljala ozbiljnu opasnost po dalju penetraciju i jedinstvo zapadnoevropske organizacije država s obzirom da su neke članice sa olakšanjem počele da razmišljaju o smanjivanju svog vojnog potencijala i učešća u opštim odbrambenim naporima.

Pozitivan stav jugoslovenskog rukovodstva prema zbivanjima u Sovjetskom Savezu izazivao je sve veću sumnjičavost i neraspoloženje, kako kod zapadnih silla, tako i kod vlada Grčke i Turske. U zapadnim krugovima javila se bojazan da Jugoslavija ne zloupotrebi vojnu pomoć Zapada i savezništvo sa Grčkom i Turskom i doprinese slabljenju zapadnog odbrambenog sistema igrajući ulogu „trojanskog konja“ i „sovjetskog eksponenta“. Na to su upozoravali i tekstovi u pojedinim turškim i grčkim listovima karakterišući savezništvo sa Jugoslavijom kao „opasnu grešku“ i „brak sa davolom“.¹⁵

Svesno negativnih implikacija novonastale situacije jugoslovensko rukovodstvo, posle kraće stagnacije svoje aktivnosti na polju trojne saradnje, već krajem 1953. godine preduzelo je novu inicijativu u ovom kontekstu. U razgovoru sa turškim ambasadorom Akselom, Koča Popović je predložio preduzimanje neophodnih koraka za prerastanje Ankarskog ugovora u trojni savez. U tu svrhu je dao preporuku da se konsultuje grčka vlada i da svaka država izradi projekat novog pakta. Sledеća faza bi bila, odmah potom, upoređivanje projekata i iznalaženje zajedničkog kompromisnog rešenja.¹⁶

¹³ Britanski ministar inostranih poslova Entoni Idn je u vezi sporazuma poslao ambasadi u Beogradu depešu sledeće sadrzine: „Molim da izručite moje tople čestitke povodom jačanja bezbednosti ne samo u tom području, nego takođe u jednoj široj sferi“. - DASMIP, PA, 1953, f-69/I, 42 811.

¹⁴ *Observer*, London, March 9, 1953.

¹⁵ DASMIP, PA, str. pov, 1953, f-69/I, 48 937.

¹⁶ Isto, f-69/II, 418 646. Zabeleška o razgovoru ministra inostranih poslova Koče Popovića sa turškim ambasadorom Akselom, 3. decembar 1953.

U prvom momentu navedeni predlog je grčkog ministra inostranih poslova Stefanopulosa „iznenadio i zabrinuo”.¹⁷ Ubrzo zatim usledio je odgovor grčke vlade u kome je ona dala svoju načelnu saglasnost, ali pri tom istakla da je za nju ovo pitanje „dosta delikatno”. Kao važan uslov navedena je saglasnost SAD i ostalih zapadnih saveznika.¹⁸ Grčki vojni ataše u Ankari nagovestio je tih dana jugoslovenskim vojnim predstavnicima probleme oko daljnje trojne saradnje zbog nerešenog tršćanskog pitanja.¹⁹

Turska vlada je ubrzo, posle grčke, reagovala na sličan način. Smatrala je da „treba razmisliti da li nerešenost tršćanskog pitanja ne predstavlja razlog za privremeno odlaganje navedene aktivnosti”.²⁰ Pošto su Grčka i Turska članice Atlantskog pakta one su dužne da ga obaveste o budućem trojnom savezu, a pošto se u Atlantskom paktu nalazi i Italija, moguće su teškoće koje bi bilo najbolje izbeći.²¹

Očigledno je bilo da će u datom momentu Jugoslavija morati da preduzme energičniju akciju radi realizacije svojih planova u sklopu Balkanskog saveza. Do te akcije doći će odmah na samom početku naredne, 1945. godine. I te godine glavni kamen spoticanja u saradnji Jugoslavije sa Zapadom, bilo je nerešeno tršćansko pitanje. Ono se reflektovalo na ukupne ekonomske i vojne odnose sa Sjedinjenim Državama i Velikom Britanijom, na realizaciju dogovora i sklapanje Balkanskog saveza, ali i na privrednu saradnju sa Italijom koja je imala sve uslove da postane važan trgovinski partner Jugoslavije (što se kasnije i desilo).

Neslavan bilans inicijative Jugoslavije za sklapanje trojnog saveza nastao u prethodnom tromesečnom periodu, u znatnoj meri je potisnulo Titovo putovanje u Tursku od 12. do 16. aprila 1954. godine. Tokom ove, inače prve, zvanične posete Turskoj, Titu su ukazane izuzetne počasti, kakve su retko pre njega bile ukazivane drugim visokim državnicima. Turska štampa, koja je dala veliki publicitet poseti i o njoj pisala u najsrdačnijem tonu, jednodušno je podvukla kako „istorijski značaj ličnosti predsednika Tita”, tako i važnost njegove posete za razvoj saradnje između Turske, Grčke i Jugoslavije.²²

Tokom jednonedeljnog boravka u Turskoj, Tito je uspeo da ubedi drugu stranu da je saradnja triju balkanskih država ušla u takav stadijum da je došlo vreme za formiranje vojnog pakta. Tito je ubedio Turke da se takva saradnja neće kosit sa njihovom pripadnošću NATO paktu, a da je pitanje Trsta na putu rešavanja.²³

Titov pristup je primljen uz puno odobravanje. To je doprinelo tome da su razgovori u Turskoj rezultirali sporazumom da se tripartitni ugovor o saradnji pretvori u trojni savez i da se pregovori o toj temi nastave u Beogradu na sastanku trojice ministara.

Odluka Turske i Jugoslavije o prerastanju Ankarskog ugovora u vojni savez objavljena je u zajedničkom saopštenju, u kome je navedeno da je Ankarski ugovor bio „zaključen u duhu saveza i u tom pravcu se do danas odvijala sva delatnost oko njegovog sprovođenja. Zbog toga je došlo vreme da se i on promeni u jedan formalni savez, što je još pitanje oportuniteta”.²⁴

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, 418 651. *Pitanje prerastanja Ankarskog pakta u Balkanski savez.*

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, 418 646. Zabeleška o razgovoru ministra inostranih poslova Koće Popovića sa turskim ambasadorom Akselom, 3. decembar 1953.

²¹ Isto, 418 699.

²² Isto, f-4, 208, *Poseta Predsednika Republike Maršala Tita Turskoj.*

²³ Isto, pov, 1954, f-81, 45 843.

²⁴ *Borba*, 17. april 1954.

Saopštenje o razgovorima u Turskoj i izjava ministra inostranih poslova Koče Popovića, u kojima je potvrđeno da su dve balkanske države donele odluku o stvaranju vojnog saveza, izazvali su burno reagovanje svetske javnosti.

Iznenađenje i nezadovoljstvo povodom odluke o stvaranju saveza prva je izrazila američka vlada koja je pre toga imala sva uveravanja Turske da neće preuzimati sličnu inicijativu.²⁵ Otuda su SAD bile ubedene da za vreme Titove posete neće biti doneta nikakva odluka koja bi Ankarskom sporazumu dala formu saveza. Američki ambasador Voren (Waren) izjavio je da je odluka o stvaranju saveza protivna politici Stejt departmента. Požalio se što nije bio obavešten o razgovorima Jugoslovena i Turaka i zaključio da „više ne može verovati Turcima”.²⁶ Razlog za ovakvo držanje američke vlade bio je u tome što su se upravo u ovo vreme odvijali pregovori o Trstu, a italijanski parlament bio pred ratifikacijom sporazuma o Evropskoj odbrambenoj zajednici. Pored toga SAD su se zalagale da i Italija pristupi Balkanskom savezu, čime bi u njemu bila umanjena uloga Jugoslavije, a on se istovremeno čvrše povezao sa NATO-om.²⁷

Predstavnici italijanske vlade, optuživali su Amerikance da su „iza leđa Rima pristali na uključenje Jugoslavije u Balkanski vojni savez” čime je ona dobila vojne garancije bez vojnih i političkih obaveza koje bi mogle uticati na njen unutrašnji režim, te da je tako u stanju da zadrži svoj međunarodni položaj između Istoka i Zapada i da ignoriše italijanske zahteve u vezi sa Trstom.²⁸ U krugovima italijanske vlade i Ministarstva inostranih poslova ovakva situacija je okarakterisana kao „poraz italijanske diplomacije”, što je po svemu sudeći dovelo do zaključka da u tadašnjem trenutku Italiji ne konvenira sporazum o pitanju Trsta s obzirom na ojačan međunarodni položaj Jugoslavije.²⁹

Odluka o stvaranju saveza doneta u Ankari bez učešća Grka izazvala je u Grčkoj znatno negodovanje i osećanje da je bila zaobiđena u stvarima koje su za nju od životnog interesa. U tom smislu je *Njujork tajms*, u dopisu iz Ankare, izveštavao: „Najava učinjena bez prethodnog konsultovanja s Grčkom izazvala je ovde oštru reakciju grčkih krugova... ‘Taj korak koji od Grka čini mlađeg partnera Balkanskog saveza, biće veoma nepovoljno gledan od strane moje vlade’, rekao je grčki ambasador u Ankari Kalergis, pošto se suočio sa turskim ministrom inostranih poslova Fuadom Keprilijem u zategnutoj sceni”.³⁰

Nezadovoljstvo Grčke tokom razgovora u Ankari javno su izražavali njeni diplomatski predstavnici u većini evropskih zemalja. Oni su kao i grčka štampa isticali da je još rano za sklapanje Balkanskog saveza i podvlačili teškoće koje proističu iz obaveza dvaju partnera kao članica NATO pakta.³¹ Po rečima Stefanopulosa, grčkog ministra inostranih poslova, vojni savez Grčke i Turske sa nekom trećom zemljom uslovljen je članstvom te zemlje u Atlantskom paktu. S obzirom da je Jugoslavija javno odbila grčki predlog da se uključi u ovaj pakt, za sada je prerano govoriti o vojnom savezu. Međutim, grčki ministar je izrazio nadu da će Jugoslavija revidirati svoje stavove prema NATO-u i to povezano sa jačanjem trojne saradnje u pravcu vojnog saveza. Pri tome je naglasio da tursko-jugoslovenski komini-

²⁵ DASMIP, PA, str. pov, 1954, f-4, 209.

²⁶ Isto, BS, f-69/I, 44 976.

²⁷ Isto, 49 892.

²⁸ Isto, 45 057.

²⁹ Isto, 45 876.

³⁰ Bilten TANJUG, Vesti inostranih agencija, 16. april 1954.

³¹ DASMIP, BS, 1954, f-69/II, 418 660.

ke ne obavezuje Grčku, jer odluke ove vrste moraju biti jednoglasno donete uz prisustvo predstavnika svih triju zemalja.³²

Na ovakav stav Grčke u vezi sa daljim razvojem trojne saradnje, prema izjavi ambasadora Kanelopusa svom kolegi Jovanoviću, uticale su Sjedinjene Države sugerijući joj da ne žuri sa zaključenjem saveza dok se ne pripremi teren kod članica NATO-a.³³ Sigurno je da su pored toga znatnu ulogu imali i obziri prema Italiji. Međutim, rezervisan stav prema navedenom pitanju u velikoj meri bio je ipak rezultat nezadovoljstva Grčke što je u tursko-jugoslovenskim razgovorima bila zaoštrena. Na to navodi i činjenica što je grčki stav brzo evoluirao, pošto je bila upoznata sa sadržinom razgovora u Ankari i pozitivnim stavom Jugoslavije prema evropskoj integraciji, odnosno Evropskoj odbrambenoj zajednici.³⁴ Novi stav Jugoslavije o tom pitanju Tito je obrazložio ubrzano po povratku iz Ankare u svom govoru na zboru u Beogradu 22. aprila, ukazujući na to da: „...Evropska odbrambena zajednica može dobiti jednu realnu, zaista čvrstu osnovu, ukoliko se njena unutrašnja koncepcija proširi, tako da ne bude čisto vojničkog karaktera, već takva koja će omogućiti da se savladaju suprotnosti koje danas postoje između onih koji stupaju i onih od kojih se traži da stupe u Evropsku odbrambenu zajednicu. Mi smo realisti, mi smatramo da okupljati u jedan organizam države sa neriješenim međunarodnim problemima i teškim suprotnostima, a pri tom nemati želju da se oni bar donekle riješe ili odgode za neki dalji period, znači stvarati takvu kombinaciju koja nema sposobnosti za život i ne predstavlja efikasan instrument u borbi protiv agresije. Takvu Evropsku odbrambenu zajednicu – sa jednom širokom koncepcijom, sa jednom težnjom i dubokom voljom za savladavanjem tih unutrašnjih protivvriječnosti, za ublažavanjem i odbacivanjem egoističkih, čisto ličnih stvari na stranu – takvu zajednicu posvećenu jednom cilju, očuvanju mira, takvu Evropsku odbrambenu zajednicu mi ćemo uvijek svim silama podupirati i ići dotele da i mi ako bude trebalo, uzmemu učešće u njoj.“³⁵

O znatno izmenjenom stavu Grčke prema Jugoslaviji i opadanju antijugoslovenskih istupanja svedočile su i izrazito prijateljske izjave Stefanopulosa i Papagosa. One su u potpunosti raspršile očekivanja nekih krugova u Italiji da će saopštenje Koče Popovića o stvaranju Balkanskog saveza još više zaoštiti grčko-jugoslovenske odnose. Umesto toga došlo je do suprotne tendencije. U Grčkoj je ponovo preovladala ocena o životnoj zainteresovanosti za sklapanje Balkanskog saveza i o štetnosti po grčke interese svakog odugovlaženja po ovom pitanju. Stoga su Grci nastojali da preuzmu inicijativu za stvaranje Balkanskog saveza i u tu svrhu posebno iskoriste predstojeću Titovu posetu Atini. Već na zasedanju Saveta Atlantskog pakta, uoči Titove posete Grčkoj, Stefanopoulos je razvio aktivnost radi pridobijanja članica NATO-a za ostvarenje Saveza, navodeći da je nerazumno prisiljavati tri balkanske zemlje na usporavanje vojnih priprema.³⁶ Grčki ministar inostranih poslova se energično suprotstavio pretnji Italije da će uložiti veto u NATO-u da bi sprečila zaključenje vojnog saveza. On je upozorio da ne postoji nikakva obaveza za Grčku da s tim u vezi zatraži odobrenje NATO pakta. Ovakva rešenost Grčke došla je do izražaja i u izjavi Papagosa *Njujork tajmsu* u kojoj je kategorički potvrdio želju da se ostvari vojni savez i da se s time potpuno slaže sa Titom.³⁷

³² Isto, f-69/I, 45 385.

³³ Isto, f-69/II, 418 660.

³⁴ Isto, str. pov, f-4, 209.

³⁵ J. B. Tito, *n.d.*, knj. IX, 116-117.

³⁶ DASMIF, BS, f-69/II, 1954, 418 660.

³⁷ Isto.

III

Rešenost Grčke, Turske i Jugoslavije da intenziviraju napore za stvaranje trojnog saveza mimo američkog upozorenja da se time otežava razrešenje tršćanske krize, nalagala je vladi SAD da preduzme nove korake u cilju odlaganja za nju ne-poželjnih odluka na Balkanu. Stoga, SAD posle izjave Papagosa da će do konačne odluke o stvaranju trojnog saveza doći za vreme posete Tita Atini³⁸, pristupaju koordiniranoj akciji zajedno sa Velikom Britanijom i Francuskom kod triju vlada Ankarskog ugovora. Preporučuju da se u Atini izbegnu sve precizne i javne indikacije o zaključenju trojnog saveza.³⁹ Odmah je usledio odgovor Papagosa da Grčka vlada ne vidi razloge za odgađanje saveza jer on nije uperen protiv Italije, već samo koristi odbrani Italije.⁴⁰

Američki ambasador Ridlberger je navedenu preporuku svoje vlade Koči Popoviću prosedio 22. aprila⁴¹ na šta je jugoslovensko rukovodstvo vrlo oštro odgovorilo dva dana kasnije, upozoravajući SAD da se „otišlo daleko u preporučivanju politike koju treba slediti“.⁴²

Posle američkog ambasadora, Koči Popoviću se sa istim predlogom u malo blažoj formi 26. maja obratio ambasador Ajvo Malet (Ivo Mallet). Na opasku da će se preuranjenim donošenjem odluke o prerastanju Ankarskog ugovora u savez otežati Italiji učešće u Evropskoj odbrambenoj zajednici i rešavanje tršćanskog pitanja, jugoslovenski ministar je izneo mišljenje da se ne može stalno odlagati sklanjanje Balkanskog saveza zbog Italije. Malet je na to lakonski odgovorio: „Neće propasti svet za nekoliko nedelja“, naglašavajući da njegova vlada podržava stvaranje Balkanskog saveza, ali se samo zalaže za njegovo odlaganje. Jugoslovenska strana je ostala pri svom da trojni savez može samo doprineti da se Italija privoli da reši tršćansko pitanje.⁴³

Bez obzira na pritiske zapadnih sila i nezadovoljstvo italijanske vlade za vreme Titove službene posete Atini od 2. do 5. juna 1954, dve zemlje su potvrdile svoju rešenost o pretvaranju Ankarskog ugovora u celoviti vojno-odbrambeni savez. U tom cilju rešeno je da Grčka, Turska i Jugoslavija bez odlaganja imenuju nacionalne komisije eksperata koje će pripremiti tekst ugovora o savezu, pa ukoliko rad na tome bude završen do idućeg zasedanja ministara inostranih poslova, savez bi se na tom zasedanju mogao i formalno zaključiti.⁴⁴

Tokom razgovora u Atini Tito je prihvatio Papagosov predlog o formiranju trojne Konsultativne skupštine koja će sačinjavati podjednak broj jugoslovenskih, grčkih i turskih članova parlamenta, a čije će se zasedanje održavati u tri prestonice. Na taj način ublažena je vojna okosnica razgovora i dat im je istovremeno i politički karakter, što je u tom momentu ogovaralo obojici predsednika.⁴⁵

³⁸ U tom smislu je grčka štampa, kao i predstavnici njene vlade, javno osuđivala sve komentare koji su umanjivali značaj predstojeće posete predsedniku Tita.

³⁹ DASMP, str. pov. f-81, 410 689.

⁴⁰ Isto, BS, f-69/II, 411 8660.

⁴¹ Isto, str. pov., f-3, 255.

⁴² Isto, 269.

⁴³ Isto, f-1, 288.

⁴⁴ Isto, f-4, 336.

⁴⁵ Po povratku iz Grčke Tito je govoreći na mitingu u Karlovcu, obraćajući se više Sjedinjenim Državama i SSSR-u nego okupljenom narodu, istakao sekundaran značaj vojne strane dogovora sa Papagosom, a nasuprot njemu trajan i univerzalan značaj politike ekonomskih i kulturnih saradnji trasirane kroz inicijativu za stvaranjem Konsultativne skupštine (J. B. Tito, n.d., knj. X, 247-148).

Dok su Tito i Papagos vodili razgovore u Atini, Amerikanci su hitno pozvali turskog premijera Mendersa u Vašington i koristeći nagomilane turske ekonomski probleme izvršili na njega jak pritisak da uspori pretvaranje pakta u savez.⁴⁶ Ubrzo posle toga, uloge Grčke i Turske u iniciranju Balkanskog saveza se dijametralno menjaju – dok su mesec dana ranije Turci bili ti koji su pokazivali krajnju kooperativnost po ovom pitanju, a Grci se držali rezervisano, sada obe države zauzimaju obrnut kurs.

U skladu sa zaključcima grčko-jugoslovenskih razgovora u Atini, sa kojima se turska vlada preko svog ambasadora saglasila, Jugoslavija i Grčka su pristupile formiranju stručnih komisija za izradu nacrta ugovora o savezu. Grčka je potvrdila da će njen projekat biti gotov i pre ugovorenog roka, 25. juna, za kada je zakazan zajednički sastanak stručnjaka triju zemalja za izradu zajedničkog teksta.

Turska je u toku priprema za navedeni sastanak bila znatno nezainteresovana. Ona se nije žurila, nije formirala svoju komisiju eksperata, zatim je predložila odgađanje zajedničkog sastanka od 25. na 28. juni, a nije ni podnela svoj projekat od 24. juna kako je to dogovoren. Stoga su, uoči sastanka stručnjaka triju zemalja, koji je definitivno zakazan za 28. juni u Atini, mogli biti izmenjeni samo jugoslovenski i grčki nacrti, dok je Turska dostavila svoj nepotpuni predlog tek na knadno.⁴⁷

Da će rad eksperata na usaglašavanju teksta budućeg ugovora o savezu biti izuzetno težak videlo se već iz reakcije diplomatskih predstavnika posle razmenjenih nacionalnih prednacrta. Jugoslovenski ministar inostranih poslova, pošto se upoznao sa tekstrom grčkog projekta, izrazio je sumnju u uspeh predstojećih pregovora o savezu i postavio pitanje njihove svrshishodnosti. Turski projekat, pak, okarakterisan je kao sredstvo za uvlačenje Jugoslavije u Atlantski pakt.⁴⁸

Međusobno nespojiva polazišta Grčke i Turske, s jedne strane, i Jugoslavije, s druge, na konferenciji stručnjaka koja je počela 28. juna u Atini, nisu vodila konstruktivnoj diskusiji i postizanju konsenzusa o budućem savezu. Radilo se o potpuno različitom viđenju ključnih pitanja koja su se ticala fizičnom budućeg saveza, njegove uloge u slučaju agresije na neku od članica i odnosa prema NATO paktu.

Najveći problem oko usaglašavanja teksta odnosio se na određivanje uzajamnih obaveza članica. Jugoslavija se zalagala za „potpuni automatizam”, odnosno za obavezu Grčke i Turske u slučaju agresije na jugoslovensku teritoriju da joj automatski priteknu u pomoć. Kada bi, na primer, došlo do napada Italije na Jugoslaviju zbog Trsta, Grčka i Turska bi morale da objave rat svom savezniku iz NATO-a. Tako nešto, naravno, nije bilo prihvatljivo, pa su se Grčka i Turska zaglagale za „labave i neodređene formulacije”.⁴⁹

Ispoljene nesaglasnosti dovele su do prekida sastanka 5. jula 1954. Odlučeno je da se sporni delovi ugovora naknadno usaglase diplomatskim putem. Prihvaćen je predlog Grčke da se ministri inostranih poslova tri države sastanu 17. jula na Bledu i tada potpišu sporazum o stvaranju saveza.⁵⁰

Posle sastanka stručnjaka u Atini ostalo je otvoreno pitanje usaglašavanja stava Jugoslavije o „potpunom automatizmu” i stava Grčke i Turske o neizbežnosti utvrđivanja obaveza Jugoslavije prema NATO-u kao logičnoj implikaciji klausule o navedenom automatizmu. Za Grčku i Tursku bilo je neprihvatljivo da se auto-

⁴⁶ DASMIP, PA, str. pov.. 1954, f-81, 410 689.

⁴⁷ Isto, f-4, 447.

⁴⁸ Isto, 447.

⁴⁹ Isto, f-70/I, 418 552.

⁵⁰ Isto, f-70/I, 418 452.

matski uključe u svaki sukob u kome bi Jugoslavija bila jedna od strana učesnica, a da se istovremeno za ovo ne obezbedi i šira podrška NATO pakta bez koje bi one teško mogle ratovati. Tim pre što je prihvatanje obaveza Grčke i Turske prema Jugoslaviji značilo povećanje rizika za NATO, pa je bilo neophodno da o ovom pitanju i on ima pozitivan stav.⁵¹

Drugo pitanje, za koje se smatralo da je već na sastanku eksperata u Atini bilo rešeno, ticalo se datuma sastanka ministara inostranih poslova tri države kada je trebalo da počnu pregovori o stvaranju saveza i razrešenju spornih pitanja. Iako je na atinskom sastanku načelno prihvaćen datum 17. juli, ubrzo su i sa ovim u vezi iskrsele neočekivane teškoće.

Naime, već 7. jula 1954. turski ministar Kepрili je neočekivano saopštio jugoslovenskom ambasadoru u Ankari da je njegova vlada obaveštena o želji Italije da pristupi Balkanskom savezu kao jedan od potpisnika kvadripartitnog pakta u svojstvu osnivača. Stoga, turska vlada moli jugoslovensku da razmotri ovo pitanje i iznese svoje mišljenje.⁵²

Informacije koje su ubrzano počele da pristižu iz jugoslovenskih diplomatskih predstavništava širom Evrope, a naročito iz ambasade u Rimu, navodile su na sumnju o iznenadnoj želji italijanske vlade da pristupi Balkanskom savezu. Radilo se očigledno o inicijativi koja je potekla od SAD, a čiji je izvršilac bila Turska.⁵³ U istom momentu kada su Turci počeli ovu akciju, italijanska vlada je dobila sugestiju iz Vašingtona da razmotri pitanje pristupanja Balkanskom savezu. Italijanska vlada je bila nespremna za ovaj predlog, pa se u njoj javljaju različita gledišta: da se pristupi Balkanskom savezu ali tek pošto se normalizuju odnosi sa Jugoslavijom, da se odmah stupi u Balkanski savez, dok se jedan broj članova vlade odupirao bilo kakvoj saradnji Italije sa ovim savezom.⁵⁴

Iz izveštaja i telegrama jugoslovenske ambasade u Rimu, turski zahtev za ulazak Italije u Balkanski savez tumačio se namerom Turske i SAD da se Balkanskim savezom Jugoslavija uključi u odbrambeni sistem Atlantskog pakta. Italija bi u tom kontekstu igrala ulogu ključne karike koja bi povezivala dva saveza. Shodno tome diplomatska akcija SAD bila je uslovljena zalaganjem za ostvarivanje sledećeg redosleda: rešavanjem tršćanskog pitanja, uključivanjem Italije u pregovore o Balkanskom savezu, sklapanjem Balkanskog saveza i na kraju – povezivanjem ovog saveza sa NATO paktom.⁵⁵

Engleska vlada se nije potpuno slagala sa ovakvom politikom Sjedinjenih Država. Ona je intervenisala kod SAD ističući da nije oportuno u takvoj ekstremističkoj formi ucenjivati Jugoslaviju, jer bi to moglo dovesti do sprečavanja konsolidacije balkanskog sektora. Englezi su bili saglasni da se pre sklapanja Balkanskog saveza mora rešiti pitanje Trsta, ali bi po njihovom mišljenju uključivanje Italije u Balkanski savez trebalo da usledi tek posle sklapanja ovog saveza. Potom bi trebalo ići na njegovu integraciju u zapadni odbrambeni sistem. Slično stanovište su zastupali američki vojni krugovi, kao i američke diplamate u balkanskim zemljama, ističući da se radi ostvarenja navedenog cilja treba služiti taktikom postepenog uključivanja Jugoslavije u NATO, te da bi Balkanski savez u tom sklopu bila samo prelazna etapa. Američka vlada je i sama počela da usvaja ovo mišlje-

⁵¹ Isto, 447.

⁵² Isto, 506.

⁵³ Isto, BS, f-69/I, 49 762.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, 410 032.

nje i shodno tome dala instrukcije Turskoj da ne insistira više na kvadripartitnom savezu.⁵⁶ Naravno, stav o nužnosti rešavanja tršćanskog pitanja pre potpisivanja ugovora o Balkanskom savezu je ostao.

Turska je, do daljnog, odustala od svoje inicijative u vezi sa Italijom, kako zbog donekle izmenjenog stava SAD, tako i zbog protivljenja Jugoslavije i Grčke. Međutim, njena spremnost da se pristupi zaključivanju savezničkih odnosa sa Jugoslavijom i Grčkom je opet izostala. Naime, ona je 11. jula zatražila odgađanje ministarskog sastanka pod izgovorom da zakazani termin ne može prihvati iz „administrativnih razloga“.⁵⁷ Prvi problem nije bio u navedenim razlozima, već u pritisku SAD na Tursku da se sastanak odloži dok se ne uklone nejasnoće u pregovorima o Trstu⁵⁸ kao i u iznalaženju odgovarajuće formule o saradnji sa NATO-om.⁵⁹

Svesna da jednu od glavnih prepreka za sklapanje saveza predstavlja neusklađenost delova ugovora o Balkanskom savezu koji definišu uzajamne obaveze tri članice i dela koji se odnosi na obaveze Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama NATO-a, Jugoslavija je predložila novu inicijativu za prevladavanje ovog problema. Suština te inicijative bila je u ublažavanju spornog dela projekta ugovora (člana 2) o uzajamnim obavezama članica i potpuno ukidanje ili modifikacija dela o obavezama Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama Atlantskog pakta (član 6).⁶⁰ Grčka i Turska su prihvatile deo jugoslovenskog predloga koji se ticao uzajamne obaveze, ali su insistirale da član 6, koji se odnosio na NATO pakt, ostane nepromenjen.⁶¹ S obzirom da su ipak dozvolile doradu ovog dela ugovora na predstojećem sastanku ministara, Jugoslavija se saglasila i tako su konačno otklonjene glavne teškoće za sklapanje trojnog saveza.

U takvim okolnostima, od 6. do 9. avgusta 1954, održana je ministarska konferencija na Bledu, čiji je ishod bilo sklapanje vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije. Ovom činu prethodila je vrlo burna rasprava, neophodna za otklanjanje svih spornih pitanja i konačno iznalaženje opšteprihvatljivog kompromisa.

Najvažnije je bilo pitanje organizacije saveza, čije je razrešenje zavisilo od definitivnog formulisanja još uvek spornog člana 6. Ovaj problem, koji se ticao najdelikatnijeg dela teksta ugovora, relativno je lako prebrođen. Delegacija Grčke i Turske su prihvatile formulaciju koju je predložila jugoslovenska strana. One su to učinile saglasivši se sa jugoslovenskim ministrom Kočom Popovićem koji je ocenio da s obzirom da je reč o obavezama koje preuzima Jugoslavija, njoj treba ostaviti mogućnost da ima konačnu reč.⁶² Tako je usvojena formulacija da se u slučaju agresije protiv neke zemlje, prema kojoj jedna ili više strana ugovornica imaju obaveze uzajamne pomoći (Grčka i Turska prema ostalim članicama Atlantskog pakta), primeni posebna procedura. Ona je predviđala konsultovanje u vezi sa merama koje bi se imale preduzeti i zasedanje odgovarajućeg tela saveza – Stalnog saveta. Dakle, u slučaju da bude napadnuta neka četvrta zemlja – članica NATO-a, sve tri

⁵⁶ Isto, 410 320.

⁵⁷ Isto, 410 320.

⁵⁸ Isto, str. pov., f-4, 506.

⁵⁹ Sjednjene Države su bile protiv jugoslovenske formule punog automatizma bez usklađivanja planova Balkanskog saveza sa planovima NATO-a. To je po njima predstavljalo neophodan preduslov bez koga se trojni savez ne može sklopiti, jer su Grčka i Turska imale vrlo malo svojih jedinica kojima bi mogле da raspolažu same bez dozvole Atlantskog pakta. - Isto, 410 101.

⁶⁰ Isto, str. pov. f-4, 506.

⁶¹ Grčka i Turska su ocenile da bi ukidanje člana 6 činilo projekt nekompletним, ali su prihvatile modifikaciju, pod uslovom da on ne menja suštinu, predlažući njegovo uključivanje u član 2 ili njegovo premeštanje odmah posle člana 2. Isto.

⁶² Isto, 550.

balkanske države neće odmah stupiti u rat, nego će se prethodno konsultovati i na osnovu toga zauzeti stav. Na taj način Jugoslavija je ostvarila svoju nameru da Balkanski savez ostane isključivo odbrambena organizacija bez ideoloških premisa i potpuno nezavisno od NATO pakta.⁶³

S obzirom da je ključno pitanje zbog koga je i sazvana Bledska konferencija – sklapanje vojnog saveza – bilo prethodno rešeno, 9. avgusta, u vili „Bled“ (kasnije poznatoj kao „Titova vila“), na svečanoj ceremoniji, potpisani je 20-godišnji sporazum o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći Grčke, Turske i Jugoslavije. Simboličkim povezivanjem ruku potvrđena je rešenost članica da zajedničkim snagama od ukupno milion i petsto hiljada vojnika (70 divizija) brane svoju nacionalnu nezavisnost i teritorijalni integritet.

DRAGAN BOGETIĆ

THE TRIESTE CRISIS AND THE FORMING OF THE BALKAN PACT

Summary

The military alliance formed between members of NATO on the one side and socialist states on the other, at a time when the world was sharply divided into two opposing blocs was not only an unprecedented and puzzling phenomenon, but in some ways also an absurd one. There was not a single instance at the time of another alliance similarly made up of countries having different ideological and political systems.

The political association between Yugoslavia, Greece, and Turkey in the early fifties was determined by several factors of international politics. Some of them had an encouraging effect, while the influence of others was wholly negative. The latter included the problems created by Yugoslavia's dispute with Italy over the question of Trieste. The increasing tension between Yugoslavia and Italy posed the threat of armed conflict and with it the question of the position in this regard of Yugoslavia's new allies. As members of NATO, Greece and Turkey would be obliged to side with Italy, whereas their membership in the Balkan Pact would require their military support of Yugoslavia.

Despite its desire to see the Balkan alliance formalized, as a means of drawing Yugoslavia into its defense system, the West had their own idea about how this process should evolve. An agreement on the Trieste question was to precede the formation of the triple alliance. Yugoslavia, however, wished things to take the opposite course. The Balkan Pact would strengthen its international position and with that its chances of negotiate a better settlement with Italy. As a result, the Yugoslav leadership gave precedence to the talks regarding the regional alliance, despite Western comments about the need to postpone its formation.

The US Government's continued support of Italy during the negotiations regarding the European defense community project, notably receded once the project failed, which boosted Yugoslavia's international position and weakened Italy's negotiating ability. Yugoslavia made use of these circumstances to resolve two important questions: the demarcation with Italy and the alliance with Greece and Turkey.

⁶³ Isto, BS, 70/I, 418 456.

PRILOZI

KOSTA NIKOLIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 949.711

SRPSKA ISTORIJA I RELIGIJA*

ABSTRACT: Pokušaj sagledavanja i analize dubinskih struktura koje su karakteristične za istoriju srpskog naroda. Istorische strukture proističu iz individualnih i kolektivnih postupaka, pa je neophodno odgovarajuće povezivanje između iskustava, opažanja, stavova i postupaka sa jedne, i strukture procesa sa druge strane. Ovakvo proučavanje ruši pre svega stereotipna „znanja” i dogmatsko načelo „jedne strukture”, koje podrazumeva da pojava, događaj li proces koji se istražuju, predstavljaju jedinstven organizam sa jednoznačnom strukturom, koja se kreće strogo utvrđenom linijom.

Srbija je oduvek bila zemlja otpora osvajaču i borbe za slobodu, bar tako kažu legende. U ozbiljnim istraživanjima uvek se ukazivalo na ono što je bilo lako uočljivo i što se slagalo sa herojskom konцепцијом. Nacionalni romantizam karakterističan je, da paradoks bude veći, i za revolucionarnu istoriografiju – samo sa drugim predznakom – jer su i komunisti želeli da budu svrstani u nacionalnu galeriju heroja. Jeste tačno da Srbin nikada nije mirno prihvatao pokornost, ali sama činjenica da je to mnogo puta bio u prilici da čini, ukazuje na složenost ispitivane pojave.

U prelomnim istorijskim situacijama uglavnom se sve meri kroz kolektiv i to kroz krajnju situaciju, pa van istraživačkog vidokruga ostaju mnogi segmenti koji govore o pojedincu i njegovoj spoznaji stvarnosti i opredeljivanju prema njoj. Obično se tada potiskuje i zaboravu prepusta sve ono što bi moglo da poremeti zamisljenu sliku i ukaže na druge modele ponašanja: kukavičluk, skepticizam, konformizam, nezainteresovanost za sudbinu nacije.

Velike društvene katastrofe, uslovi poremećenog načina života, ratovi pre svega, otvaraju sve rane jednoga društva i veoma precizno ukazuju na dubinu poremećaja koji su i doveli do njega. Više nego ikada, tada ljudi otkriju svoju pravu prirodu i osećanja. Tri su osnovna modela ponašanja: heroizam i strah kao antipodi, uočljivi u svim društвима, i anarhija. Njen stepen zavisi od različitih, ne uvek istovetnih okolnosti i nije isti kod svih naroda. Verovatno je blizu pameti ako kažemo da je kod Srba upravo anarhično ponašanje bila dominantna karakteristika koja je isplivala na površinu, zajedno sa svim ratnim nevoljama.

Zašto je to tako, teško je reći. Rat sam po sebi stvara uslove za anarhiju, ali i za pregnуća jedne nacije od koje, ipak, zavisi šta će izabrati. Okoštala srpska navika da o „višim stvarima” treba neko drugi da vodi računa i nepostojanje solidarnosti kao društvenog fenomena koji izoluje sebičnost, u velikoj meri su uticali

* Tekst koji se objavljuje, predstavlja uvodno poglavje iz rukopisa *Strah i nada u Srbiji 1941-1944*. Svakodnevni život pod okupacijom. U tom smislu, on sadrži sva ograničenja koja se odnose na nemogućnost uvida u celinu našeg istraživanja. Odlučili smo ipak da ga u ovom obliku prezentiramo naučnoj javnosti, pre svega iz uverenja da će inovacija koju on nosi predstavljati izazov za istoričare, što bi trebalo da nam pomogne pri ko- načnom uobičavanju rukopisa monografije.

na opredeljivanje prema postojećem poretku. Emocionalni naboј i rasuđivanje o događajima prema stepenu lične spoznaje, a ne prema racionalnom, uslovjavali su paralelno egzistiranje suprotnih doživljaja stvarnosti. Zbog toga su i postupci ljudi često bili u suprotnosti sa prepostavljenim normama ponašanja.

Istorijsko iskustvo i modeli ponašanja

Na život naroda pod okupacijom umnogome je uticalo istorijsko nasleđe, koje se odupiralo svim poremećajima svakodnevice. Srbi su stari narod, koji teško menja svoj mentalitet, navike i običaje. Istorijска vertikala ovog naroda je duboka i snažna, ali je u suštini ispunjena protivrečnostima koje su vekovima zbumnjivale sve istraživače srpske prošlosti. Lepeza ponašanja prosečnog Srbina zaista je neuhvatljiva – od epskog herojstva do običnog kukavičluka, od pregnuća i spremnosti na žrtvu, do primitivnog egoizma. Obično se ističe da Srbin razmišlja i ponaša se u krajnostima, ali što uslovjava takvo ponašanje, velika je zagonetka.

U svakom razdoblju istorije vladajući kolektivni mentalitet oživljava i prožima celo društvo. Fernan Brodel piše da taj mentalitet, koji diktira stavove, ukorenjuje predrasude, usmerava opredeljenja i kretanja društvenih tokova, jeste civilizacijska činjenica. Kolektivni mentalitet je plod dalekih nasleđa, verovanja, strahova, davnih, gotovo nesvesnih nemira, nešto što se izgubilo u prošlosti, ali se prenosi iz generacije u generaciju. Reakcije nekog društva na trenutne događaje, na odluke koje se od pojedinaca zahtevaju, manje se pokoravaju logici, ponekad čak ne ni sebičnom interesu, već više zapovesti koja je neizražena i koja se često ne može iskazati, a izbija iz kolektivne podsvesti.

Brodel te pojave naziva strukturama civilizacije i kao njihovu karakteristiku naglašava stalnost koja može biti koliko svesna, toliko i nesvesna i apostrofira verška osećanja, inertnosti seljaštva, stavove o smrti. Te pojave civilizacijama daju poseban lik i izvorno obeležje i civilizacije ih nikada između sebe ne razmenjuju. Naprotiv, uglavnom strahuju od preuzimanja kulturnog dobra koje u pitanje dovodi jednu od dubinskih struktura određene civilizacije. Na drugoj strani, većina ljudi nije svesna tih stalnosti, tih nasleđenih izbora ili otpora prema drugim civilizacijama.

Šta je to što definiše srpsku civilizacijsku strukturu, tj. šta je to čega se srpski narod nikada ne odriče i grčevito čuva od drugih kulturnih uticaja? Verovatno je najtačnije odgovore o tim pojavama ponudio Veselin Čajkanović, sigurno najbolji znalač „srpske duše“. On je u svojim obimnim istraživanjima utvrdio da je suština srpskog bića u njegovoju specifičnoj religiji, tzv. srpskoj veri. Čajkanović je zaključio da su mnoge srpske religijske forme starije i od antičkih, što bi značilo da je srpska religija uglavnom prethrišćanska, paganska, onakva kakva je bila do uvođenja hrišćanstva. To dalje znači da je srpski narod, sve do najnovijih vremena, ostao privržen staroj veri. To je istovremeno jedini veliki, viševekovni kontinuitet u postojanju ovog naroda. Od kakvog je to značaja za srpsku istoriju, pa i za našu temu?

Srpski narod se pokazao veoma konzervativan u religijskim shvatanjima, posebno u kultu predaka, suštini svoje religije i celokupne vere. Čak je i Svetosavlje pretvorio u mitsko i mnogobožačko, u velikoj meri zahvaljujući i samoj Crkvi koja je, da bi ih lakše iskorenila, sama prilagođavala svojim potrebama prehrišćanska verovanja i kultne radnje. Paganstvo je, posle sloma srpske srednjovekovne države, znatno dobilo na zamašu u vekovima provedenim pod turškim ropstvom. Tada su vraćanje starim oblicima života i spajanje stare vere sa pravoslavljem značili traženje sigurnosti u kontinuitetu radi očuvanja identiteta.

Raznovrsni narodni proroci imali su tada veći uticaj nego ikad. Verovali su da postoje tajanstvene sile koje su istovetne sa velikom svetskom pravdom i da će one pomoći da srpski narod postane sloboden. Tako se, opstanka radi, kao znak raspoznavanja prema islamu i katolicizmu (srpski narod je bio ugrožen i od katoličkih država) konačno uobličila srpska vera, prožeta nizom protivrečnosti. Prema Čajkanovićevoj rekonstrukciji, ona je komplikovan splet suprotnosti prastare paganske dvostrukosti, koja čini njenu osnovu, i pagansko-hrišćanskih suprotnosti.

Iako nije testirao paganske relikte kao Čajkanović, Jovan Cvijić u suštini piše o istim pojavama, označavajući ih kao „intimnu vezu sa prirodom”. Ona se kod Srba izražavala u navikama, verovanjima, vraćanjima koja se vezuju za izmenu godišnjih doba, za nebeske i klimatske pojave, za planinu i vrhove: „Sva priroda je živa i dejstvuje kao živa, i mrtve stvari i zamišljene. Ima duhova u vodi, zemlji, u drveću. Svuda ima zlih i dobrih duhova. Čovek je vezan i zavisан od tih sila u prirodi”.

Sklonost ka mističnom posebno je bila prisutna u ratnim vremenima. Taj nedostatak prave religije, što je pojava koja se može gotovo empirijski dokazati i u godinama Drugog svetskog rata, imao je kao posledicu izvesnu moralnu neosetljivost i nezrelost. Suština hrišćanstva – strah od kazne zbog nepoštovanja moralnog zakona – potiskivana je i ublažavana paganskim ritualima i mnogobožačkim reliktimi. Uostalom, mnogi prestupi i zločini, karakteristični za poremećene uslove života, nastali su kao rezultat narodnih religijskih shvatanja.

Najupečatljiviji utisak koji proizilazi iz Čajkanovićevih istraživanja jeste onaj o izuzetno snažnoj i stalnoj vezi živih i mrtvih, nebrojenih miliona večnih duša i malobrojnih živih ljudi; o vezi koja se održavala od rođenja do smrti, za vreme praznika i u radnim danima, u veselju i žalosti, kada se radi i kada se ratuje. Cvijić je još pre Čajkanovića utvrdio da „dinarski ljudi” izuzetno vole i poštju svoje pretke: „Sa oca na sina se predaju imena predaka, potomci ih pamte, znaju njihovu postojbinu, uzroke i prilike njihovog iseljenja, njihove najizrazitije osobine i najglavnije događaje iz njihovog života”.

Vera u stalno prisustvo i delatnost duša predaka izazivala je kod živih ljudi osećanje mnogobrojnosti i daleko veće snage nego što se realno poseduje. Verovatno otuda potiče i spremnost srpskog naroda, što je njegova izrazita, neprekinuta i lako uočljiva karakterna osobina, da se upušta u neravnopravnu borbu, da prkosí najvećim silama, da se inati bez obzira na posledice. U osnovi takvog tipa ljudi nalazi se bezgranično samopouzdanje iz čega proizilazi ubedjenje da nema nesavladivih prepreka. To samopouzdanje je proizvod neracionalnih procena sopstvenih mogućnosti i nerealnih sagledavanja društveno-istorijskih okolnosti. Te osobine su do punog izražaja došle u martovskim događajima 1941. godine.

Osim ovih karakteristika, na mentalitet naroda presudno je ipak uticalo dugo robovanje pod Turcima, kada je u bespravnom društvu nasilje bilo jedino pravo. Tako društveni ambijent stvorio je specifičnu mimikiju kod srpskog naroda: „Koliko je trebalo lukavstva, pritvornosti, poniznosti i prevrtljivosti da bi se čovek odražao u takvom društvu. Beda i nasilje unište i dehumanizuju čoveka”.

Raznovrsna nasilja i život na margini, u nehumanim uslovima, primorali su seljaka da izbegava sve teškoće svog ponižavajućeg društvenog položaja, koji ga uči da je život samo tuga i nesigurnost. Vekovi turskog ropstva utisnuli su u svest naroda lukavstvo, preprednenost i opreznost prema svakoj vlasti. Seljak je duhovno egzistirao samo kao deo kolektivnog mita. Njegov položaj nije zahtevaо mnogo inicijative i potrebe za razmišljanjem. Ponašanje su regulisali mitovi, tradicija i veru u seoske starešine i popove.

Doba turskog ropstva proizvelo je, kako ističe Jovan Cvijić, tzv. rajinski mentalitet, čija je najvažnija osobina moralna mimikrija: „Pod tim razumemo uticaj surovosti i nasilja gospodara na mentalitet stanovništva, ali i posledice podražavanja gospodarima. Poslušnost i napor robova da se ugodi željama i ukusu gospodara, bili su glavni činoci ovog preobražaja”. Poštovanje i strah od sile pretvorili su se vremenom u želju za „gospodarenjem” – prema slabijem ohol, prema jačem ponizan. Takvi ljudi, kao što primećuje Cvijić, postaju „potuljeni, skriveni, nepoverljivi i podmukli. Naviknu se na pretvaranje i na podlost, jer im to pomaže da se sačuvaju od nasilja”.

Takvi društveni odnosi proizveli su strah i plašljivost. Kako beleži Cvijić, kada se u nekom kraju pojave „muhamedanski nasilnici i razbojnici, čitave oblasti su često mesecima u panici. Ima krajeva u kojima je hrišćansko stanovništvo živilo u strahu od rođenja do smrti”. To je, opet, dovelo do nedostatka iskrenosti i otvorenosti i „odsustva junačkog ili viteškog duha. U teškoj borbi za život, razvila su se među samom rajom osećanja zavisti, mržnje, katkad i pakosti”. Na drugoj strani, formirala se pasivna hrabrost – hrabrost da se podnose nevolje života i da se istraje. Ljudi se „povuku u sebe, te izgledaju nemarni, ravnodušni i neosetljivi prema zlu koje ih snalazi”. U uslovima torture koja slama identitet i dostojanstvo ličnosti, razvila se rajinska psihologija u kojoj mesta za skalu životnih vrednosti nije bilo. Umesto toga, razvila su se svojstva koja pomažu da se preživi: pokornost, krotkost, podržavanje gospodaru, potiskivanje autentičnih emocija.

U vremenu velikih prevrata, kada je ugrožena sama egzistencija, dolazi do pojave tzv. kulturne regresije, do svojevrsnog usporavanja toka istorije. Ta pojava je evidentna i u Srbiji tokom okupacije, a posebno je bila karakteristična za život na selu, pre svega u planinskim oblastima, sa slabim komunikacijama, gde je nivo opšte prosvećenosti bio veoma nizak. Narod se zatvarao u sebe i okretao iskonskim rodbinskim vezama i patrijarhalnoj strukturi. Vođe porodica na sebe preuzimaju brigu o svakodnevnom preživljavanju i sve se podređuju novoj organizaciji života. Heroički patrijarhalizam postaje tako osnov života i kriterijum prosuđivanja vrednosti.

U vremenu koje mi istražujemo, stanovništvo Srbije činili su uglavnom seljaci, građanska klasa bila je malobrojna. Narod je ponikao iz starih etničkih grupa, starijih od velikih migracija, ali i iz različith dosenjenih grupa koje su se teško prilagođavale novoj geografskoj i društvenoj sredini. Više od polovine dosenjenog stanovništva u prvoj polovini 19. veka činili su stočari koji su se morali prilagoditi zemljoradnji i načinu života koji je iz toga proisticao. Oni su doneli svoju pagsku tradiciju, mnogobrojne kultove i nehrišćanska verovanja. Pod uzajamnim uticajem dosenjenika i starog stanovništva obrazovao se potpuno nov psihološki tip, neretko obdaren većom snagom i instinktom za nezavisnošću, ali koji nije mnogo mario za nacionalnu ideju utemeljenu na pravoslavnoj tradiciji.

Taj osobeni spoj trebalo je da stvori moderno srpsko društvo i novi nacionalni duh. Ali, dominantan etnički oblik društvene zajednice u Srbiji, čak i u prvoj polovini 20. veka, bili su običaji a paganski mitovi temelj kulture življenja. Oni su određivali norme ponašanja, nametali se zakonskom snagom, gazili sve lične ukuze i sentimentalnosti i regulisali gotovo celokupan život. Kako piše Ljubodrag Dimić, običaji su formirali nacionalnu svest, budili nade i podsticali iluzije, kroz njih je traženo opravdanje za trenutni položaj. Opstajali su u kolektivnom pamćenju putem kojeg su se prenosili, održavali i uvećavali. Prošlost se iskazivala preko simbola koji su formirali mentalitet, a tradicija se javlja kao temelj opstanka. Njeno napuštanje pratilo je strah od novog i nepoznatog, od svega što je dolazilo sa strane.

Neznanje i strah pred natprirodnim silama, želja da se one umilostive i da se izbegne njihov gnev, presudno su uticali na veliku brojnost praznika i rasprostranjenost praznoverica. Srpsko selo, posebno u predelima udaljenim od komunikacija, bilo je sujeverno. Narod je više verovao u nečiste sile i njihove čini, nego u svoju crkvu. U narodnim verovanjima još uvek je postojao čarobni i mistični svet veštice, noćnica, općinjenica, drekavaca, vampira, čuma. Verovalo se, na primer, da samo živa bića mogu biti izazivači bolesti.

Nasleđe prošlosti i razvoj istorijske svesti srpskog naroda upućuju nas na zaključak da je srpska vera, onako kako je definiše Čajkanović, ne samo religiozno, već i nacionalno i etičko opredeljenje naroda. Onda ona mora biti i izraz njegovih psihičkih i moralnih osobina. Ako je, pak, njena trajna karakteristika paganska dvostrukost i protivrečno sujeverje, onda je takav i mentalitet Srba. Kontinuitet takve srpske vere u očuvanju nacionalnog identiteta u specifičnim istorijskim prilikama, samo je druga strana diskontinuiteta u državi, kulturi, razvoju civilizacije. Ako sujeverje i dalje živi, što se veoma lako može dokazati, onda sa njim traju i njegovi vekovni pratioci: dvostruki moral, dvolično rodoljublje, neprečišćeni pojmovi o značaju zajednice, o potrebi napora za njen očuvanje, nepostojanje solidarnosti i razni drugi vidovi nezrelosti iz kruga paganske dvostrukosti.

Paganstvo se potvrdilo kao bitna stvarnost srpskog života koja obeležava i one koji smatraju da su hrišćani i one koji se opredeljuju kao ateisti. Naravno da pojedinac to ne može uvek prepoznati, ali etička pravila, stavovi o životu i smrti, shvatnje rada, vrednost napora, stavovi o porodičnom životu, posebno o ulozi žene, predstavljaju modele ponašanja u kojima se lako mogu prepoznati relikti paganstva.

Paganstvo je gušilo i suzbijalo hrišćansku religioznu svest, što je preokrenulo odnos psihičkih sfera i potiskivalo pravoslavlje u dubini nesvesnog. Time se može objasniti dominacija primarnih nagona, vitalnih instikata, niskih impulsa mržnje, agresivnosti i surovosti. Iz toga je proistekla i površnost duha, koja je izgleda neiskorenjiva. Iz te površnosti razvile su se slaba volja, mala energija, služenje neistinom ili podešavanje prividne istine, znatna doza nesolidnosti, nesavesnosti, kao i priličan fond zlobe, pakosti i mržnje. Prosečan Srbin misli da je svađa akcija, a grubost isto što i energija, da naneti neprijatelju uvrede znači isto što i zadati mu udarce.

Ako bismo hteli da odgovorimo na pitanje šta je suština srpske civilizacijske strukture, onda nam se najispravnijim čini ono što je učinio Jovan Cvijić: zamršen koloplet istorijskih predrasuda, nacionalnih sujeta i izvitoperenosti načina života, što je često vodilo u duhovnu izolaciju i vraćanje arhaičnim oblicima života. U prirodi Srbina je da ni u jednoj zamisli ne ostaje istrajno i dosledno. Događaji se stoga razvijaju više uz njegovo učešće nego pod njegovim uticajem i samo se reaguje na njih. Sve te pojave došle su do izražaja u godinama pod nemačkom okupacijom, tokom Drugog svetskog rata.

U krajnjoj liniji, podele u srpskom narodu, lako uočljive u odnosu prema okupaciji (pokornost ili borba za slobodu – herojska ili opreznja) načinima za prevaziлаženje i saniranje njenih posledica (društvena solidarnost ili egoizam i sve negativne pojave koje iz toga proističu) i ideološkoj sferi (mnoga ubistva u građanskom ratu, posebno kod partizana, imala su ritualni karakter) uzrokovane su nepostojanjem jedinstvene volje i njenim sledenjem, što je u vremenu društvenog poremećaja neophodan uslov opstanka. To se upravo može objasniti lutanjem između paganskog nasleđa, religiozne nesvesnosti i postojećih modela života.

Komunizam kao nova religija

Po završetku Drugog svetskog rata, u Srbiji se uspostavljalo društveno uređenje koje je pretendovalo da konačno reši problem ljudskog postojanja, pokazujući i namere da se nametne kao nova religija koja će na „pravedan” način rešiti najznačajnije probleme u životu naroda. Upravo u tom domenu može se govoriti da su se komunisti, naravno nesvesno, oslanjali na duboke paganske tradicije. Uočavajući vezu između ekonomskih procesa i religijskih verovanja, oni su pogrešno postavili tezu da religija zavisi od ekonomskih odnosa. Težili su da narod „oslobode” od okova prirode, dužnosti i svih patnji.

Kada je uvedeno ateističko društvo u Srbiji, temelji za njegovo prihvatanje bili su odavno postavljeni. Ruski teoretičar i misilac Mihail Epštejn piše o tom procesu u Sovjetskom Savezu, ukazujući na mnoge pojave koje su slične razvoju događaja kod srpskog naroda, kako zbog istovetne prirode političkog sistema, tako isto i zbog gotovo identičnog religioznog razvoja.

Potiskivanje religioznosti i nastanak masovnih ateizama nisu se slučajno dogodili na tlu istočnog hrišćanstva, na kome se vekovima razvijala tradicija tzv. odrične bogoslovije. Njeni osnovni elementi jesu: Bog ne može biti predstavljen ni u kakvim likovima, ne može biti nazvan nikakvim imenom, on je više od svih mogućih odredbi. Za Boga nije ostajalo nikakvo mesto u svesti, odricana je svaka mogućnost da se o njemu govorи, pa se mesto vere pomerilo u nesvesno, u onu sferu koja rastvara sva pozitivna žarišta svesti. Najveću negativnu posledicu Epštejn vidi u logici koja govorи da ako je nepoznavanje Boga najtačnije znanje o njemu, onda odstupanje od Božijih zapovesti jeste približavanje Bogu, način da se izvrši njegova čutljiva volja. Put do punog ateizma i brisanja svesne vere bio je širom otvoren, a novo društvo identifikovalo je sebe upravo kao novu, socijalističku religiju.

Komunisti u Jugoslaviji nisu žeeli da reše samo socijalne probleme društva. Oni su nastojali da izgrade celovito versko učenje koje nudi odgovore na pitanja o smislu života i cilju istorije. Pripovedali su svoj komunistički moral, stvorili svoju komunističku nauku i umetnost, sve manifestacije života potčinili su ekonomskom imperativu. Insistirano je na tome da postoje posebno komunističko shvatanje i osećanje života, osećanje da će svet socijalizma biti preporođeni svet i da će novo društvo biti nadistorijski proces ili početak nove istorije.

Tako je ostvareno ono o čemu je još 1907. godine pisao Nikolaj Berdajev: „Socijalizam hoće da bude religija – želi raj na zemlji i mrzi raj nebeski. Socijalizam je nova kultura, novi život, nova pseudoreligija koja najiskrenije propoveda ateizam i od čovečanstva nastoji da stvari božanstvo. Ako bude zatrebalo, ukinuće se sloboda izražavanja, ako to bude samo u interesu socijalizma i revolucije. Boga treba odbaciti u ime ljudske sreće, u ime oslobođenja proletarijata od svih nekadašnjih vrednosti, kako bi sam proletarijat mogao da postane najviša i jedina vrednost”.

Odnos novih apostola prema ljudskoj ličnosti bio je nemilosrdan: ličnost nije bila cilj već sredstvo za stvaranje proleterskog „raja”. Ličnost se u ime ciljeva socijalizma mogla ugnjetavati i oduzimala su joj se sva prava. Nova socijalistička religija maksimalno je pojednostavila odnose u društvu: pre revolucije vladalo je zlo (kapitalizam). Kultura je počivala na ekonomskoj eksploraciji i nastupa carstvo istine i večne pravde. Rađanje socijalističkog društva (religije) nije obična istorijska činjenica; to je nešto izuzetno i jedinstveno, neka vrsta mističnog preokreta u samim osnovama istorije.

Komunisti su državu shvatili kao ogoljenu vlast, kao nadmoćnu silu koja može da uništi sve protivnike. Njihovi teoretičari su verovali da politika sile, terora i zločina ima stvaralačko dejstvo, tj. da dobro može nastati iz zla. Tako je upotreba nasilja propisana kao nužnost, kako bi se raskinuo lanac svih dotadašnjih nepravdi i uspostavila istinska, komunistička sloboda, društvo jednakosti i opšteg blagostanja. Za razliku od Makijavelija koji je dopuštao okrutna dela u ime dostižnih ciljeva, (državni razlog) komunisti su to zagovarali u ime nedostižnih ciljeva, za koje se unapred govorilo da će njihove plodove uživati „neko daleko pokoljenje”.

LITERATURA

- Boško Spasojević, ‘*Privrednik* i srpsko društvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1898–1914’, „Istoriski glasnik” 1–2/1993, 31–41.
- Veselin Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folklora 1910–1924*, Beograd 1994.
- Gligor Stanojević, *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*, Beograd 1976.
- Jovan Marić, *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, Beograd 1998.
- Jovan Cvijić, *O balkanskim psihičkim tipovima*, Beograd 1996.
- Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knjiga druga: *Psihičke osobine Južnih Slovena*, Beograd 1931.
- Kosta Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam*, Beograd 1988.
- Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd 1996.
- Mihail Epštejn, *Vera i lik*, Novi Sad 1998.
- Nikolaj Berđajev, *Nova religijska svest i društvena realnost. Dostojevski kao misličac*, VII, Beograd 1982.
- Petar Džadžić, *Homo Balcanicus, Homo heroicus*, I, Beograd 1994.
- Fernand Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb 1990.

KOSTA NIKOLIĆ

SERB HISTORY AND RELIGION

Summary

The history of Serb society is a history of discontinuity, which makes defining the structure that determines collectivity difficult. The mentality of the Serb people and its mental characteristics are the product of several factors. The most impressive is the discrepancy between the pagan heritage and Christian civilization. This has resulted in the so-called dichotomy of conscience, which is manifested in the dual morality and lack of the unity of intention, which in times of crises and historical changes, could serve as a guiding-line for the majority of the nation.

OSVRT NA SOCIJALNO-EKONOMSKU
STRUKTURU STRADALIH U SISTEMU LOGORA
JASENOVAC PREMA POPISU IZ 1964. GODINE
ANALIZA DELIMIČNO REVIDIRANOG POPISA

ABSTRACT: Rad predstavlja pokušaj delimičnog nalaženja odgovora ili bar otvaranja nekoliko povezanih istraživačkih pitanja: kakva je bila socijalno-ekonomска struktura stradalih logoraša gledana kroz nacionalnu prizmu, kao i kakve je ekonomske posledice prouzrokovao počinjeni genocid.

Ekonomski aspekti genocida nad delom stanovništva NDH počinjenog od strane ustaša ili jednostavno rečeno zakonom sankcionisano pljačkanje naroda tj. oduzimanje novca, ličnih stvari, zlata i ostalih vrednih stvari, pokretne i nepokretnе imovine, kao i njihovo prinudživanje na bespoštredni fizički rad predstavlja temu kojoj treba posvetiti punu pažnju u opširnom naučno-istraživačkom radu. Da bi se proučio ekonomski aspekt genocida trebalo bi izvršiti potpunu analizu socijalne i ekonomske strukture stanovništva koje je bilo izloženo represiji državnog aparata NDH. To je neophodno da bi se utvrdilo koga su ustaše pljačkale i šta su mogli da opljačkaju. Analiza socijalno-ekonomске strukture i njeno ukrštanje sa starosnom strukturu stradalih otvara mogućnost da se približno tačno utvrdi koliki je ekonomski gubitak nastao, usled počinjenog zločina nad delom stanovništva, zbog nemogućnosti priređivanja tog dela populacije u jednom radnom veku. Treba uzeti u obzir i neostvarene profesionalne karijere dela populacije koji je stradao u predškolskom i školskom uzrastu, kao i stradalih studenata. Stoga ovaj rad ima cilj da otvorí samo jedan segment koji se odnosi na sistem koncentracionog logora Jasenovac i na socijalno-ekonomsku strukturu stradalih logoraša.

Zakonska regulativa koja je omogućila oduzimanje imovine tj. pljačku naroda doneta je vrlo brzo po uspostavljanju NDH, zakonskom odredbom poglavnika od 24. juna 1941. kojom je osnovano Državno ravnateljstvo za ponovu.¹ Raspisom ovog ravnateljstva od 2. jula 1941. pri svakom kotarskom sedištu formiran je ured za iseljavanje čiji su se činovnici bavili oduzimanjem imovine po pravilniku koji je određen raspisom. Njime je predviđeno popisivanje nepokretnе i pokretne imovine (računajući i stoku, namirnice, pokućstvo...), kao i njihovo čuvanje i skladišteњe u kotarskim i opštinskim sedištima. Uhapšeniku je bilo omogućeno da „sa sobom može ponesti svu gotovinu, vrijednosne papire, uložnice, životne polise, mjenice i slično, te sve dragocjenosti i druge vrednote,... ima pravo ponijeti 50 kg najnužnije prtljage kao: rublje, posteljinu, odjeću i obuću, pribor za jelo, itd. Nakon što se samac ili obitelj – u najduljem roku od 30 minuta – spremi za put, ista se predvodi u sabiralište, gdje se u za to određenoj prostoriji obavlja detaljni osobni pretres odraslih, djece i njihove prtljage. Sva gotovina, koja premašuje 500 dinara

¹ *Narodne novine*, 24. jun 1941. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, zbornik dokumenata, Beograd 1993, 133 (dalje: *Zločini*).

po glavi – kao i vrijednosni papiri i dragocjenosti – zapisnički se zapljenjuju u korist Nezavisne države Hrvatske ...”². Odredba je vrlo brzo potvrđena okružnicom državnog ravnateljstva za ponovu od 29. jula 1941. po kojoj iseljenici Srbi mogu poneti sav svoj novac, dragocenosti, vrednosne papire... i to samo do sabirnih logora, gde će im sve to biti oduzeto.³

Revizijom popisa *Žrtve rata 1941–1945.* koji je sprovodio Muzej žrtava genocida u saradnji sa SZS do sada je poimence utvrđeno da su u sistemu jasenovačkog logora tokom rata stradala 78.163 logoraša.⁴ Među njima je 47.123 (60,3%) Srba, 10.521 (13,5%) Jevreja, 6.281 (8%) Hrvata, 5.836 (7,5%) Roma, 919 (1,2%) muslimana i 7.483 (9,6%) pripadnika ostalih nacionalnosti. Od 64.844 Srba, Jevreja, Hrvata i muslimana⁵ logoraša, za 50.129 poznato je zanimanje kojim su se bavili, što je 77,3% od broja stradalih. U obzir su uzete navedene nacionalnosti pošto je kod njih poznato zanimanje, što nije slučaj sa ostalim nacionalnostima. Najteži je slučaj kod Roma koji popisom iz 1964. nisu obuhvaćeni već su popisani pod drugim nacionalnostima, a kod njih se zanimanje gotovo uopšte ne navodi tako da tom problemu treba posvetiti posebnu pažnju.

Najveću grupu u logoru predstavljaju izdržavana lica, žene, deca, stari, od kojih je stradalo 23.840 ili 47,6%, dakle polovina poznatog zanimanja. Velika većina je srpske nacionalnosti 19.180 (80,5%), sledi 3.057 (12,8%) Jevreja, 1.447 (6,1%) Hrvata i 156 (0,7%) muslimana. U ovu grupu su uračunati đaci i studenti kojih ima 3.544 što je 14,9 % od grupe izdržavanih lica i 7,1% od svih stradalih u logoru. Među đacima i studentima najveći broj je srpske nacionalnosti 2.224 (62,8% stradalih), zatim jevrejske 893 (35,2%), hrvatske 372 (10,5%) i muslimanske 55 (1,6%). Od radno aktivnog stanovništva najveću grupu čine poljoprivrednici kojih je stradalo 16.529 što je 33%, među kojima su najbrojniji Srbi sa 15.229 (92,1%), slede Hrvati sa 1.090 (6,6%) i muslimani sa 210 (1,3%) stradalih, dok nema stradalih Jevreja koji su se bavili poljoprivredom. Industrijalaca, zanatlija, trgovaca, građevinskih majstora-preduzimaca je 3.704 (7,4% stradalih). Najviše stradalih je među Jevrejima 1.668 (45%), slede Srbi 1.104 (29,8%), Hrvati 817 (22,1%) i muslimana 115 (3,1%). Industrijskih, građevinskih, trgovackih radnika je stradalo 3.398 što je 6,8% logoraša koji su izgubili život. Najviše je Srba 1.854 (54,5%), slede Hrvati sa 956 (28,1%), Jevreji sa 405 (11,9%) i muslimani sa 183 (5,4%). Stručnjaka i službenika različitih profila stradalo je 2.439 (4,9%) među njima su najbrojniji Hrvati sa 823 stradala (33,7%), slede Jevreji sa 747 (30,6%), Srbi sa 686 (28,1%) i muslimani 61 (2,5%). U ovu grupu su uračunati učitelji i profesori kojih ima 196 (8%) od službenika i stručnjaka i 0,4% od ukupnog broja stradalih u sistemu logora Jasenovac. Najviše stradalih je srpske nacionalnosti njih 104 (53,1%), zatim hrvatske 46 (23,5%), jevrejske 42 (21,4%), a četvoro su muslimani. Pripadnika slobodnih profesija dakle lekara, zubara, advokata, apotekara, bankara, umetnika i dr. stradalo je u logoru 341 (0,7%), a među njima je najviše Jevreja 163 (47,9%), pa Srba 92 (27,1%), Hrvata 78 (22,9%) i muslimana 8 (2,4%) stradalih. Analiza strukture radnoaktivnog dela stanovništva (26.289 što je 52,4% stradalih

² AVII: ANDH, k. 153-d, reg. br. 35/1 i k. 170, reg. br. 2/12; *Zločini*, 183 i 184.

³ AVII: ANDH, k. 198, reg. br. 10/2; A. Miletić: *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd-Jasenovac 1986, 74.

⁴ AJ: 179, fond Savezna komisija za popis žrtava rata 1941–1945; AMŽG: Jasenovac-žrtve.

Popisom iz 1964. godine je utvrđeno da je u logorima Jasenovac sa Gradinom i S. Gradiška stradalo 9.589 logoraša. Ukoliko se prihvati procena popisne komisije da je njime obuhvaćeno 56–59% od onih koje je trebalo obuhvatiti popisom, proizilazi da bi se broj stradalih u logoru kretao između 100.998 i 106.408. (*Žrtve rata 1941–1945 – rezultati popisa*, SZS, Beograd 1966, 47 i 7).

⁵ Odnos u broju stradalih je 52:12:7:1.

poznatog zanimanja) stradalih u sistemu logora pokazuje da poljoprivrednici⁶ čine 62,9% (16.519), zanatlije, trgovci, industrijalci, ... 14,1% (3.704), radnici različitih profesija 12,9% (3.398), službenici i stručnjaci različitih profila 9,3% (2.439) među kojima je 196 učitelja i profesora koji čine 8% ove grupe i 0,7% stradalih i delatnici u slobodnim profesijama čine 1,3% (341).⁷

Kod Srba, kao najbrojnije grupe među logorašima, od 47.123 stradala poznato je zanimanje za 38.145 (80,1%), dok se za zanimanjima ostalih traga u izvorima i literaturi. Najveći deo čine izdržavana lica⁸ žene, deca, stari (koji su u seoskim sredinama, zatim delu zanatskih i trgovačkih porodica bili uključeni u privređivanje) njih 19.180 ili 50,3% stradalih, među kojima je veliki broj đaka i studenata 2.224 što je 11,6% ove grupe i 5,8% stradalih poznatog zanimanja. Među radno aktivnimaj najveću grupu čine poljoprivrednici 15.229 (39,9%) stradalih. Sledi ih pripadnici tzv. urbanih profesija među kojima je najviše industrijskih, zanatskih, građevinskih, trgovačkih radnika kojih je stradalo 1.854 (4,9%). Njihovih poslodavaca, dakle industrijalaca zanatlija, trgovaca, građevinskih majstora-preduzimaca stradalo je 1.104 (2,9%). Od službenika i stručnjaka različitih profila u logoru je život izgubilo 686 što je 1,8% stradalih, među kojima je 104 (0,3%) učitelja i profesora koji su među prvima odvođeni u logore.⁹ Broj stradalih delatnika slobodnih profesija je 92 (0,2%). Struktura radnoaktivnog stanovništva (18.965 ili 49,7% stradalih) pokazuje da poljoprivrednici sa 15.229 čine 80,3% stradalih, radnici različitih profesija 9,8% (1.854), industrijalci, zanatlije, trgovci... 5,8% (1.104) Ove grupe predstavljaju 0,5% stradalih i zaposleni u slobodnim profesijama čine 0,5% žrtava.

Od 10.521 Jevreja koji su izgubili život u logoru poznato je zanimanje za 6.040 (57,4%). Najveću grupu čine izdržavana lica 3.057 što je 50,6% stradalih, među kojima je 893 đaka i studenta koji predstavljaju 29,2% ove grupe i 14,8% stradalih. Pošto su bili nastanjeni isključivo u većim urbanim sredinama nisu se bavili poljoprivredom. Među radno aktivnimaj najveću grupu čine industrijalci, zanatlije, trgovci kojih je stradalo 1.668 (27,6%). Radnika u industriji, trgovinama, građevinarstvu je stradalo 405 (6,7%). Službenika i stručnjaka različitih profila stradalo je 747 (12,4%) među kojima je 42 (0,7%) učitelja i profesora, dok je 163 (2,3%) pripadnika slobodnih profesija izgubilo život u logoru. Analiza strukture radnoaktivnog stanovništva (2.983 ili 49,4%) pokazuje da su najbrojniji iz grupe industrijalaca, zanatlija, trgovaca... koji čine 56,6% (1.668) stradalih. Sledi službenici i stručnjaci sa 25,1% (747) od kojih 42 učitelja i profesora čine 5,6% ove grupe i 1,4% stradalih, radnici različitih profesija 13,6% (405) i pripadnici slobodnih profesija sa 5,5% (163) stradala.

⁶ Poljoprivredno stanovništvo u ukupno aktivnom stanovništvu KJ prema popisu iz 1931. godine činilo je 79,3%. (*Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1989, 39).

⁷ Radi uspostavljanja potrebnih relacija u istraživanju treba napomenuti da je decembarska nominalna zarađa muškog radnika (kvalifikovani, priučeni i nekvalifikovani najamni radnici) 1940. godine iznosila 1.308 dinara, privatnog nameštenika 2.307 dinara i javnog službenika (bez vojnih lica i žandarmerije) 2.134 dinara u proseku (*Isto*, 75).

⁸ Prema popisu iz 1931. godine u KJ među izdržavanim licima poljoprivredno stanovništvo prosečno je činilo 75,9%. U slučaju logora se može prihvatiti procena za srpsko stanovništvo pošto je ono odvođeno u logore u većem broju i odvođene su čitave porodice, što nije slučaj sa hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, dok je jevrejsko stanovništvo izuzetak po tome što kod njih nisu evidentirani poljoprivrednici među stradalima u logoru (*Isto*, 39).

⁹ U izveštaju Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 26. jula 1941. predlaže se da se 2.204 učitelja i učiteljica grčkoistočne vere u NDH otpremi u sabirne logore. (VII, ANDH, k. 153, reg. 8/1-1; *Zločini*, 392).

Kod Hrvata koji su život izgubili u logoru za 5.211 (83%) poznato je zanimanje kojim su se bavili. Najbrojnija je grupa izdržavanih lica sa 1.447 (17,8%) stradalih, među kojima 372 učenika i studenta što je 25,7% ove grupe i 7,1% stradalih. Od radnoaktivnog stanovništva najbrojniji su poljoprivrednici kojih je stradalo 1.090 (20,9%). Među radnicima je 956 (18,3%) stradalih, dok je od njihovih poslodavaca u logoru stradalo 817 (15,7%). Službenika i stručnjaka različitih profila je stradalo 823 (15,8%) od kojih je 46 (0,9%) učitelja i profesora. U logoru je život izgubilo 78 pripadnika slobodnih profesija što je 1,5% stradalih. Struktura radnoaktivnog stanovništva (3.764 ili 72,2% stradalih) pokazuje da poljoprivrednici čine 29% (1.090) stradalih, slede radnici sa 25,4% (956), službenici i stručnjaci 21,9% (823) gde 46 učitelja i profesora čine 5,6% ove grupe i 1,2% stradalih, industrijalci, zanatlije, trgovci,...21,7% (817) i delatnici u slobodnim profesijama 2,1% (78).

Od 919 stradalih muslimana u logoru poznato je zanimanje za 733 (79,9%) osoba. Najbrojniju grupu čine stradali poljoprivrednici 210 (28,6%), radnika raznih profesija stradalo je 183 (25%), njihovih poslodavaca 115 (15,8%), dok je život izgubio 61 (8,4%) službenik i stručnjak različitih profila, među kojima je 4 učitelja i profesora, a stradalo je i 8 pripadnika slobodnih profesija. Izdržavanih lica muslimanske nacionalnosti stradalo je 156 (21,3%), među kojima je 55 đaka i studenata što je 35,3% ove grupe i 7,5% stradalih. Analiza strukture radno sposobnih (577 ili 78,7% stradalih poznatog zanimanja) pokazuje da poljoprivrednici čine 36,4% (210), radnici raznih profesija 31,7% (183), zanatlije, trgovci, industrijalci,... 19,9% (115), službenici i stručnjaci 10,6% (61) među kojima 4 učitelja i profesora čine 0,7% ove grupe i pripadnici slobodnih profesija 1,4% (8).

Izložena genocidu od prvih dana uspostavljanja NDH srpska i jevrejska populacija u logoru uništavane su u potpunosti tako da je kod njih zabeležen visok procenat učešća izdržavanih lica od 50,3 i 50,6% među stradalim logorašima, što nije slučaj sa hrvatskim i muslimanskim stanovništvom gde se radi o 27,8% i 21,3%. Najveći broj stradalih Srba je poticao iz seoskih sredina. Izuzimajući delimično slavonske seljake oni su jedva sastavljali kraj sa krajem, što je posebno bilo uočljivo u Bosanskoj krajini odakle potiče najveći broj jasenovačkih logoraša.¹⁰ Pred istraživače se stoga postavlja pitanje – šta su ustaše mogle da im oduzmu osim života. Svega je 5–10% stradalih Srba u logoru, računajući deo bogatih seljaka i imućnije građane, kao i članove njihovih porodica, moglo da poseduje značajniju gotovinu u novcu, vrednosne papiere i dragocene stvari (nakit). Kod Jevreja je situacija mnogo jasnija, jer je čak 40–45% stradalih u logoru bilo imućno u manjoj ili većoj meri, pa su i izdržavana lica stigla iz tih porodica. Kod Hrvata je među stradalima bilo oko 40% potencijalno imućnih kao i kod muslimana kojih je bilo 25–30%, što ne odgovara njihovoj stvarnoj proporcionalnoj zastupljenosti u društvu. Pljačka je došla kao posledica njihove antifašističke orientacije ili simpatizerstva prema NOP-u i komunizmu, ali njihov relativno mali broj od 9,2% (8% Hrvata i 1,2% muslimana) ukupno stradalih u logoru nije mogao da dovede do

¹⁰ Posedovna struktura poljoprivrednog zemljišta u Kraljevini Jugoslaviji pokazuje da je 34,3% seljaka imalo posede do 2 ha (što po svim standardima nije zadovoljavalo egzistencijalni minimum), 33,6% posede 2-5 ha (koji su jedva omogućavali prostu reprodukciju), 20,4% posede 5-10 ha, a svega 8,7% seljaka raspolaže posedima 10-20 ha (koji su se mogli smatrati relativno imućima) i 2,6% stvarno imućnih sa posedima 20-50 ha, dok je bogatih sa posedima od 50 i više ha bilo svega 0,4%. Prinosi pšenice su u Vrbaskoj banovini bili niži od proseka u KJ - 1 prema 1,3 tone po ha, kukuruza takođe – 0,9 prema 1,5, a na istoj teritoriji je posedovano 10% goveda, 6,5% svinja i 6,5% ovaca. (*Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1989, 201 i 223).

oduzimanja značajnije imovine. Kod ove dve nacionalne grupe primetan je i relativno visok procenat stradalih radnika različitih profesija što se može tumačiti njihovom stvarnom ili potencijalnom bliskošću sa idejama komunizma, dok je sa druge strane mali broj stradalih poljoprivrednika koji su bili mnogo zastupljeniji u društvu.¹¹ Stoga se za buduće istraživanje kao pitanje nameće koliko je i šta je sve moglo biti oduzeto logorašima.

DRAGAN CVETKOVIĆ

THE SOCIO-ECONOMIC MAKEUP OF THE JASENOVAC
CONCENTRATION CAMP VICTIMS ACCORDING
TO THE CENSUS OF 1964

Summary

The author's short analysis of the socio-economic makeup of the prisoners who perished in the Jasenovac concentration camp shows that their total number partially corresponds to the analogous makeup of the society. Classification according to nationality shows a disproportion both in the number of the victims and in the socio-economic groups of the victims. The work is intended to broach several questions for future examination, which will deal with this problem in the broader context of the massive destruction of the population in the Independent State of Croatia.

¹¹ Prema popisu stanovništva iz 1931. godine poljoprivredno stanovništvo u KJ činilo je 76,4% od ukupnog broja stanovnika. (*Isto*, 39).

„ODJECI I REAGOVANJA” 1988–1991.

PREMA NOVINSKOJ RUBRICI „POLITIKE”

ABSTRACT: Rad je zamišljen kao skroman prilog proučavanju velikih promena koje su zadesile Srbiju krajem osamdesetih godina 20. veka.¹ Autor je praćenjem vrlo uticajne rubrike dnevnog lista Politika, „Odjeci i reagovanja”, pokušao da dokumentuje jedan mali, ali ne i zanemarljivi, segment javnog života najuticajnije jugoslovenske republike na prelazu u poslednju deceniju prošlog veka. Ova rubrika je nekoliko godina predstavljala naročitu javnu tribinu Srbije, donekle i Jugoslavije, i time nesumnjivo učestvovala u preobražavanju javnog mnenja.

Nijedna garnitura vlasti u Srbiji nije tako dobro ocenila, a zatim i vešto iskoristila, moć medija poput one koja je 1987. zauzela najviše političke pozicije. Te godine je na široko publikованoj Osmoj sednici vrhovnog tela komunista Srbije izvršena velika smena republičkih rukovodilaca. Tako je, pokazaće se u godinama koje su sledile, formalno otvorena nova era u političkom životu Srbije. Sudeći po strukturi i prirodi vladavine, Srbija se do samog kraja 20. veka nalazila u toj eri. Dugovečnost takve političke klime – s obzirom na izuzetne i dramatične transformacije kroz koje su, od 1987. nadalje, prošli geografski i politički srodnici (istočna Evropa), širi državni okvir (Jugoslavija), a zatim i sama Republika Srbija – neminovno intrigira sve one koje sudbina tog prostora uopšte zanima.

Bile su to ključne godine uspostavljanja i učvršćivanja nove političke, a time i društvene elite. Ta elita je ubrzano radila na izgrađivanju (a po nekim na vaspovrstavanju) nacionalnog identiteta. Dakle, bilo je to vreme u kojem je probuđeni nacionalizam igrao jednu od svojih tradicionalnih uloga – definisanje kolektivne nacionalne svesti koja ima primat nad svim oblicima nezavisnog mišljenja. Upravljači Srbije su tada javno pozivali na „nacionalnu mobilizaciju” i „zbijanje redova” „svih Srba sveta”. Kolektivni stav ili kolektivna nacionalna prava, koje je vlast u Srbiji glasno definisala, besomučno su potiskivali svaki izraz individualnog mišljenja i individualnog prava. Rubrika „Odjeci i reagovanja” koju je u periodu 1988–1991. *Politika* posvetila pismima čitalaca, svedoči o ovoj velikoj i dramatičnoj transformaciji političke klime u srpskom narodu.

¹ Autoru su istraživanja za ovaj rad omogućili Centar za ruske i istočnoevropske studije Univerziteta u Torontu (Kanada) i Beogradski centar za ljudska prava. Autor koisti ovu priliku da im i zvanično zahvali.

„Veliki rečnik narodnog protesta”

Iako je u Srbiji s kraja osamdesetih godina 20. veka prevlast elektronskih medija već bila upadljiva, značaj štampe i pisane reči nije brzo odumirao. Dnevne novine su odolevale kao posebna institucija u onom delu društva koji se čitanjem uopšte bavi. Održani ili povećani tiraži svedoče o tome da su novine opstajale kao „jutarnja molitva savremenog čoveka”. U primetno siromašnoj konkurenciji dnevnih izdanja od ove današnje, na samom kraju 20. veka, list *Politika* se, tokom osamdesetih, izdvajao tradicijom, ugledom, tiražom, novinarskim i uredničkim sastavom. U vremenu u kojem je raspad jugoslovenskog društva postao lako uočljiv, a raspad državne strukture gotovo pompezan, i *Politika* je, kao perjanica srpskog novinarstva, odigrala važnu ulogu.²

Politikina uloga bila je mnogo šira i značajnija od one koju je imala samo jedna od njenih rubrika. Jer, *Politika* nije predstavljala samo najčitaniji dnevni list, već je pod okriljem njene izdavačke kuće izlazilo mnoštvo drugih dnevnika, nedeljnika i ostalih raznovrsnih izdanja koja su bila mnogo čitana i prepričavana. Ali, rubrika, koja je predmet ovog rada, izdvaja se kao najupadljiviji izraz nove političke atmosfere. „Odjeci i reagovanja” bili su zamišljeni kao svakodnevni prostor za štampanje komentara, osvrta, utisaka, mišljenja i ocena koje su čitaoci slali uredništvu lista. Bila je to specijalna i uveliko proširena rubrika namenjena pismima čitalaca koja se, tokom godina u kojima je izlazila, formirala kao svojevrsna politička tribina i, samim tim, kao uverljiva politička hronika toga vremena. Upravo takvom ju je javnosti predstavio jedan učesnik: „Kroz rubriku Odjeci i reagovanja progovorio je naš čovek, njegova duša. Ispoljio se radnik, seljak, intelektualac, naučnik, borac i ta neodoljiva ljubav prema svojoj zemlji i mirnom životu ovapločena je u bezbroj članaka nad kojim treba stati i koje treba analizirati, kao neprocenjivi narodni dragulj. Predlažem da se ovi delovi naše duše odštampaju u jednoj reprezentativnoj knjizi pod naslovom Narod je progovorio. Takva monografija imaće trajnu vrednost, jer iz toga će se videti spontano i iskreno reagovanje, misli duha i bogatstvo znanja činjenica koje zadivljuju i govore o znanju, stručnosti i imaginaciji naših ljudi.”³

Treba, naravno, biti oprezan u tumačenju ove rubrike kao ogledala javnosti. Jer, podaci o poreklu dobijenih priloga, kao i izbor onoga što će se štampati, oduvek su bili uredničko diskreciono pravo. Autentičnost je dodatno osporena time što se urednički sastav rubrike, u skladu s tradicijom komunističkog novinarstva, nije navodio (ideja je verovatno bila da se rubrika predstavi kao apsolutna i neposredna razmena između najšire populacije i stranica lista – kao da su pošiljaoci pisama direktno tipkali svoje misli u štamparsku presu).⁴ S druge strane, rubrika će

² O ulozi *Politike* u rasplamsavanju jugoslovenske krize pisao je Aleksandar Nenadović u tekstu *Politika u nacionalističkoj oluci*, objavljenom u ediciji koju je priredio Nebojša Popov, „Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju”, Beograd 1996 (584-609). U ovoj izvanrednoj analizi Nenadović se posebno bavi i fenomenom rubrike „Odjeci i reagovanja”.

³ Pošto se ovaj rad ne bavi potragom za grešnicima i pravednicima u Srbiji na prelazu u devedesete godine 20. veka već pojavama o kojima, u tom vremenu, svedoći i rubrika „Odjeci i reagovanja” izbegnuto je navođenje imena onih čija su pisma *Politici* u radu pomenuta. Svi citirani naslovi i izvodi iz napisa, preuzeti su iz dnevног lista *Politika* u periodu od septembra 1988. do marta 1991. Zbog velikog broja tih citata a neretko su to samo kratki naslovi – izbegnuto je tačno navođenje bibliografskih podataka za svaki od tih navoda. Dovoljan je površan i letimičan uvid u stranice „Odjeka i reagovanja” da bi se uočilo kako su izabrani citati tipični za duh ove rubrike.

⁴ Tek od avgusta 1990, poneki tekst je bio potpisani imenom i funkcijom „urednik rubrike Odjeci i reagovanja”.

ostati kao sasvim uverljivo svedočanstvo o onome što su upravljači Srbije želeli da čuju. „Odjeci i reagovanja“ zapravo prate njihov put.⁵

Rubrika je trebalo da pokaže i dokaže simbiozu rukovodstva Srbije i srpskog naroda. Stidljivo je pokrenuta početkom leta 1988, a pod ovim nazivom se ustalila od avgusta iste godine. Dakle, u vreme kada su „pobednici“ sa Osmе sednice komunista Srbije učvršćivali a zatim i postepeno širili svoju vlast. Rukovodstva tada jedine, komunističke, partie nisu se birala već postavljala. Trebalо je stoga pokažati da je tadašnja vladajuća postava upravo ona koju bi narod inače izabrao i dokažati, retroaktivno, kako su građani Srbije uticali na promenu vlasti. Drugim rečima, da je unutarpartijski prevrat iz 1987. veličanstven splet okolnosti koji je naruđnu volju iskazao pre no što je ta volja stavljena na proveru.

U naredne, gotovo tri godine, Srbija je „odjekivala“ i na to se „reagovalo“ na mnogobrojnim stranicama *Politike*. Te stranice, koje su urednici nazvali „velikim rečnikom narodnog protesta“, pokazivale su ne samo legitimnost i pravovremenost dolaska nove komunističke garniture na čelo Srbije, već su i opravdavale svaku inicijativu i svaki potez te sve snažnije političke elite. Takva „harmonija“ između „najširih narodnih masa“ i „voljom naroda postavljenog rukovodstva“, koju je *Politika* vredno „dokumentovala“, bila je bez presedana u istoriji Srbije. Rubrika će opstajati kao svojevrsni „narodni blagoslov“ za politiku vodećih komunista Srbije i potvrđivati, a neretko i najavljavati, njihove akcije. Verno će pratiti njihovu transformaciju od komunista ka socijalistima i dočekati prve mesece višepartijskog sistema u Srbiji.

Hronologija ove rubrike ujedno je i hronologija zbivanja u Srbiji. Činjenica da su ta zbivanja bila uvek u direktnoj vezi s politikom nije samo posledica smera koji su zadavali urednici. Politika je postala ne samo najdramatičniji aspekt svakodnevice već i njen apsolutni gospodar. Dotadašnja rubrika namenjena pismima čitalaca, „Među nama“, zadržana je i u eri „Odjeka“, ali je toliko marginalizovana da se jedva pronalazila i jedva prepoznavala. Izgledalo je kao da su problemi s vodovodom, pokvarenim namirnicama, neredovnim gradskim prevozom, lošom medicinskom zaštitom i spornim zajedničkim prostorijama po zgradama, najednom iščezli! Govori sa tribina političkih foruma i uličnih mitinga, televizijski dnevnići i redovne rubike dnevnih listova, već su uveliko grmeli o tekućim i budućim „političkim borbama“. Jednoumlje i jednoglasje sa političkog vrha gromko je odjekivalo i tražilo jedinstvenu reakciju „političke baze“. I *Politika* se, otvaranjem svojih stranica „narodu“, ponudila da pomogne u tom procesu.

Dogodio se narod

U septembru 1988., „Odjeci i reagovanja“ su se ustalili kao svakodnevna rubrika koja zauzima dve stranice lista. Jedan Beogradanin skreće pažnju na tadašnju aktuelnu temu, ali i na značaj nove institucije u okviru *Politike*: „Već nekoliko nedelja *Politika* ustupa veliki prostor građanima, svojim čitaocima, o najvećem ispitu morala našeg društva, drami na Kosovu. Time je vaš list dao veliki doprinos jednoj velikoj borbi, koju će ovo društvo na kraju dobiti, jer se ta bitka mora do-

⁵ Hronologijom i analizom političkih zbivanja koja su dominirala Srbijom u ovom vremenu, prvi se bavio Slavoljub Đukić u knjigama *Kako se dogodio voda; Borbe za vlast u Srbiji posle Josipa Broza* (Beograd 1992) i *Između slave i anateme. Politička biografija Slobodana Miloševića* (Beograd 1994).

biti". U istom broju jedan profesor preciznije objašnjava da se ta „borba” odvijala na „svim protesnim mitinzima koji se održavaju u zemlji u podršci suzbijanja genocida nad narodima i narodnostima na Kosovu i Metohiji i podršci SR Srbije da se konstituiše kao suverena država na celoj svojoj teritoriji”.

Masovni mitinzi već su uveliko špartali Srbijom. „Odjeci” su se postavili kao narodna tribina koja te mitinge upotpunjuje, dodatno ih tumači (i pored desetina redovnih stranica lista koje su se bavile mitinzima), ali i najavljuje. „Miting solidarnosti u Beogradu odgovoriće na mnoga pitanja” poručio je jedan naslov. Taj miting, zamišljen kao kruna serije sličnih okupljanja, održan je novembra 1988. Nije, naravno, odgovorio na mnoga pitanja jer nije bio ni zamišljen kao odgometka. Govornici su samozadovoljno ponavljali repertoar koji je nekoliko meseci kružio Srbijom i odavali utisak zadovoljstva posle dobro ostvarenog i zaokruženog ciklusa. Jedan poznati beogradski književnik ushićeno je saopštio nepreglednoj masi da se u Srbiji „dogodio narod”.

Umesto da masovne i višemesečne demonstracije budu najcrnji mogući scenario za jednu vlast desilo se, upravo suprotno, da predstavljaju masovnu podršku toj vlasti. Režim je te demonstracije inspirisao i organizovao. Građani su se odazivali i uzvikivali ono što su inspiratori želeli da čuju. Stvoren je utisak o spontanom i savršenom skladu „naroda” i onih koji taj „narod” vode. „Narod” koji se sve češće ispisivao velikim „N” predstavljen je kao apsolutno jedinstven organizam na čije zahteve rukovodstvo Srbije verno odgovara i čije se želje bezuslovno ispunjavaju. Izgledalo je da ti složni i jednoobrazni građani Srbije spontano dele svoju sudbinu sa svojim komunističkim rukovodiocima, da su im ambicije iste, baš kao i neprijatelji.

O svemu ovome svedoče i „Odjeci i reagovanja”. Mnogobrojna pisma, praćena bombastičnim naslovima (za koje nikad nećemo sazнати koliko su autentični a koliko urednički), prenosila su atmosferu „već ovekovećenu mitinzima”. Stranice *Politike* tresle su se pod silinom „narodnih” poruka, zahteva i pretnji. Zapravo, pod silinom jedne banalnosti koja je predstavljena kao „autentični glas naroda”. Jesen te 1988. predstavljena je kroz „Odjeke”, kao presudno doba srastanja idealta „naroda” i onih koji su taj „narod” ponosno zastupali.

„Do sada su drugi govorili u ime naroda” reče jedan čitalac, ponosan na to što ima političare koji ga „verno predstavljaju” i što se njegov omiljeni list *Politika* „otvorio” za nove misli. „Najšire narodne mase postale su svesne uzroka krize i perspektiva daljeg razvoja našeg društva”, poručuje njegov istomišljenik koji ponavlja glavni motiv sa političkih govornica Saveza komunista Srbije. Taj „osvešćeni narod” čija je „duša progovorila” nije skrivao na stranicama *Politike* zadovoljstvo zbog svoje prvorazredne uloge i postojanja „autentičnih predstavnika naroda” koji mu pomažu da odigra svoju ulogu. Zato su „narodne” poruke bile nedvosmislene: „Sadašnjem rukovodstvu SR Srbije treba dati podršku da istraje”; „Prošla su vremena kada je srpsko rukovodstvo trgovalo svojim narodom”; „Nikada do sada jedno srpsko rukovodstvo nije bilo bliže narodu nego što je ovo danas. Došli su pravi ljudi u pravi čas”; „Govor Slobodana Miloševića je najpoštenije što sam čuo u životu” itd.

U Srbiji je uveliko trajalo „pročišćavanje” političkih kadrova i „narod” se predstavio kao ključni faktor u tom procesu. Dakle, ništa prirodnije, jer, kako reče jedan učesnik tribine, „treba konačno prihvati istinu da narod nije gomila, već kreator svoje sudbine, a ulica je iznudeno mesto akcije, jer su moćnici sprecili da se poštujte volja naroda u forumima i institucijama”. U istom duhu, jedan beogradski književnik dodaje da je „narod na mitinzima solidarnosti pokazao da ne dozvo-

Ijava da mu drugi - čitaj mafijaška birokratija - kroji kapu". Ipak, „narodna sreća“ bila je u tome što su se pojavili rukovodioci koji „narod“ predvode u borbi protiv mafijaša, pa jedan čitalac, u tekstu „S potpredsednikom na pijaci“ ne krije oduševljenje što je s perjanicom „novog poretka“ Borisavom Jovićem, i bukvalno delio svakodnevici.

Osokoljen novom ulogom „narod“ je, kroz „Ođeke i reagovanja“, postajao sve konkretniji i otvoreniji. „Čemu služe komisije za ispitivanje odgovornosti, kada su razlozi za smenjivanje toliko očigledni“ pita se jedan predstavnik „naroda“, dok drugi jasno traži, u istom izdanju, „odgovornost svih koji ne slušaju glas naroda“. U vreme kada su se rukovodioci centralne Srbije borili za prevlast nad autonomnim pokrajinama Vojvodinom i Kosmetom, ovaj otvoreni glas „naroda“ govorio je ubedljivim tonom: „Smeniti sve „iznenađene“ kontrarevolucijom na Kosovu“.

„Krivci za Kosovo ne mogu ostati poštđeni“; ili sasvim konkretno: „Peta Martića treba smeniti“ i „Petar Martić ne može ostati na čelu boračke organizacije“. Tokom jeseni 1988, želje postaju sve konkretnije („Želimo miting u Čikagu“), kao i nájave ambicija. Jedan ugledni profesor prava svedoči da je tokom prošle godine narod jasno pokazao da zna šta hoće – „novi ustav bi morao da bude ustav naroda“.

Postajalo je jasno da kategorija „narod“ tako bezlična, čedna, naivna, ali i sveobuhvatna, predstavlja najbolje pokriće za poteze onih koji taj „narod“ zvanično predstavljaju. Jer, „narod nije kriv“ čitamo u *Politici*, a ko god se drzne da posumnja u autentičnost tog „narodnog“ glasa, mogao je da pročita u rubrici pitanje „ko i zašto poziva narod“ i da se zabrine. „Narod“ je kroz rubriku predstavljen u šarolikom izdanju, što je trebalo da doprinese autentičnosti. Pored imena veoma poznatih širokoj jugoslovenskoj javnosti, i uobičajenih titula („profesor“, „inžinjer“, „mr“, „dr“ (uvek je nejasno da li je u pitanju doktor nauka ili lekar)), tu je i čudnovata lepeza potpisa: Sekcija boraca Treće ličke proleterske brigade; Grupa intelektualaca (Gnjilane); Omladina, radni ljudi i građani opštine Žabljak; Pismo staraša rudara; Radni ljudi Industrije obuće „Beograd“; Skojevci iz ratne sekcije SKOJ-a partizanske gimnazije „Ivo Lola Ribar“ iz Osijeka; 40 intelektualaca iz Titove Mitrovice koji žive u Beogradu; „105 studenata studentskog doma u Sarajevu, Radni ljudi DP ‘Hip Azotara’ Pančevo; Poruka žena Trstenika itd.

I dok, u duhu rubruke, jedan poznati psihijatar zaključuje da „onaj ko se plasi svog naroda nema prava da ga predstavlja“, prosto se pitate da li je on dao politički komentar ili samo postavio stručnu dijagnozu.

Oboženje „naroda“ zaokružio je nadahnuti čitalac iz Surčina u tekstu „I ja imam kandidata“: „Ako se kandidat ceni po onome što je učinio do trenutka izbora, onda je moj kandidat za sva mesta, a ne samo u SIV-u, bio Narod, jer je on za vrlo kratko vreme pokazao da je najzreliji, najpošteniji, najhrabriji, najdostojanstveniji, najnepodmitljiviji, najsposobniji i da najbolje poznaje svoje probleme i kako ih treba rešavati“.

Vrhunac „izliva volje“ na stranicama *Politike* bilo je štampanje specijalnog izdanja rubrike „Ođaci i reagovanja“ pod nazivom *Borba za istinu*. Izдавanje se poklopilo sa završnim „mitingom solidarnosti“ u Beogradu, 19. novembra 1988, na kojem je, kako reče jedan profesor, „milionsko srce zakucalo“.⁶ Bila je to kompilacija objavljenih i nekih neobjavljenih pisama, u koju su uključene i slike sa brojnih mitinga. Štampana je na čitavim 40 stranica, a na naslovnoj strani je slika

⁶ Mitinzi solidarnosti su zamišljeni kao podrška srpskom narodu na Kosovu. Po svemu onome što se na njima čulo mitinzi su, uglavnom, predstavljali izraz solidarnosti građana Srbije s rukovodstvom Republike Srbije.

„narodnih masa”, koje drže Titovu sliku?!? U udarnom (ali nepotpisanom) tekstu „Narod i Politika”, urednici su ovekovečili značaj svog projekta: „...tako je nastao ovaj uzbudljivi dokument, antologija narodne volje iskazivane mesecima, veliki rečnik narodnog protesta, zahteva i poruka, glas mlađih i starih, radnika i akademika, đaka, studenata i penzionera, pasnika i lekara, junaka rada i narodnih heroja, kelnera i računovođa, zanatlija i slikara... (...). Nikada se u dugoj istoriji *Politike* uredivačka politika lista nije u toj meri slišala u želje srpskog naroda i svih jugoslovenskih naroda i narodnosti... (...) Ovo specijalno izdanje *Politike* ispisao je narod u tom duhu, s poverenjem u politiku Saveza komunista Jugoslavije.”

Pismo jednog Kragujevčanina našlo se tu da potvrdi uredničku misao: „Ova rubrika koja je suštastveni odraz vremena u kome živimo i onoga što se u njemu zbiva sa svim paradoksim, nesuglasicama, potresima i promenama, ima istorijski značaj za srpski narod”.

Parole koje su na mitinzima nošene, odštampane su na upadljivim mestima ovog specijalnog broja. Možda te parole najbolje oslikavaju teme i ideologiju mitinga, odnosno rubrike. Ciklusi se, mada su često isprepletani, mogu ovako podeliti:

- omaž lideru: „Slobobane, naše rosno cveće, ceo narod za tobom se kreće”; „Slobobane, – slobodo; „Slobobane – slobodo, volimo te više nego suše kiše”;
- omaž narodu: „Oj, Srbijo, ne brini se više, znaće narod ustav da ispiše”; „Izdajnici naroda, sudiće vam narod”;
- omaž političkom sistemu: „Titov put je i naš put”; „Nastavljamо Titovo delo”;
- i, naravno, neizbežni Kosovski ciklus: „Hoćemo završni čin kosovske drame”; „Car’ Lazare, nisi im’o sreće da se Slobobane pokraj tebe šeće”; „Oj, Srbijo iz tri dela, ponovo ćeš biti cela”.

U narednim mesecima, spisak tema i ciklusa polako se rasplamsavao i proširivao.

„Slovenci, ipak ste vi naša braća”

Ovu bizarnu, patetičnu parolu ispisao je jedan od učesnika tribine posle mnogih meseci osuda, prekora, a neretko i uvreda koje su srpski rukovodioci i pošiljaoci pisama *Politici* upućivali političarima Republike Slovenije. Slovenski rukovodioci, ali često i Slovenci generalno, bili su u žiži tekstova koji su, od kraja 1988. nadalje, zasipali „Odjeke” i najviše ličili na pamflete povređenih gnevnika. Međutim, Slovenci su bili samo najveće, ali ne i jedine „zvezde” *Politikine* tribine. Apoteoza Srba neretko je ostvarivana ne samo na osnovu zasluga na kojima su predstavnici „naroda” sami sebi aplaudirali, već i isticanjem mnogih „istorijskih nepravdi” koje su oni drugi (nesrbi) učinili Srbima. Već uveliko obboženi „narod” postao je, krajem 1988., bolje definisan u „Odjecima”. Postao je, naime, „srpski narod”.

Najveći broj tekstova štampan je, od tada, kao glas predstavnika pravednog, nedužnog, dobromernog, ali i ugroženog „srpskog naroda”. Politička razračunavanja unutar Srbije polako su se privodila kraju i ono što se komentarisalo ili najavljaljivalo u prvoj fazi rubrike manje-više je sprovedeno i zaokruženo. Događaji u Jugoslaviji, međutim, imali su i dimenzije koje su prerastale okvir Republike Srbije i fokus se neumitno pomerao ka širem jugoslovenskom kontekstu. „Narod” koji je tada dobio i svoju etničku dimenziju, kretao je, putem svojih „predstavnika” iz političkog vrha Srbije, u krstaški pohod protiv svega „nepravednog” u višenacional-

noj Jugoslaviji. Trebalo je da i „Odjeci i reagovanja“ pokažu da je upravo srpski narod najiskreniji, najpošteniji i najpravedniji u predstojećem razračunavanju.

U to vreme, na jugoslovenskom prostoru nije bilo previše razumevanja za takav imidž „srpskog naroda“ i njegovog političkog rukovodstva koji se u ovoj rubrici nametao. Ostale jugoslovenske republike takođe su pravile posebne tribine, nezavisne od onih koji su odjekivale sa govornica Saveza komunista Srbije i *Politikinih* stranica. Na te, „tuđe“ tribine, reagovalo se svakodnevno i u političkim forumima Srbije, te ne čudi što su „Odjeci“ nastavljali svoju originalnu ulogu održavanja harmonije „vrha“ i „baze“. Ideje, koje su čitale i slušale u redovnom repertoaru skoro svih srbjanskih medija, poklapale su se sa onim koje je „srpski narod“ ispisivao u svojoj omiljenoj rubrici. Nažalost po srpski jezik poklopio se i stil pisanja. Već pomalo istrošeno pominjanje „događanja naroda“ i „poraženih snaga sa Osme sednice“ polako je ustupalo mesto novim krilaticama kao što su: „Neprincipijelna koalicija“ (Slovenija i Hrvatska); „sluge antisrpske koalicije“ (svi čije su se ideje, barem u nečemu, razlikovale od rukovodilača Srbije); „antibirokratska revolucija, (smerjivanje „neposlušnih“ u Crnoj Gori); „Endehazija“ (recidivi ustaštva u novom hrvatskom rukovodstvu i Hrvatima uopšte); „dežela podvučena žutim“ (posprdna aluzija na sve veću slovenačku nezavisnost), „iredentizam i separatizam“ (ponašanje svih onih na Kosovu koji nisu „pošteni Albanci“) itd.

Jedan univerzitetski profesor zaključio je, u svom pismu s kraja 1988., da „srpski narod mora prestati da bude dežurni krivac“. Njegov kolega i sunarodnik, koji se oglasio iz Francuske, osvrnuo se na „podlosti i laži o Srbiji“, koje je mogao da primeti ne samo na zapadu Jugoslavije već i na zapadu Evrope. Sklad ove univerzitske garniture upotpunio je muzikolog pitanjem „otkud tolika mržnja prema narodu koji nikoga nikad nije ugrožavao“. Nevino i naivno predstavljeni „narod“ nagoveštavao je svoju novu (staru) misiju u već otvorenoj jugoslovenskoj krizi – „Srbija i srpski narod je ponosan što i danas podmeće svoja pleća u borbi za pravdu“, napisa jedan, s pravopisom posvadan, čitalac. Da ne bude nesuglasica oko metoda u toj misiji, jedan drugi učesnik tribine nam je „otvorio srce“: „Verujem u poštovanog Slobodana Miloševića i u njegove istomišljenike da će pobediti neprijatelje Jugoslavije, a posebno neprijatelje Srbije“.

Možda to vernim čitaocima *Politike* nije tada tako izgledalo, ali prelistavanje „Odjeka“ svedoči o impozantnom broju tih „neprijatelja Srbije“. Najpre su kreatori rubrike branili „srpski narod“ od pojedinaca i naročitih grupa koje su kritikovali politiku Srbije a, samim tim, po ustaljenom konceptu *Politike*, i srpski narod.⁷ „Šetinc smatra Srbe za razbojnike“, primetio je jedan čitalac u istupanju slovenačkog funkcionera. „Dokle sa uvredama i klevetama srpskog naroda?“, zapitao se jedan Beograđanin, dok drugi, inače književnik i veoma čest pošiljalac pisama, zaključuje da je „antisrbizam postao izdašna politička roba“. U istom tonu, jedan učesnik tribine se pita „šta spaja grupe iz Slovenije sa albanskim separatistima“. Jer, dok je kod prvih „dugogodišnjih srbofobija prerasla u fašizam“, potonji su kod jedne čitateljke prošli još gore – „albansku iredentu upoređujem sa zverima, što i jesu“. Ili, recimo, dok jedan čitalac ponavlja reči srpskih funkcionera i poziva „sve Albance da bez straha podrže ustavne promene“, drugi, inače, arheolog, objašnjava da „brojna nadmoć i visok natalitet Albanaca na Kosovu nisu prirodna posledica istorijskog razvoja, već političke volje“.

⁷ Često se dešavalo i u nesrpskim sredinama da se kritika srpskog režima primitivno uopštaval i prenosila na celu srpsku naciju. Međutim, u „Odjecima“ se samo izuzetno pravila razlika između onoga što se odnosi na rukovodstvo Srbije i onoga što se govori o Srbima generalno.

S vremena na vreme, trebalo je pokazati da „srpski narod” nije usamljen u svojoj ugroženosti, pa su se u rubrici nalazili tekstovi poput jednog koji govori o „nepravdi prema Romima” u Sloveniji, ili poput onog koji izveštava da „albanski šovinisti prete Gorancima da su na redu za iseljavanje sa Kosova”. Ipak, tekstovi su bili najviše ozlojeđeni kada su počeli da „reaguju” na „odejke” iz medija koji su stizali iz drugih republika. „Iako je tolerantnost poznata osobina Srba, pisao je jedan čitalac, učestale uvrede sa severozapada na račun Srbije ne mogu se više tolerisati”. Potom je zaređao niz „neprijatelja” koje su delili rukovodstvo i građani Srbije. Evo izbora naslova i podnaslova:

„Zabrinut sam zbog pisanja *Oslobodenja*... ovaj list vodi otvorenu borbu protiv Srbije, srpskog rukovodstva, i uopšte protiv Srba”; „Pisanje ‘objektivne’ slovenačke i hrvatske štampe nema veze sa istinom”; „Ja, kao stalni čitalac *Politike*, molim uredništvo da više ne objavljuje ono što pišu neka glasila iz Slovenije i Hrvatske. Ja to više neću da čitam. Imamo mi u Srbiji preča i važnija posla”; „Svojim fašisoidnim člancima, a naročito poslednjim ‘prilozima’”; „*Mladina* zaslужuje da se njoj ocita opelo, odnosno da se ukine i rasturi”; „Zaprepašćujuća antisrpska hysterija”; „Ubuduće neću gledati TV Zagreb”; „Ugrožavanje slobode čitalaca” (povodom odluke Nove Makedonije da ne prodaje izdanja *Politike*) itd.

Kao i u stavovima ključnih komunista, vrhunac ove hysterije bio je rezervisan za Slovence. Kada je na naslovnoj strani *Politika* objavila da „Srbija prekida odnose sa režimom Slovenije” (1. decembar 1989), opravdanje za taj – kako će se videti, besmisleni potez – tražilo se i u „Odjecima”. Naslov „Srbija nije povredila ustav već razbila kolonijalni odnos Slovenije” karakterističan je za duh najvećeg broja pisama. Jedna Beograđanka je, u tekstu naslovljenom „Kako je nastao preokret u mom potrošačkom životu”, ustanovila da su „beogradske prodavnice punе razne robe koja ni po čemu ne zaostaje za slovenačkim proizvodima, osim po nižim cenama”. Jedan čitalac je „morao da reaguje na televizijsku anketu u kojoj su prolaznici mahom odgovarali da ne bojkotuju slovenačku robu” jer, kaže, da su njega pitali, „jasno bi im rekao da više ne kupuje slovenačku robu” pošto mu teško pada što ga (Slovenci) „kleveću i grde”.

Verovatno da je najviše patetike i neukusa bilo u pismima koja su redovno objavljivana, a koje su pisali nesrbi s ciljem da se pokaže koliko su univerzalne i plemenite ideje koje stižu od rukovodilaca Srbije i *Politikinog „srpskog naroda”*. Naravno, pokazivalo se time i koliko su grešni svi oni stavovi neistomišljenika koje je *Politika* vešto „raskrinkavalala”.

„U svoje ime i u ime svih poštenih Slovenaca izvinjavam se srpskom narodu za sve učinjene uvrede i nanete nepravde; „Smole, kao Slovenac crvenim zbog tvog politikanstva”; „Izjave Jože Smolea meni kao Slovencu teško padaju”; „Uživavamo jednaka prava” (piše jugoslovenski državljanin bugarskog porekla); „Mađar sam i sasvim se dobro osećam pod zastavama SFRJ i SR Srbije”; „Čudim se odakle napadi na jedan narod koji je i meni, Nemcima, i mnogim drugima, u najtežim trenucima pružio utočište”; „Od tolikog antisrpsstva poštenom Hrvatu je neugodno” (otvoreno pismo jednog Hrvata Franji Tuđmanu); „I mi se stidimo Smolea” (grupa oficira-Slovenaca); „Musliman sam ali je pošteno da i mi koji nijesmo Srbi dignemo glas protiv progona srpskog naroda i da priznamo veličinu i zasluge tog naroda”; „Nikada se nisam osećao podređenim što nisam ‘čist’ Srbin”; „Iako Hrvatica, u Beogradu sam doživela punu afirmaciju; nisam ni sanjala da ću jednoga dana morati da napišem par riječi da bih na neki način odbranila Srbiju i njen narod”; „Romi zadovoljni” (posle proglašenja novog ustava Srbije) itd.

Tako su, eto, i „Odjeci i reagovanja” učestvovali u stvaranju jednog, ispostaviće se, imaginarnog fronta „pravedne Srbije” protiv sve obimnijeg kruga onih koji na jugoslovensku dramu nisu gledali kroz *Politikine* naočari.

„Dosta o ljudskim pravima”

Već tokom 1989, ispostavilo se da jednoumlje i harmonija koji su vladali u *Politici* moraju da se žestoko brane od sve češćih kritika i „skretanja s pravog puta”. Jer, nisu se samo glasila iz drugih republika opirala tumačenjima jugoslovenske stvarnosti koja su štampana u „Odjecima i reagovanjima”. Sve češće su se, i u samoj Srbiji, čuli glasovi koji su iskakali iz *Politikinog* šablonata. U vremenu u kojem se druge političke stranke još nisu formalno konstituisale i u kojem je srpska politička elita i dalje ponosno nastupala u ime „svih građana Srbije” ponegde su se javljala mišljenja ljudi koji su to zvanično, overeno jedinstvo dovodili u pitanje. Ispostavilo se da postoji pristojan broj onih koji nisu prihvatali sve koncepcije i metode zvaničnih upravljača Srbije. Taj broj je rastao, što je iznenađujuće s obzirom na sve veći broj „neprijatelja” koje su „vladari” Srbije, a samim tim i *Politikina* „narodna rubrika” otkrivali. Pokazalo se da se mišljenje pojedinaca uvažava isključivo ukoliko je u skladu s tekstovima koji su, već mesecima, punili „Odjeke i reagovanja”. Desilo se da su mnogi počeli da shvataju ovu rubriku kao banalnu, neukusnu i uvredljivu ispostavu vladajuće srpske garniture.

Sistem za borbu protiv takvih glasova bio je već uveliko razrađen. Kao što su „narod” i „narodno mišljenje” bili najbolji argument u ideološkom razračunavanju s prethodnom postavom srbijanskih funkcionera, s drugim republikama, ili s medijima iz nesrpskih sredina, tako se ovo „narodno” pokriće koristilo i protiv pojedincara koji su skretali pažnju javnosti na opasnosti jedne virtuelne stvarnosti koju je gradila, između ostalih, i *Politika*. Takvi glasovi pojavljuvali su se u „Odjecima” samo izuzetno, samo da bi, po objavlјivanju, bili zasuti lavinom „narodnog gneva”. Duh rubruke, već uveliko oformljen, nalagao je održavanje „apsolutnog jedinstva naroda” i nije prihvatao nekakve „mešetare” koji su se drznuli da u tu apsolutnost posumnjaju. Jer, kako napisa jedan „prof. dr”, „Politika je imala sluh za glas naroda, pokrenula je ovu rubriku, osećajući da je sudbina Jugoslavije stavljena na probu, a „rubrika ‘Odjeci i reagovanja’ je postala jedini prozor kroz koji može da se probija u javnost istinska demokratska misao i sloboda javnog kritičkog istupanja”. Zašto bi, onda, s nekog drugog prozora, uopšte stizali komentari, osim ukoliko nisu zlonamerni?

Uostalom, *Politika* i njena rubrika imali su, osim „narodnog”, i otvoreno „zvanično” pokriće. U januaru 1989, skoro cela jedna nedelja bila je posvećena čestitanju 85-og rođendana *Politike*. Jedan čitalac je predložio da se rubrika preimenuje u „Narodna zbilja” a uvodničar piše da je rubrika „ogledalo narodne volje i svojevrsni sudionik neprekidnog referendum... ...u njoj su najširi slojevi našeg društva – prva demokratska osnova samoupravne zajednice – počeli da utemeljuju sopstveni kodeks javne, kritičke i reformske svesti i reči”. A dok su trajale „narodne” čestitke, predsednik Srbije se, na naslovnoj strani, pitao: „Šta ima ružno u homogenizaciji naroda i ljudi ako je izvršena na pravednim idejama i nije na štetu drugih”?⁸

⁸ Istovremeno, predstavnica političkog vrha Srbije Radmila Andelković ocenila je „Odjeke i reagovanja” kao „uredivački podvig” direktora i glavnog urednika *Politike* (A. Nenadović, n.d., 588).

Svi oni koji su u tu „homogenizaciju na pravednim idejama” posumnjali, u „Odjecima” su se loše proveli. Kada je jedan slovenački pisac napisao protestno pismo, braneći se od višenedeljnih napada čitalaca, urednici rubrike su ga propratili malim uvodom – „Do užasa uvredljivi ton pisma... uvredljiv za redakciju *Politike*, Srbiju i srpski narod – ostaje, naravno, na savesti autora pisma”. Jednom kninskrom funkcioneru koji se takođe branio od brojnih napisa, redakcija odgovara da su njegova „podmetanja klevetnička i, naravno – kako je to već u sličnim situacijama i kod ljudi sličnih njemu uobičajeno – nemaju veze sa argumentima”. U drugoj polemici, urednici su se potrudili da objasne čiju stranu rubrika treba da drži – „Objavljuvajem (ovog) napisa ovu polemiku smatramo, što se redakcije tiče, okončanom”. Pismo jednog smenjenog kosovskog funkcionera, u kojem je posumnjao da je bar jedan tekst iz „Odjeka” „naručen” i da se „uklapa u strategiju kampanje protiv kosovskog rukovodstva” propraćeno je višednevnim uvredama „ogorčenog naroda”. U komentaru teksta poznatog slovenačkog funkcionera, uvodničar piše da im je on nekoliko puta pisao ali to nisu objavili „zbog velikog broja napisa koji svakodnevno pristižu”; međutim, pošto su ovo pismo već objavili ljubljansko *Delo* i zagrebački *Vjesnik*, sada ga objavljaju „bez ikakvih obaveza i uz izvesna skraćivanja” a zatim dodaju da je „suvišno, inače, napominjati da se ni sa metodom, niti sa nekim ocenama (ovog pisma) ne slažemo”.

Najuspeliju kritiku rubrike dao je jedan srpski akademik. Naravno, usledila je i najburnija reakcija na stranicama *Politike*. Na jednoj tribini u Udruženju književnika Srbije, a to je preneo list *Borba* (10. januara 1989), ovaj ugledni filozof je rekao: „Rubrika „Odjeci i reagovanja” u Politici je postala jedna vrsta otvorenog poštanskog sandučeta u koje se smeštaju svakojaki pogledi, prizemne ambicije koje najčešće odgovaraju najprizemnijim interesima najprizemnije dnevne politike. Ta rubrika, ali ne samo ona, uređuje se bez ikakvih stvarnih kriterijuma, mere i ukusa koji iziskuje kultura govora i politička kultura svakog demokratskog društva. Razume se, time ne mislim da su svi prilozi objavljeni u njoj loši, ali mislim da je loš najveći deo takvih priloga i da oni ne doprinose ugledu našeg naroda i naše demokratske svesti. Na taj način se *Politika* koja ima svoju tradiciju i njena izdanja, uključuju u jedno sirovo i neprincipijelno nadmetanje sa propagatorima srbofobije i antisrpskih raspoloženja, dajući neretko opravdanje za brutalne postupke samih tih propagatora”.

Svih narednih dana, „odjekivao” je u rubrici glas „narodne odbrane” od ove oštре kritike. U nepotpisanom tekstu, naslovlenom „Dvolični ‘fobista’”, piše:

„To napadanje *Politike* je prepoznatljivo – i pre i posle Osme sednice. To je ista linija, samo što (on) sada ide i korak dalje od autonomaša, separatista, birokratskih dvoličnjaka i srbofobista. (...) Notorna je činjenica (koju ne vidi samo onaj ko to ne želi) da je rubrika „Odjeci i reagovanja” nastala iz najdemokratskih tribine sa dugom tradicijom u listu – rubrike „Među nama” čiji su kriterijumi, ukus i mera provjeravani u 85 godina postojanja lista *Politika*. Rubriku „Odjeci i reagovanja” je formirao i napisao sam narod. Onaj koji nam se upravo „dogodio” i koji (uprkos svakojakim maherima i političkim režiserima) ne želi više da bude statista na političkoj sceni...”.

Jedan potpisani „dr” se pitao „Otkud prebacivanje *Politici* što je danas svoje stranice otvorila narodu? Je li to pohvala nekom drugom vremenu i dnevnoj politici koju je narod u Srbiji i Vojvodini prošle godine odbacio i obeležio kao nenarodnu”?

Politikinu dogmu o „autoritetu jedinstvenog naroda“ pod kojom se autonominija pojedinaca ili manjih grupa uveliko gušila, počeli su da osporavaju mnogi ali se to nije čitalo u „Odjecima“, osim u vidu negativnih reakcija čitalaca. Svetske organizacije koje su se, recimo, bavile problemom ljudskih prava, sve teže su prihvatale princip kolektivne svesti koja gospodari svakim javnim izrazom u Srbiji. Ali, nastojanja onih koji su želeli da nekako zaštite pojedinca, ili manjine, imali su u „Odjecima“ ljutog protivnika. Institucija ljudskih prava, u Srbiji inače tradicionalno shvatana kao kukavičje jaje koje je potureno sa Zapada, u *Politikinoj* rubrici je napadana kao „provizna“ manipulacija onih kojima nije stalo do „jedinstva srpskog naroda“. Kako reče jedan profesor u tekstu „Strah od sloga“: „Svaka srpska vlada, koja od naroda bude dobijala aplauze, što je slučaj sa sadašnjom, dobijaće sa Zapada ultimatume zbog navodnog kršenja demokratskih načela“.

Jedan drugi profesor se pitao „dokle će nas obilaziti ‘borci za ljudska prava’ i ostali dušebržnici“ i takvima preporučio da prvo „pogledaju i u svoju avliju“. Čitaoci se nisu libili zagledanja u „tude avlige“ pa je jedan akademik na celoj strani objasnio da je „Raselovom судu izneo (...) skrivene činjenice o položaju manjina u SR Sloveniji“ gde su, kako tekst navodi, „ne-Slovenci osuđeni na asimilaciju i genetizaciju“. Ali, kada se dovodila u pitanje „domaća avlija“ to je postajala tema o kojoj nema šta da se kaže pošto, upirali su se učesnici tribine da nam objasne, takav problem u Srbiji uopšte ne postoji. Jedan čitalac se ljutito pitao „šta traže Amerikanici na Kosovu“ i dodao, demonstrirajući naročitu upotrebu velikih slova, da je „opšte poznato da tako široka građanska i politička prava NEMA NIJEDNA NACIONALNA MANJINA U SVETU“. Jedan, naizgled pomirljiv, ton izbijao je iz pisma koje poručuje, prosto i dobro namerno, „neka dodu odbori za ljudska prava“ ali, zatim nastavlja, „...ali neće valjda te komisije po Srbiji voditi Slovenci i Hrvati“. Najdalje je otisao jedan univerzitetski profesor koji je, u tekstu naslovljenom jednom naredbom („Dosta o ljudskim pravima!“), izneo je svoj „genijalni“ predlog:

„Umoljavamo predstavnike Jugoslavije koji istupaju na međunarodnim tribinama, gde se govori o ljudskim pravima, da stave moratorijum na ta istupanja, sve dotle dok se ne zavede red, mir i poštovanje ljudskog dostojanstva u SAP Kosovo vis-a-vis Srba, Crnogoraca, Roma, Hrvata, Turaka i Muslimana“.

Takov moratorijum prećutno je i zaveden. „Odjeci i reagovanja“ su i ovog puta potvrđivali ono što je javnost Srbije proživiljavala. Put prema slobodi pojedinca išao je isključivo preko stanice u koju je postavljen, od rukovodilaca Srbije definišan, „narod“. Jedan nadahnuti čitalac iz Titovog Vrbasa prosto se raspevao sažimajući taj fenomen:

„Sviđalo se to nekom ili ne, živimo u burnom vremenu kad nam se napokon dogodio NAROD. I dobro je da nam se dogodio NAROD. Bez njega nam se ne može dogoditi ČOVEK. A dok nam se ČOVEK ne dogodi, iluzorno je očekivati bilo kakve ozbiljnije pomake napred“.

„Raspletosé se godine“

Kao što je predsednik Srbije Slobodan Milošević obećavao, a zatim to i u knjizi ovekovečio,⁹ u Srbiji i Jugoslaviji su tekle „godine raspleta“. Već od sredine 1989., „simbioza naroda i rukovodstva“ bila je podrazumevajuća stvar u *Politici* te

⁹ S. Milošević, *Godine raspleta*, Beograd 1989.

je i rubrika „Odjeci i reagovanja” postala tradicija i skoro zaštitni znak lista. Razlika u sadržaju i stilu redovnih strana i onih posvećenih publici postajala je sve teže uočljiva, pa su i urednici, uljuljkani u tom jednoglasju, sve više dozvoljavali sebi da otvoreno profilišu „narodnu tribinu”. U retkim i kratkim periodima, u kojima se drama jugoslovenske države barem malo stišavala, redakcija je poručivala čitaocima da ne izgube dah i da nastave da šalju priloge. Međutim, sve češće, urednici su i najavljuvali nove teme. „Srećni smo što se broj priloga koje za ‘Odjek’ svaki dan primamo ne smanjuje. Naprotiv – povećava se. Imamo ozbiljan problem da ta pisma smestimo u uredničku sobu, i srećni smo što imamo taj problem”, pisao je uvodničar u 1989, a zatim i primetio da „čitaoci sve više pišu i o ekonomskim temama, odnosno reformi. Podržavamo takvu orientaciju, jer ove priloge, u ovom trenutku, smatramo posebno korisnim, čak izuzetno dragocenim. Po svemu što se događa, reforma je počela. Dakle na redu su odjeci i reforme”. Isti tekst pojavio se u rubrici i u naredna dva dana!?

Po tradiciji rubrike, odjeci reforme su bili zadivljujuće jednoobrazni. Pošto su republički pravci pod ekonomskom reformom podrazumevali nešto različito od plana kojeg je imala savezna vlada, *Politikini „vernici”* su, bez odlaganja, stali u zaštitu „svojih”. Tako nas je jedan čitalac obavestio da je „savezna vlada izabrala pogrešan metod za borbu protiv inflacije”; radnici „Obuće Beograd” su tvrdili da „SIV izbegava da donese antiinflacioni program” a jedan zemljoradnik iz okoline Čačka je jasno poručio saveznoj vladi: „Pazite šta radite”!

U vreme kada se novi ustav Srbije nametnuo kao glavni događaj, urednici rubrike su nekoliko puta objavili antrfile pod naslovom „Poziv čitaocima” ne bi li pisma usmerili po sopstvenoj želji – „*Politika* poziva svoje čitaoce da i dalje pišu i iznose svoja mišljenja i predloge na nacrt ustava SR Srbije”. Kakvo li je samo zadovoljstvo za *Politikine* diskutante predstavljalo pismo koje je stiglo iz Srpske akademije koje je tumačilo novi ustav u savršenom skladu sa ostalim tekstovima:

„Poznato je da Srpska akademija nauka i umetnosti, u ovom sudbonosnom trenutku, shvatajući u punoj meri njegov izuzetan značaj, svesrdno podržava napore srpskog rukovodstva za uspostavljanje celine i dostojanstva SR Srbije, kao ravnopravne republike u jugoslovenskoj zajednici...”.

Najveći odziv čitalaca, bez konkurenčije, desio se povodom raspisivanja zajma za razvoj Srbije. Dok je na redovnim stranama lista, tokom svih letnjih i jesenjih meseci 1989, trajao izveštaj o uplati zajma „Odjeci” su držali korak u hvalospevima tom „ingenoznom” projektu srpske vlade. „Srpski narod” je nadahnuto pokazivao koliko je kolektivno oduševljen:

„Raspisivanje zajma naišlo je na veliku podršku građana”; „Pogođena je misao većine ljudi ... raspisivanje zajma je pravi potez”; „Ja sam vozač u IPK „Srbija - 10. oktobar” u Velikoj Plani, i prihvatom ideju o raspisivanju zajma za jačanje „pri-vrede jedinstvene Srbije”; „Jugosloveni u inostranstvu podržavaju zajam za razvoj Srbije” itd. Mnogi su se zagledali i u svetu budućnost koju će Srbija imati posle trijumfa raspisanog zajma, te je jedan književnik javno pohvalio svog kolegu koji je „s pravom izjavio (...) da će SR Srbija s ovim rukovodstvom i patriotizmom srpskog naroda i svih njenih građana za 5 godina biti – Švajcarska! I ja u to čvrsto verujem”. U takvoj, budućoj zemlji blagostanja, biće lako boriti se i s drugim problemima te je jedan raspevani kompozitor poručio – „Srbija mora da pozove srpske majke, buduće i sadašnje, da nasilno samovoljno ne prekinu plod začeća okrilja svoga, iz straha od neuslova životnih ili iz pustе sebičnosti”.

Tokom 1990. rasplet jugoslovenske krize išao je sve više u pravcu međusobnog otuđivanja federalnih jedinica. Nove garniture vlasti u nekim republikama određene su na višestračkim izborima čiji fenomen tada još nije zahvatio i Srbiju. I *Politikin „narod“* se sve više mirio sa idejom da politički koncept koji su komunisti Srbije naturali neće preovladati na celom jugoslovenskom prostoru. Reklo bi se da je u pismima bilo manje žuči no obično, ali se i dalje osećala tradicionalna nepomirljivost svih tih glasova koji su u „*Odjecima*“ štampani.¹⁰ Ponekad se tražilo, po običaju otvoreno, ono što „narod“ zahteva („Uhapsiti Špegelja, smeniti Markovića“), ali je češće progovarao rezignirani, i pomalo nemoćni, glas. Tako je, recimo, posle pobede HDZ-a u Hrvatskoj, jedan čitalac zaključio da „građani Hrvatske nisu glasali za takvu državu“. Kada se Slovenija posle meseci propagandnog rata i zvanične blokade sa srpske strane, definitivno udaljila, jedan ironični komentator im je poručio – „Srećan put, tovariši. Putujte, igumani, i ne brinite za manastir“.

Kada su uprave Udruženja književnika Srbije i srpskog Pen centra izdale saopštenje u kojem se postavlja pitanje „ima li smisla dalji zajednički život“ postalo je sasvim jasno da se i rubrika, kao i srpska politika, definitivno provincijalizovala i da se težiše nepovratno pomerilo ka isključivo srpskom etničkom prostoru. Tačku na jugoslovensku orientaciju „*Odjeka*“ stavio je opet jedan „prof. dr“ zaključkom da su se „interesi Srbije retko poklapali sa interesima zajedničke jugoslovenske države“.

„Izdajnici Srbije seju seme razdora“

Suženi prostor interesovanja *Politikinih* čitalaca doneo je, tokom 1990., nove izazove. Postalo je očevidno – bez sumnje, na žalost onih koji su vladali Srbijom i *Politikom* – da se i u samoj Srbiji narušava ravnoteža političke scene koju su Savez komunista, a naravno i „*Odjeci i reagovanja*“ pokušavali da održe. Već u januaru te godine novinari dnevnika *Borba* pokušali su da, mitingom na ulicama Beograda, protestuju protiv navijačke i nerealne atmosfere kojom je *Politika* odisala.¹¹ Bilo je to doba javljanja drugih političkih stranaka što se u Srbiji nije dešavalo u prethodnih mnogo decenija. Pošto se prilično brzo razgranavalna pozornica sveprisutne politike, trebalo je, i u rubrici, odgovoriti na nova iskušenja i predstaviti „mišljenje naroda“. Počelo je stidljivo, manirom koji je podsećao na razračunavanja sa sličnim talasanjima u drugim republikama, a zatim se nedeljama i mesecima dosledno branila postojeća ideološka orientacija.

Tako je, na primer, jedan čitalac iz Pariza koji je iskusio i drukčiji politički sistem, primetio da „pluralizam političkih partija, sam po sebi, ne donosi ni više bogatstva ni više demokratije“. Drugi poznavalac društva zaključio je da „samo u socijalističkoj Jugoslaviji možemo srećno živeti“. Jeden od vodećih komunista Srbije obrazložio je, u pismu „*Odjecima*“, ideološku osnovu „narodne vlasti“ u tekstu pod naslovom „Nije nam kriv Marks“. Njegov kolega, inače višedecenijski funkcioner, valjda je obmanjivao samog sebe, pa i ostale čitaocе, tvrdeći, posle

¹⁰ Zanimljivo je da se, već od početka 1990., ne stavlja geografsko odredište pored imena pošiljaoca pisma, a nešto kasnije neće više biti ni fotografija koje su krasile tekstove onih koje je *Politika* smatrala naročito uglednim.

¹¹ „*Odjeci*“ su reagovali na ovu provokaciju tekstom koji je objasnio čitaocima da taj miting „dokazuje koliko je taj list (*Borba*) oruđe u tudim rukama; zavisan isključivo od dotacija, jer je nesposoban da se samofinansira, svojom uredivačkom politikom se udaljio od čitalaca i naroda i niko nema interesa da to čita“, pisalo je u uvodniku.

jednog masovnog okupljanja Srba, da su „javna glasila u Hrvatskoj lansirala veliku laž da su pojedinci i u Kninu nosili četničke kokarde”.

Desilo se, međutim, da su stranke ipak nicale i da se povećavao broj onih čiji su se koncepti srpske države i srpskog društva umnogome razlikovali od zvanične dogme. Sve češće se dešavalo da se gradovi Srbije pune ljudima koji su tada demonstrirali protiv verzije stvarnosti koju su nudili jedina vladajuća partija i udarni mediji poput *Politike*. Tih meseci, međutim, u „Odjecima” se sve češće nije mogao naći omaž „narodu sa ulice” već se *Politika* svojski posvetila kritikovanju tih „narodnih protesta druge vrste” i upustila u prikazivanje „atmosfere straha” koji su, navodno, protivnici režima širili Srbijom. U tekstu „Histerija agresivne alternative” jedan čitalac napisa da „srpska alternativa optužuje za nedemokratiju, a svojim mitingaškim arlaukanjem istu optužbu demantuje”. „Drugi, opet, dodaje da „prete partije stvorene na nacionalnoj osnovi” i poručuje – „Nećemo stranke koji seju mržnju”. Za to vreme, na redovnim stranama *Politike* štampan je feljton „Izdaja i zločini četničkog pokreta”. U toku maja i juna 1990., neprestano je objavlјivano zgražavanje čitalaca povodom toga što je savezni premijer Ante Marković formirao novu stranku, a za drugog opozicionog vođu, Vuka Draškovića, „postarala se” jedna čitateljka; gnevna što kao podstanarka živi u njegovom susedstvu, iznela je njegovu „privatnu istoriju” i naglasila da „nije (on) uvek bio književnik i lider”.

Nova faza „Odjeka” nastupila je sredinom leta 1990. kada su vodeći komunisti Srbije odlučili da komunizam nije više tako popularna ideja, te su svoju partiju preimenovali u Socijalističku partiju Srbije. Od tada su saradnici „Odjeka” imali ne samo poligon za omalovažavanje, već i „tim za navijanje”. Naslovi su bili nedvosmisleni:

„Jedino Socijalistička partija Srbije može da donese dobro srpskom narodu”; „Zašto neću da glasam za opoziciju”; „Narod je dobio svoju partiju”; „Sa ustavom Srbija je dobila dušu, a sa Socijalističkom partijom i srce”; „Borci zahtevaju da se zabrani rad svim političkim strankama koje podrivaju integritet Jugoslavije i vode narod u građanski rat” itd.

„Odjeci i reagovanja” su u ovakovom tonu dočekali i višestranačke izbore, krajem 1990. *Politika* i njeni obožavaoci nisu krili koja im je strana bliža na tom ispit u javnosti. „Stranački lideri (opozicije), kojima su usta puna demokratije, najveće zlo nanose sprskom narodu za čije se dobro navodno bore” reče jedan predstavnik „naroda”. O opoziciji se pisalo, kao na primer u pismu jednog „dr-a”, da joj je „preča vlast nego Srbija i srpski narod” a jedan proslavljeni partizanski komandant je, u tekstu „Obnova najveće izdaje u istoriji srpskog naroda” koji se dotiče opozicionih partija, uočio da „ne začuđuju konkretni odnosi neočetništva i neoustaštva”. Kada je posle ubedljive pobede na izborima, partija, kojoj su „Odjeci” poklonili dušu, utemeljila svoju vlast, jedan poznati slikar je, januara 1991, u zanosu ispisao odu pobedi levice.

Vrlo naprasno, neposredno posle burnih talasanja u Srbiji, marta 1991., „Odjeci i reagovanja” su se ugasili. Iako je prvih dana posle martovskih antirezimskih demonstracija, rubrika „reagovala” sinhronizovano s redovnim stranicama *Politike* – „Rušilački pohod u Beogradu”, „Izdaja interesa Srbije”; „Najoštije kazne za vinovnike nesreće”; „Plaćeni izdajnici svog naroda” – 18. marta su se pojavili tekstovi dotad neviđeni u istoriji rubrike. Moglo se, i dalje na dve stranice, čitati i pismo slovenačkog predsednika, izjava Muslimansko-bošnjačke organizacije, napad smenjenog vojvođanskog rukovodioca na jednog visokog rukovodioca Srbije, pa čak i kritika koju je Savez reformskih snaga Jugoslavije uputio predsed-

niku Srbije. Međutim, bio je to i poslednji dan objavlјivanja „Odjeka i reagovanja“.

Razlozi iznenadnog ukidanja rubrike nikad nisu obrazloženi. Postoje indicije da je u pitanju urednička „greška u koracima“, ali i one da je u pitanju vešt manevar *Politikinih* upravljača.¹² Verovatniji razlog, čini se, leži u proceni onih kojima je rubrika verno služila da je došao prirodan kraj za takvu formu propagande i da se težište političkog marketinga definitivno premestilo na drugu stranu – pre svega, na televiziju. Tako su „Odjeci i reagovanja“ završili svoju privremenu, ali i neobično korisnu ulogu u održavanju i ojačavanju jedne vlasti. U vreme kada su evropski komunistički režimi, svi do jednog, uključujući i ostale jugoslovenske republike, doživeli potpuni fijasko, komunisti Srbije su uspeli da sačuvaju vlast i čak je umnogome uvećaju. O malom delu tog fenomena svedoči i ova čuvena *Politikina* rubrika.

*

Prestavljanje rubrike koja je gotovo tri godine svakodnevno „odjekivala“ sa stranica *Politike*, a samim tim i u dobrom delu srpske i jugoslovenske javnosti, ostavlja čitaoca pred mnogim dilemama. Da li je režim govorio kroz „narod“ ili je „narod“ u mnogome imao svoje autentične predstavnike u režimu? Jesu li oni koji su vladali Srbijom definisali nacionalni identitet, a zatim i manipulisali tim veštačkim nacionalnim profilom? Ili su, možda, samo vešto iskoristili već zrelu klijenu među onima nad kojima se vlada? Da li su stranice, na kojima su preovladavali ozlojeđenost, uvredjenost, gnev, često i mržnja, preslikavale stvarnost ili su tu stvarnost oblikovali? Da li neoriginalnost, banalnost i neretko sumnjiva pismenost svih onih zvučnih titula i imena iz „Odjeka“ svedoče o nivou srpske inteligencije ili o onima koji tom inteligencijom manipulišu? Pitanja ima izuzetno mnogo, često podsećaju na ono o kokoški i jajetu, i mogu se tumačiti sa sasvim suprotstavljenih pozicija.

Praćenje jedne velike novinske rubrike ne donosi odgovore na sva ta pitanja, ali osvetljava majušni deo zagonetke. Osnovni moto koji je inspirisao ovu „hroniku jedne hronike“ jeste da se istraživači poslednjeg velikog debakla jugoslovenskih naroda neminovno moraju vratiti izvornoj bazi celog fenomena i da je moraju sistematski istraživati i analizirati. Naročito oni koji su tom izvoru najbliži.

¹² S. Đukić, *Između slave i anateme*, 175–176.

MARKO BULATOVIĆ

„IMPRESSIONS AND REACTIONS” 1988 - 1991
A LOOK AT A POPULAR COLUMN IN THE „POLITIKA” DAILY

Summary

From 1988 to 1991 the most respectable Yugoslav daily newspaper „Politika” regularly published numerous letters from its readers in the column entitled „Impressions and Reactions”. Letters from all types of people were published, to the satisfaction of „Politika” editors, who prided themselves with the idea that the column had become a „popular platform”. The column was wholly political in content and its appearance coincided with a particularly dramatic period of transformation in Serb society. It was a time when the new social and political elite was becoming established, and was busily creating the foundations of renewed national identity and awareness. In the process, whose accelerated rhythm trampled over all who tried to remain rational and cautious, Serbia’s new administration called for „national mobilization” and unity among „Serbs worldwide”. The collective belief and the collective rights of the nation, which the government in Serbia loudly proclaimed, stifled isolated sounds of doubt or opposition. The column „Impressions and Reactions” reflects the deep and dramatic transformation of the political climate among the Serbs. By analyzing the texts and thematic wholes of this column, the author has offered a modest contribution, which might serve as a basis for a future anatomy of Serb society at the close of the 20th century.

DOKUMENTI

NEBOJŠA POPOVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 323.1 (=861)(091)

POGLED SLOBODANA JOVANOVIĆA NA SRPSKO NACIONALNO PITANJE

Sredinom 20. veka Slobodan Jovanović bio je jedna od najupućenijih ličnosti koja je mogla da iznese sopstveno viđenje jugoslovenskog iskustva srpskog naroda. U njegovoj biografiji bilo je dovoljno elemenata koji su ukazivali na kompetentnost u ovom problemu: profesor i rektor Beogradskog univerziteta, član i predsednik Srpske kraljevske akademije, šef Ratnog presbiroa srpske vojske u oslobođilačkim ratovima (1912–1918), predstavnik države na Mirovnoj konferenciji u Parizu, predsednik vladine komisije za izradu nacrtu prvog jugoslovenskog ustava, predsednik Srpskog kulturnog kluba, potpredsednik jugoslovenske vlade u izbeglištvu. Bibliografija njegovih radova iz pravne i političke istorije Srbije dostizala je obim bibliografije neke naučne ustanove.

Slobodan Jovanović (1869–1958) prošao je kroz nekoliko etapa u svom odnosu prema jugoslovenskom pitanju. Do ratne 1914. godine nije iskazivao veći interes za jugoslovensku ideju i vizije budućeg južnoslovenskog državnog ujedinjenja, uprkos činjenici da se većina srpskih intelektualaca s kojima je neposredno saradivao priklonila ovakvim rešenjima nacionalnog problema. Njegovo interesovanje kretalo se u okvirima oslobođenja srpskog i proširenja postojeće srpske države—Kraljevine Srbije, pre svega prema jugu, tj. Makedoniji. Tokom Prvog svetskog rata, kada je južnoslovensko državno ujedinjenje postalo ratni cilj vlade Kraljevine Srbije, Jovanović je iskazivao rezervisanost prema ovakvim rešenjima. Jovanoviću su tada bila bliža ona viđenja koja su se razmatrala u njegovom neposrednom okruženju – među oficirima pri Vrhovnoj komandi. Ovim krugovima najbliže je bilo isključivo srpsko ujedinjenje u granicama koje bi, uz postojeće srpske države Srbiju i Crnu Goru, obuhvatile srpske zemlje u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i uopšte Habzburškoj monarhiji i Makedoniji. Jugoslovensku državu stvorenu 1918. godine prihvatio je kao datost. Prihvatio je pozive da se kao pravni stručnjak uključi u odbranu njenih interesa. Smatrao je da se opravdanost njenog postojanja može naći u boljoj zaštiti od germanske opasnosti. Konačno, u godinama Drugog svetskog rata prihvatio je učešće u vlasti jugoslovenske države i zadržao je stanovište da je istorijska neophodnost postojanja te države posledica spoljnih okolnosti.

Neposredno po njegovoj smrti u časopisu *Poruka*, koji je u Londonu izdavao Jugoslovenski narodni odbor, čiji je Jovanović bio dotadašnji predsednik, objavljeno je jedno njegovo pismo u kojem se osvrnuo na jugoslovensko i srpsko nacionalno pitanje u prethodnim decenijama. Pismo je iz njegove testamentalne zastavštine objavio Radoje L. Knežević i s obzirom da je bilo bez datuma i bez oznake kome je upućeno, na osnovu sadržaja zaključio je da je bilo pisano u periodu između 1945. i 1948. godine. Na opravdanost ponovnog objavljuvanja ovog pisma ukazuju činjenice da emigrantski časopis „*Poruka*“ nije bio dostupan ovdašnjoj publici, kao i istorijska vrednost njegovog sadržaja.

DEO PISMA IZ ČASOPISA „PORUKA”¹

Da li je trebalo 1919. udariti plot? Mislim da je trebalo to učiniti. Bez sumnje time se ne bi sprečilo otvaranje srpsko-hrvatskog pitanja, jer se ljudi, ako im je do toga, mogu i preko plota svađati, - ali bi Srbi mogli iza svoje strane plota urediti svoje stvari mnogo bolje nego što su to mogli bez plota učiniti. Između drugih pogrešaka učinjenih posle Ujedinjenja bila je ta što se nije uvidelo da Srbiji, posle petogodišnjeg ratovanja, treba jedan period oporavljanja i preuređivanja, što je opet pretpostavljalo jednu odvojenu srpsku jedinicu, u kojoj bi se sva pažnja mogla usretstvovati na srpske potrebe. Još veća je pogreška bila što se nije uvidelo da se sa srpskog gledišta širenje i jačanje srpske svesti u Bosni i Makedoniji jeste mnogo važnije od reševanja hrvatskog pitanja.

Vidovdanski ustav, izglasani protiv Slovenaca i Hrvata, a pomoću Muslimana, bio je prvi povod da se počne govoriti o srpskoj hegemoniji. Sve dотле s mnogo više razloga mogli su se činiti prekori Hrvatima, zbog držanja Radićeva, koji je sa svojim poslanicima (ali bez građanske hrvatske stranke, tzv. Zajedničara) bojkotovao Ustavotvornu skupštinu, iako je ona proizašla iz potpuno slobodnih izbora. Slovenci i Hrvatska građanska stranka pravili su pitanje samo od onih članova Ustava koji su centralističkom administrativnom uređenju davali karakter jednog ustavnog načela. Srbijanski političari bez razlike stranaka bili su voljni da popuste Slovincima i Hrvatima, ali se odupro Pribićević, koji je onda imao jaču podršku Regenta nego srbjanski političari. Posledica je svega toga bilo obrazovanje Hrvatskog bloka, u koji je Hrvatska građanska stranka stupila teška srca, jer je sasvim tačno predviđala da će u tom bloku nestati bez traga.

Sve te pogreške iščezavaju prema pogreškama koje su učinjene 6 januara. Ceo režim od 6 januara bio je zamišljen protiv Hrvata, a ispaо je protiv Srba. Srpsko ime izbačeno je iz državnog naziva; oni koji bi se u popisnoj listi označili kao lica srpske narodnosti, bili su stoga, nekiput, uzimani na odgovor; sav dotadašnji rad na posrbljavanju još neopredeljenih elemenata u Bosni i Makedoniji bio je odjednom presečen. Uporedo s time, srpske su stranke potpuno dezorganizovane, što je imalo za posledicu jačanje Komunističke stranke, koja je ostala jedini centar opozicije, zahvaljujući svojoj potajnoj organizaciji koju ni diktatura nije bila u stanju rasturiti. U Hrvatskoj diktatura nije imala nikakva uspeha; niti je mogla naturitи Hrvatima jugoslovensko ime, niti je mogla rasturiti HSS, koja, kao naša Radikalna stranka osamdesetih godina, nije bila obična stranka, nego narodni pokret. Ta diktatura od koje je srpski nacionalizam imao samo štete, i koja je bila nadahnuta čisto jugoslovenskom ideologijom, stavljena je u inostranstvu na

¹ Deo pisma objavljenog u časopisu *Poruka*, London, januar-mart 1959, br. 53-54, str. 42-44.

račun Srba, kao da je bila njihov pokušaj da nametnu svoju hegemoniju Hrvatima i Slovincima.

Iako su pogreške učinjene Vidovdanskim ustavom i Šestojanuarskim režimom očigledne, bilo bi nepravedno misliti da su svi srpski političari u vremenu između dva rata grešili isključivo zbog svoje lične nesposobnosti. Ne treba gubiti iz vida da su se oni našli u jednoj izuzetno teškoj situaciji. Oni su imali da brinu o srpskim interesima, a imali su u isto vreme da vode i opštu jugoslovensku politiku, i to da je vode sami, jer ni Hrvati ni Slovenci nisu hteli o njoj da misle. Ovaj dvostruki zadatak Srbi bi još mogli bar uneškoliko ispuniti da je Jugoslavija bila uređena federalistički; onda bi Srbi imali jedan delokrug u kome bi se mogli posvetiti isključivo svojim posebnim poslovima. Ali, kad je jednom usvojeno centralističko uređenje, onda je od dane političko-partijske situacije zavisilo koliko će Vlada hteti i moći da se bavi srpskim poslovima. Uglavnome ona se bavila njima tek uzgred, zbog čega se i moglo desiti da su srpski krajevi, i pored sve tzv. srpske hegemonije ostali i u pogledu pismenosti, i u pogledu javnog zdravlja, i u pogledu lokalnog saobraćaja tako unazađeni. I ranije, u našoj novijoj istoriji, dešavalo se da smo mi, uz posebne srpske ciljeve, imali pred očima i neke još više ciljeve, kao što su i Francuzi, od svoje Velike revolucije pa nadalje, hteli da uz svoju posebnu francusku politiku vode i opštu čovečansku. Ti viši ciljevi bili su bili oslobođenje Balkana ili ujedinjenje Jugoslovena, - i ako izuzmemmo knez Miloša i kralja Milana, gotovo su sve ostale naše Vlade zamisljale srpski nacionalni pokret samo kao početak jednog šireg, - ili svebalkanskog ili svejugoslovenskog pokreta. Mi smo se jednakoupinjali preko svoje snage, i jednakoumo ostajali da se sami, bez drugih Balkanaca ili drugih Jugoslovena, borimo bilo za Balkansku ili za Jugoslovensku misao. Ja ne sporim da se između dva svetska rata osećalo slabljenje srpske nacionalne svesti, što je bilo posledica, s jedne strane, jugoslovenske ideologije, a s druge, komunističke propagande; ali to je donekle odgovaralo i našoj skoro istorijskoj navici da u našim nacionalnim stremljenjima izlazimo iz granača čisto srpskog programa.² U svakom slučaju stoji fakt da su državnu politiku Jugoslavije imali da vode sami Srbi. Hrvati i Slovenci, i onda kada u Vladi, mislili su samo na to kako će u ime jugoslovenstva, otkinuti od centralne vlasti što više za svoj vlastiti kraj. Oni, kao što bi jedan sociolog rekao, nisu bili integrirani u državnu politiku Jugoslavije, koju su Srbi vodili sami i u nagradu za to bili napadani kao hegemonisti.

Kao što Vlade između dva svetska rata nisu uspele da integriraju Hrvate u državnu politiku Jugoslavije, tako ni Opozicija nije uspela da ih integrira u partijsku politiku Jugoslavije. U Hrvatskom pitanju Opozicija isto tako kao i Vlada nije jasno videla u čemu je stvar. Onih dana kada se pravila

² Jedan od najkarakterističnijih primera za ovo nalazimo u držanju srbijanskih narodnih stranaka prilikom priprejanja Istočne Rumelije Bugarskoj 1885. Sve te stranke osudivale su kralja Milana što je postavio pitanje ravnoteže između Srbije i Bugarske na Balkanu, i što se ne raduje bugarskim nacionalnim uspesima, kad su to uspesi jednog bratskog naroda.

Krfska deklaracija, ja sam slušao od srbjanskih samostalaca, kako će se tek uz pripomoć Jugoslovena moći nasuprot Pašiću i Radikalima izvojevati pobeda čiste i prave demokratije. Ti ljudi nisu ni slutili da naše shvatanje demokratije nije isto kao hrvatsko. Hrvati obično kažu da su oni Evropljani, a mi Balkanci. Gledajući na njihovu i našu inteligenciju, bilo bi tačnije reći da po političkim shvatanjima mi pripadamo Zapadnoj Evropi, a oni Srednjoj Evropi. Naša se inteligencija povodila za primerima Engleske, Francuske, Belgije; njihova se inteligencija povodila za primerima Nemačke, Austrije, Mađarske. Otuda mi smo pod demokratijom razumevali opšte pravo glasa i parlamentarni režim, dokle Hrvati tim ustanovama nisu pridavali tako veliku važnost. Parlamentarni režim nije postojao ni u Nemačkoj ni u Austriji, a u Mađarskoj bio je izvitoperen usled čestog mešanja Krune. S izuzetkom u pomenutim srednjeevropskim zemljama. Hrvatima prema tome nije izgledalo tako nezgodno što je njihov Sabor biran od vrlo ograničenog broja birača, na 2,600,000 stanovnika 45,000 glasač, i što njihov Ban nije u pravom smislu reči odgovarao pred Saborom. Srpska Opozicija bila je duboko iznenađena kad su, već prvih dana Jugoslavije, političari iz Hrvatske, prvo Pribićević, pa posle nekog vremena i Radić, stali govoriti o potrebi jedne generalske Vlade. U tome, međutim, nije bilo ničega čudnoga. Ne samo u Austriji, nego i u Mađarskoj bio je dosta čest slučaj da mandat za sastav Vlade ne dobije vođ parlamentarne većine, nego jedna ličnost nazvana Krunom, tzv. *homo regius*. Mnogo godina posle Pribićevća i Radića, Maček je prepostavio da radi s Dragišom Cvetkovićem, koji je u njegovim očima bio *homo regius*, nego da vodi borbu za parlamentarizam kako je Opozicija očekivala od njega kao od nosioca njene zemaljske liste. Razlike u osnovnim shvatanjima između Srba i Hrvata nisu se za vreme zajedničkog života u Jugoslaviji ništa umanjile. Naprotiv, dokle se kod Srba, sasvim u duhu zapadne demokratije, održavao partijski pluralizam, Hrvati su, pod uticajem političkih struja Srednje Evrope, sve više naginjali jednopartijskom sistemu. Integriranje toga sistema u demokratiju onakvu kakvu Srbi razumeju, ne izgleda ni najmanje mogućno.

Kakvi pogledi danas vladaju među srpskim političarima u pitanju Jugoslavije?

Koliko je meni poznato, ako se izuzmu neki Srbi iz Samostalne demokratske stranke, niko više od srpskih političara ne uzima etničko jedinstvo Srba i Hrvata kao činjenicu praktične politike. Oni srpski političari koji pokušavaju da od jugoslovenske ideologije spasu što se još da spasti, brane državnu zajednicu Srba i Hrvata geopolitičkim razlozima. Hrvati sa svojim položajem na Jadranu, i Srbi sa svojim položajem u Moravsko-Vardarskoj Dolini, u stanju su tek zajedno načiniti jaku državu. Hrvati, ako bi imali za leđima Srbe kao neprijatelje, ne bi više bili sigurni na Jadranu, kao što ni Srbi ne bi više bili sigurni u Moravsko-Vardarskoj Dolini ako bi imali za leđima Hrvate kao neprijatelje. Treba se setiti da je i Austrija, zbog sigurnosti svoje jadranske obale, prvo okupirala Bosnu, pa onda gledala da utvrdi svoj

uticaj u Srbiji, i da njeno širenje uputi u pravcu Vardarske Doline. Isto tako i u Srbija, što je više dolazila u sukob sa Austrijom, sve je više težila da izbjegne na Jadransko More. Subjektivna raspoloženja Srba i Hrvata mogu govoriti protiv Jugoslavije, ali objektivne činjenice govore za nju, i na kraju one moraju nadjačati. Ovi geopolitički razlozi nalaze odziva samo kod jednog dela srpskih političara; međutim svi bez razlike smatraju da je sa pogledom na današnju međunarodnu situaciju održanje Jugoslavije baš sa srpskog gledišta potrebno. U Jugoslaviji je ujedinjenje svih srpskih zemalja ne samo izvršeno, nego je još dobilo međunarodno priznanje. Pitanje da li bismo, i posle razbijanja okvira Jugoslavije, mogli na to priznanje u punoj meri računati. Danas je potpuno obelodanjeno da je prilikom Prvog svetskog rata Velika Britanija bila protivna stvaranju Veleike Srbije, i da je samo u okviru Jugoslavije pristajala na ujedinjenje svih srpskih zemalja. Koliko u teritorijalnim sporovima između nas i Hrvata britanska diplomacija naginje Hrvatima, najbolje nam pokazuje Maček-Cvetkovićev sporazum, kome je ona kumovala. U teritorijalnim sporovima koji bi se posle rasturanja Jugoslavije otvorili između nas i Bugara, mi bismo više zbog grčkih interesa, nego zbog naših vlastitih, mogli biti bar donekle sigurni sa britanskom potporom. Ranije Srbi su imali zaštitu Rusije i Francuske, danas im ostaje samo da se nadaju u Ameriku; ali niko nije u stanju reći, koliko su te nade osnovane. Otvaranje Jugoslovenskog pitanja u današnjoj međunarodnoj situaciji bilo bi za nas Srbe skopčano s najvećim rizikom, – i to je glavni razlog, – a ne vera u jugoslovensku ideologiju, – što srpski političari ostaju dalje na liniji jugoslovenske državne politike.

Na toj liniji najzgodnije je i borbu protiv Tita voditi. Srpski političari koji su ostali u emigraciji, ne priznaju ni svršeni čin Komunističke revolucije ni odluke Ustavotvorne skupštine od 1945. Oni smatraju da raniji pravni poredak nije pravilno, nego nasilno promenjen. Kako bi sada izgledalo, kad bi isti ljudi izjavili da neće više da znaju za Jugoslaviju i da traže nezavisnu Srpsku državu? To bi značilo boriti se protiv Komunističke revolucije u ime jedne još dublje revolucije nego što je komunistička. Ova poslednja izvršena je u okviru Jugoslavije, dok bi ova druga imala i taj okvir da razbije.

Ukratko, Srbi mogu, i treba da traže da se organizuju kao zasebna nacija, ali pod uslovom da to bude bez prekida državnog kontinuiteta Jugoslavije. Srpsko-hrvatsko pitanje ima da se reši na jednoj zajedničkoj Konstituanti, kao unutrašnje pitanje Jugoslavije. Prvo likvidirati Jugoslaviju, pa onda čekati da se tri Konstituante, – srpska, hrvatska, slovenačka – sporazumeju o njenom vaspostavljanju, to mogu predlagati Hrvati, koji misle da se države osnivaju na nagodbama, s pravom otkaza, ali to ne mogu predlagati Srbi, koji su u državi navek gledali jednu istorijsku tekvinu, osnovanu na neopozivim žrtvama čitavih pokolenja.

TRI NAJMLAĐA DOKUMENTA O SRPSKOM DRŽAVNOM I NACIONALNOM PITANJU

Srpski nacionalni program je tema koju je istorija ponovo postavila, u poslednjoj deceniji 20. veka, u najžešćem mogućem vidu. Trenutak ponovnog izlaska tog pitanja na političku scenu istovremen je sa činom razbijanja SFR Jugoslavije. Nikako se ne radi o slučajnoj vremenskoj podudarnosti, već o tome da se nestankom Jugoslavije prirodno postavilo pitanje srpske države. Izlaskom na političku pozornicu to pitanje je postalo eminentno političko pitanje i tako je tretirano u javnosti, u medijima, od političara raznih ideooloških nazora, od ogromnog broja Srba koji čitaju novine, gledaju televiziju, misle i pričaju o politici. Srbi (moglo bi se reći: većina, velika većina) oduvek su (od 1918) mislili da su u jugoslovenskoj državi, bila ona monarhija ili republika, našli model „svoje“ države. Za nju su vodili dva velika rata; braneći je navukli su na sebe mržnju nekih jugoslovenskih naroda, došli u sukob sa velikim zapadnoevropskim državama i supersilom Sjedinjenim Američkim Državama.

Otrežnjenje od utopije jugoslovenske države počelo je onda kada je i počeo proces razbijanja druge Jugoslavije, početkom 60-ih godina 20. veka. Sumnjam da je iko od Srba (čast izuzecima) bio toga svestan. Počelo je u vrhovima jugoslovenske inteligencije u sudaru sa slovenačkom i hrvatskom inteligencijom, koje su republičku (čitaj: nacionalnu) državnost prepostavljali saveznoj državi. Bio je to početak procesa u kome su republičke birokratije i naciokratije sistematski osvajale sve veći opseg vlasti na račun savezne instance. Njihova победa je bila trijumfalna, a zakovana je bila Ustavom od 1974. godine. Možda je bilo vidovitih Srba, koji su videli ili slutili pogubnost Ustava, ali sumnjam da je baš iko prorokovao ovakav kraj SFRJ. Međunarodne okolnosti sve do propasti Sovjetskog Saveza (1990–1991) snažno su blokirale istup slovenačkih i hrvatskih separatista. U srpskoj javnosti, u intelektualnim i političkim krugovima, diskutovalo se o položaju srpskog naroda, republike Srbije i njenih pokrajina, ali niko nije dovodio u pitanje jugoslovenski državni okvir. On kao da je bio zadat i večan. Stoga kada je došlo do kraha SFRJ ogroman broj Srba bio je zatečen, iznenaden i uplašen. Odatle i sva ona energija Srba zapadno od Dunava i Drine da se ostane u Jugoslaviji. To je bio program, drugoga nije bilo, koji je odražavao gotovo stoprocentno mišljenje Srba. Zapad je presudio bez Srba, na njihovu štetu, primenom prava na samoopredelenje ne naroda, nego republika. Sigurniji put izazivanja međunarodnog rata nisu mogli da izmisle.

Svi narodi bivše SFRJ, osim Srba, stvorili su svoje nacionalne države. Trijumfovao je ideal jednonacionalne države, ma koliko mondijalisti i internacionalisti pričali o „retrogradnosti“ te ideje, ideje nacionalne države, u vreme ubrzane tzv. globalizacije (mutan termin).

Razbijenost Srba na četiri države kod njih stvara uverenje da su poraženi, izigrani od velikih saveznika, naročito od „bratskih“ naroda, koje su na kraju oba svetska rata izvukli iz tabora poraženih nacija, da su uzalud na oltar jugoslovenstva

prinosili žrtve na štetu vlastitih nacionalnih interesa. U lamentiranju nad zbivanjima u poslednjih deset godina, u delu srpske političke misli, ide se dotle da se krivica za sve svaljuje na srpska pleća (zanemaruju se zločinci oko nas), te da nam se (Srbima) sve to ne bi desilo da smo imali svoj nacionalni program, definisanu nacionalnu politiku.

Tako proizlazi da je srpski nacionalni program političko pitanje par excellence, te da je u domenu pre svega politike. Ali, s obzirom na to da srpski nacionalni program ima i svoju istorijsku dimenziju, svoj nastanak, razvoj, promene (?), varijante (?), to jeste i pitanje istorijske nauke.

Polazeći od toga, prošle godine objavio sam zbornik dokumenata i mišljenja o srpskom nacionalnom pitanju. Prikaz zbornika nalazi se u ovoj svesci (str. 161).

Zašto sam predložio Uredivačkom odboru časopisa „Istorijski 20. vek“ objavljanje „tri najmlađa dokumenta...“? Svi oni razlozi koji su me nagnali da priredim navedeni zbornik primorali su me i na ovaj korak. Motivi su naučni; jednostavno, želeo sam da za nauku spasim mlade i najmlađe dokumente od zaborava, da ih uključim u naučni opticaj, da podstaknem istorijsku nauku da se pozabavi ovim kardinalnim pitanjem naše prošlosti.

Deklaracije dva kongresa srpskih intelektualaca su neopravданo prečutkivane u našoj javnosti. Uveren sam da će obe deklaracije u budućnosti doživeti ponovo objavljanje. Treći dokument je delo srpskih opozicionih partija 1995. godine.

1.

DEKLARACIJA KONGRESA SRPSKIH INTELEKTUALACA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sarajevo 29. mart 1992.

1. Zabrinut zbog grubog komadanja starih evropskih država, Kongres srpskih intelektualaca BiH zapaža da to može dovesti do sukoba koji će nanijeti veliku štetu Evropi. Za sve što iz toga može proisteći Srbi ne snose nikakvu istorijsku odgovornost.

2. Srpski narod ne prihvata državnu zajednicu koju određuju interesi velikih sila, evropskog katoličkog klerikalizma i probudenog panislamizma, nego onaku kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji.

3. Kongres srpskih intelektualaca BiH smatra da je ovakvim istorijskim okolnostima jedino rješenje za BiH da bude trodijelna državna zajednica u kojoj će Srbi suvereno stati na svoje mesto.

4. Srbi, Muslimani i Hrvati, uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među njima, moraju se što pravednije razdijeliti i razgraničiti da bi se uklonili razlozi mržnje i ubijanja kako bi se sutra mogli sa što manje prepreka ujedinjavati u svemu onome što je za sve njih razumno i korisno.

5. Kongres srpskih intelektualaca upozorava na činjenice da je submina Srpska nedjeljiva i da se sve što se događa u jednoj srpskoj zemlji odnosi na sve Srbe ma gdje živjeli, jer su sve srpske zemlje jedinstven prostor.

6. Jedinstvo Srba iziskuje da sve srpske vlasti, tamo gdje ih ima, i sve srpske države, tamo gdje su već uspostavljene, Srpska pravoslavna crkva i srpski intelektualci formulišu i zabilježe minimum nacionalnih interesa Srba koji su u ovom istorijskom trenutku izvan svakog spora i od kojih nigdje i nikad više ne smije biti odstupanja.

7. Kongres srpskih intelektualaca u BiH preporučuje vaskolikom Srpstvu osnivanje srpskih kulturnih klubova koji će u budućnosti omogućiti dalji rad ovog Kongresa.

Јавност, лист српског народа у Босни и Херцеговини, Сарајево, 4. април 1992.

2.

REZOLUCIJA DRUGOG KONGRESA SRPSKIH INTELEKTUALACA O SRPSKOM PITANJU DANAS

Beograd, 23. aprila 1994.

Srpsko pitanje ponovo je otvoreno otcepljenjem Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine od SFR Jugoslavije, jer su srpske zemlje izdeljene među novim državama, a srpski narod obespravljen i ponovo izložen genocidu. Zatiranje srpskih porodica, uništavanje srpskih kuća i svezolike imovine, globalja i crkava – sastavni su deo nasrtaja na srpsko nacionalno biće. Taj nasrtaj nije neочекivan ni nov: ovo je treći put u ovom veku da isti, stari neprijatelji, potpomognuti nekim novim, nastoje da raskomadaju srpsko narodno telo i da ga u bliskoj budućnosti unište.

Međunarodna zajednica, oličena u OUN i Evropskoj uniji – ne uvažavajući norme međunarodnog prava i Povelje OUN – porekla je srpskom narodu pravo na samoopredeljenje. Srpske zemlje opasane su totalnom blokadom. U međunarodnoj javnosti protiv Srba i dalje se vodi besomučan propagandni rat, u kojem, na našu žalost i njihovu sramotu, učestvuju i pojedini srpski intelektualci. Srpskom narodu nametnut je rat. Srbi su bili prisiljeni na samoodbranu.

Srbi u zapadnim srpskim zemljama uspeli su da se samoorganizuju i odbrane, i tako stvore uslove da ostanu i žive u jednoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom. U tome su imali podršku svoje Matice, svojih sunarodnika sa svih strana sveta, ljudi, naroda i država koji objektivno prosvuđuju zbivanja u ovom ratu.

Srpsko pitanje ne može se rešiti bez Srba niti na njihovu štetu.

Rešenje srpskog pitanja moguće je isključivo primenom istih prava i načela koja su i drugim narodima omogućila obrazovanje vlastitih država. Stoga zahtevamo da se i Srbima omogući da na svome etničkom prostoru izgrade modernu i demokratsku državu.

Ciljevi srpskog naroda jesu:

pravedan mir; moderna demokratska država; duhovno jedinstvo; tržišna i racionalna privreda; moralni preporod; sveopšte nacionalno pomirenje, uz prevazilaženje antagonizama iz Drugog svetskog rata; biološka obnova i potpunija briga za mlade naraštaje; razvijanje nauke; osavremenjivanje prosvete na osnovama nacionalnih i univerzalnih vrednosti; svestrana saradanja sa Srbima u dijaspori.

Srpski narod je sudbinski zainteresovan za mir i za ravnopravnu i raznovrsnu saradnju s drugim narodima, uz puno poštovanje prava nacionalnih manjina.

Jedinstvenoj državi srpskog naroda nema alternative.

Српско иштање данас, Други конгрес српских интелектуалаца, Београд, 22-23. април 1994. Изд.: Српски сабор, Матица Срба и исељеника Србије, Удружење универзитетских професора и научника Србије, Одбор САНУ за национално питање, Удружење Срба из РС Крајине и Хрватске, Црногорски сабор српске слоге, Удружење Срба из БиХ у Србији, Београд 1995, стр. 421-422.

3.

DEKLARACIJA O SRPSKOM DRŽAVNOM I NACIONALNOM PITANJU

Srbi su početkom ovog veka bili uvažavan i poštovan narod. U borbi za obnovu državnosti ispoljavali su hrabrost, a potom su dugogodišnjim neumornim trudom uredili državu na demokratskim principima i tako zadobili naklonost i simpatije evropskih naroda. Danas se Srbi nalaze među poniženim i prezrenim narodima, budući da je Jugoslavija jedina zemlja u kojoj nije promenjen komunistički sistem. Ovako nisko nikada srpski narod nije pao. Režim u Srbiji zavadio je prekodrinske Srbe, a zatim prepustio Hrvatskoj na nemilost zapadnu Slavoniju i Kninsku krajinu. Iz tih oblasti pobijено je i proterano preko 200.000 Srba.

Od raspada SFRJ Srbi su suočeni sa dva teško rešiva problema. Prvi je nacionalni i državni, a njegovo rešenje podrazumeva stvaranje srpske države, koja bi obuhvatila sve naše zemlje sa većinskim srpskim stanovništvom, pre svega Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu. Drugi problem je politički i cilj mu je uspostavljanje višestranačkog sistema i valjanog demokratskog poretku.

Samo vlast koja je spremna da korenito promeni postojeći prevaziđeni i pogubni sistem i koja vodi odgovornu nacionalnu politiku može da dobije narodno poverenje. Vlast Slobodana Miloševića nije takva. U vreme kad su se oružani sukobi još mogli izbeći, ona je huškala narod na rat a sad kad je neophodno da odlučno zaštititi nacionalne interese, ona širi defetizam i priprema bezuslovnu kapitulaciju. Poslednji je čas da se putem promene postojećeg režima spasu narod i otadžbina.

Pored neprekidnog rada na demokratizaciji srpskog društva, trebalo bi preduzeti sledeće mere:

1. ukinuti blokadu na Drini;
2. svim raspoloživim sredstvima sačuvati ono što je preostalo od zapadnih srpskih zemalja;
3. ne miriti se sa padom zapadne Slavonije i Kninske krajine, već to pitanje uporno postavljati u međunarodnim pregovorima o globalnom rešenju krize nastale razbijanjem SFRJ;
4. što pre pripremiti državno ujedinjenje svih srpskih zemalja;
5. odmah posle ujedinjenja raspisati i izbore za Ustavotvornu skupštinu;
6. ne dozvoliti da se velika pogibija i progoni našeg naroda predstavljaju kao navodna pobeda mirovorne politike predsednika Srbije.

Na ovakvim načelima delovaće Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije, Srpska liberalna stranka, Saborna narodna stranka i Srpski odbor za odbranu prava i sloboda i sve druge političke stranke i organizacije koje budu podržavale ova načela.

Demokratska stranka
dr Zoran Đindjić, sr.

Demokratska stranka Srbije
dr Vojislav Koštunica, sr.

Srpska liberalna stranka
dr Nikola Milošević, sr.

Saborna narodna stranka
Slobodan Rakitić, sr.

Srpski odbor za odbranu prava i sloboda
dr Radoš Ljušić, sr.

Kopiju ove deklaracije poklonio mi je Duško M. Petrović, srpski književnik, inače član Demokratske stranke na čemu se i ovom prilikom toplo zahvalujem.

N. B. P.

OSVRTI

MILE BJELAJAC, viši naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

HRVATI U JUGOSLAVIJI – IZ UGLA HRVATSKIH ISTORIČARA

Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991)*, *Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb 1998, str. 439; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden Marketing, Zagreb 1999, str. 836; Ivo Goldstein, *Croatia, A history, Hurst and Company*, London 2000, str. 281.

Knjiga Hrvoja Matkovića *Povijest Jugoslavije (1918-1991) Hrvatski pogled* predstavljena je u Zagrebu kao „prva cijelovita povijest jugoslovenske države, kraljevske i komunističke, od ulaska srpskih trupa u Zagreb 1918. do istjerivanja jugoslovenske vojske iz Hrvatske 1991”. Asocijativnost ovog slogana je evidentna. Ništa manje sugestivno je predstavljanje knjige i njenog sadržaja kao odgovora na pitanje: „Kako su u Jugoslaviji prošli Hrvati, narod koji se najprije borio da u Jugoslaviju uđe, a onda, čim je upao, svim silama da iz nje izade?”

Pisac je bio profesor nacionalne istorije na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu (1972–1990), potom na Fakultetu kriminalističkih znanosti, a sada na Hrvatskim studijama kao ugovorni predavač. Pre rata objavio je zapažene radeve iz istorije političkih stranaka na prostoru Hrvatske. Posle uspostavljanja hrvatske državnosti 1992., knjige *Suvremena politička povijest Hrvatske* (Zagreb 1993, 1995), *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb 1994), kao i ova najnovija, te uz nekoliko drugih radeva, čine ovog profesora neprestano prisutnim ekspertom za savremenou istoriju. Umivena istorija NDH u interpretaciji Matkovića bila je predmet javnih polemika i ograda pokojnog akademika Ljube Bobana čije je ime naveo kao svog recenzenta. Boban je objasnio da je rukopis pročitao iz kolegijalnih obzira i da je autoru skrenuo pažnju da je slika NDH u najmanju ruku jednostrana i da nedostaje bitna dimenzija (zločin) po kome je ova državna tvorevina bila poznata u istoriji. Izričito se ogradio od navođenja svog imena kao oficijelnog recenzenta.

Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled, predstavlja dobro strukturiranu knjigu iz političke istorije u kojoj ništa ne manjka od tradicionalnih političkih viđenja istorije Kraljevine Jugoslavije, pa i socijalističke. Ako je u socijalističkoj Jugoslaviji bilo dobrodošlo i legitimno interpretiranje hrvatskog (političkog) pogleda na Kraljevinu, autor je kao profesor bio veoma obazriv u kvalifikovanju istorije hrvatske komponente u socijalizmu. Nove prilike su učinile da se oslobođeni mentalnih stega i progovori svojim slobodnim uverenjem. Položaj Hrvatske nije se u suštini, po njemu, bitno popravio posle 1945. godine: „Stalna tendencija najbrojnije nacije da svoju političku nadmoć upotrijebi za iskorištanje gospodarski razvijenih područja izazvala je otpor. Taj trend nije nestao ni uspostavom socijalizma u drugoj Jugoslaviji. Dapače, partijska država i koncentracija vlasti u središtu države omogućili su stvaranje još podesnijih mehanizama za gospodarsku eksploraciju nesrpskih područja, što je dakako poticalo otpore i nezadovoljstva” (422).

Iz Matkovićevog ugla, stvaranjem Jugoslavije nestaje hrvatske državnosti. Međutim, on Hrvatsku vidi kao neprekinuti entitet u čitavom trajanju Jugoslavije, ali nikad nije dovoljno jasan na koje granice Hrvatske misli, npr. u Kraljevini. Kako je od onih koji nemaju običaj da koriste komparativni pristup, utapanje srpske državnosti ili administrativno „komadanje“ teritorije Srbije ne ulazi u polje razmatranja kada se ceni položaj hrvatskih krajeva.

Pažljivijem oku istoričara koji se bave istorijom Jugoslavije neće promaći Matkovićev manir da svoje ključne teze podupire prečutkivanjem mnogih činjenica, naoko sitnih detalja. Primera ima dovoljno. Tako se nigde ne pominju izrazi „jedinstven narod“, „troimeni narod“, „stanovište narodnog jedinstva“, „narod Hrvata, Srba i Slovenaca jest pod tri imena jedan isti narod“, „troimeni jedinstveni narod“, izrazi koji su označavali konцепцијu u pokretu zborovanja, deklaracijskom i pokretu Narodnog vijeća 1917–1918. na prostorima Austro-Ugarske u pripremi ujedinjenja. Dakle, platforma koja nije došla sa „istoka“ ili samo od Svetozara Pribićevića. Ne možemo se oteti utisku koliko on voljno izbegava pojedine rezultate same hrvatske istoriografije (npr. svoje koleginice Gordane Vlajčić sa Fakulteta političkih nauka). Pišući o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom, iz naziva „Velika Narodna Skupština“ ispušta deo „Srpskog naroda u Crnoj Gori“. Nepotrebno mistifikuje ulogu srpske vojske u Crnoj Gori (62) što je u literaturi odavno razrešeno. Finansije u Kraljevini i problem zamene kruna za dinare ostaju na nivou standardnog klišea i političkog mita – velika pljačka prečanskih krajeva. Prečutkuje se postojanje i uloga Prve hrvatske štedionice i drugih hrvatskih banaka. Ako jedan autor ostavlja po strani rezultate struke pa i objavljenu građu pre 1991. godine, onda se njegov pristup može kvalifikovati samo kao tendenciozan. Ponekad je u istoj funkciji zanemarivanje precizne hronologije i kauzaliteta.

Posvećivanje većeg ili manjeg obima i foto materijala pojedinim temama takođe je u funkciji poželjne slike položaja Hrvatske (Hrvata) u Jugoslaviji. Tako je atentatu na poslanike HSS 1928. posvećeno skoro pet strana (165-170) sa patetičnim fotografijama preko cele stranice. Na drugom mestu u knjizi, NDH je dobila jedva koji red preko jedne stranice (kao i Banovina Hrvatska). Taj period ilustruje faksimil poštanske marke Kraljevine Jugoslavije sa likom Petra II preko koga je udaren pečat NDH (4.5 x 5.5 cm). Pa i u to malo teksta najveći problem u Hrvatskoj (i sa tom državom) vidi se u italijanskoj opstrukciji (pomaganje četničke pobune) zatim, opterećenosti brojnim problemima: „izbijanje oružanih pobuna (četnici, partizani), veliki izdaci za vojne snage i materijalne obaveze prema talijanskim i njemačkim saveznicima, sve teže privredno stanje i problemi prehrane stanovništva...“.

Prezentaciju zločina, etničkog čišćenja i uticaj iste rasističke politike na pretходne „nevole“ autor je rešio na sledeći način: „Netolerantna politika ustaškog vrha prema Srbima, Židovima, Ciganima i Hrvatima koji nisu prihvaćali totalitarni režim iskazivala se u teroru zasnovanom na odredbama o zaštiti arijevske rase i časti hrvatskog naroda. Cjelokupna politika ustaškog vrha, a posebno osnivanje koncentracijskih logora i masovne fizičke likvidacije izazvala su nezadovoljstvo i u hrvatskom stanovništvu, koje je u travnju 1941. pozdravilo uspostavu hrvatske države i kraj velikosrpske hegemonije. To nezadovoljstvo stvorilo je podlogu za razvoj antifašističkog pokreta predvođenog Komunističkom partijom“ (245).

Slične blage formulacije – „praksa ustaškog režima (posebno odnos prema Židovima i Srbima)“ autor upotrebljava kada nabraja faktore koji su pogodovali stvaranju pogodnog tla za regrutovanje pristalica i simpatizera NOP-a i Hrvatskoj (254).

Sudbina ustaških i domobranksih „postrojbi” kod Dravograda, Maribora i Bleiburga popraćena je daleko jačim izrazima, fotografijom spomenika koje su emigranti podigli u Bleiburgu (7.5 x 9.5 cm) sa čitljivim tekstom i brojevima stradalih: „Oni koji su se u dugim kolonama vraćali u Jugoslaviju bili su izvrgnuti masakrima (kod Dravograda i Maribora), a preživjeli su tjerani pješice do Srbije i čak do Makedonije uz brutalni postupak i likvidacije”.

„Marševi smrti u kojima su stradali deseci tisuća ljudi (prema nekim procjenama i 300.000) nazvani su križnim putem. O toj temi postoji bogata literatura nastala u hrvatskoj emigraciji, od 1991. i u Hrvatskoj. Ivan Aralica tematizirao je križni put u romanu „Cetvorored” Zagreb, 1997”. (270).

Ovakvoj metodologiji zaista nije potreban širi komentar i navođenje literature, uključujući i najnoviju slovenačku koja na izvorima UDBE, doskora „strogov pov.”, rekonstruiše broj streljanih ili ubijenih na prostoru Slovenije (npr. 2.000 usataša u Mariboru).

Akademik Dušan Bilandžić, pisac nekoliko knjiga iz istorije SFRJ, ogledao se u pisanju pregleda celokupne moderne hrvatske istorije u 19. i 20. veku. Njegovo obimno delo *Hrvatska moderna povijest* (816) završava se pišćevim razmišljanjima o dramatičnoj deceniji 1990-1999.

Politička istorija Hrvatske i Hrvata do Drugog svetskog rata zastupljena je na oko 110 stranica ili oko jedne osmine volumena knjige, a rat i socijalistička revolucija na oko 60 strana. Dakle, ustupak želji izdavača ili marketinški potez naveo je autora da se ponovo ogleda, kao i u nekoliko svojih ranijih radova, na tematici kojom ipak suvereno ne vlada. Ostalo mu je da se osloni na deo literature prema vlastitom afinitetu ili uvidu. Za razliku od Matkovića, Bilandžić korektno koristi pojmove Hrvatska i Hrvati. Za period od 1918. do stvaranja Banovine Hrvatske 1939. godine on upotrebljava odrednicu Hrvati.

Stvaranje NDH, koja je obuhvatala i BiH, kaže Bilandžić, „izazvalo je euforično oduševljenje većine (!) hrvatskog naroda”. Mada u ovoj knjizi postoji nešto više podataka o rasnim zakonima i planovima istrebljenja i progona Židova, Cigana i Srba (iseliti, asimilirati, likvidirati), težiće je stavljeno na iseljavanje koje su „zatim pobune, ustanci, rat prekinuli”. Do tada je iseljeno 140.000 do 180.000 Srba. Jasenovac se pominje tek u kontekstu interniranja dr Vlatka Mačeka (125). Ni kod Bilandžića nije jasno šta prethodi pobunama Srba i zašto KPH uspeva da pokrene ustanak „pretežno u srpskim selima”. Da se neki mlađi čitalac ne bi našao u dilemi šta je motiv, da li stalno prisutni „velikosrbizam” i neprijateljstvo protiv svega što je „hrvatsko”, autor stidljivo navodi: „Ustaški režim nije očekivao pobune iako je morao znati da će progonjeni Srbi uzeti puške u ruke” (129). Takođe saznajemo da je NDH u 1942. „ublažavala početni teror prema Srbima i pod pritiskom Njemačke i Italije” (142). Oklevajući da odvoji prostor za preciznu kronologiju dešavanja u BiH 1941/42. Bilandžić se zapetljava u nemuštim objašnjenjima uzroka koji su deo srpskih masa pokrenuli na žestok oružani obračun (143).

Brojevi, teška boljka pisanja istorije ovih prostora, morali su se ipak naći na papiru kada su u pitanju Jasenovac i Bleiburg. Bilandžić pominje oko 200.000 žrtava među Hrvatima 1945 (Bleiburg i križni put) prema pretežnom broju autora iz emigracije. Sam se opredeljuje za brojeve koje su iskalkulisali Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić: 85.000 Jasenovac i 49.000 Bleiburg (187–188).

Bilandžić se kao pisac najugodnije oseća kada pređe na teren partijske istorije od kraja 50-ih i na likove Tita i Bakarića. Ako se upoređuju njegova ranija izdanja istorije SFRJ, lik i politika Bakarića najviše su osvetljeni u ovom najnovijem delu.

Bilandžić je u svoje vreme (1984) bio prvi koji je upozorio na značaj proširene (tajne) sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, marta 1962. godine, ishodišta dezinTEGRACIJE Jugoslavije kao jedinstvene države. Ovom knjigom je tu granicu spustio na 6. februar 1958, još jednu tajnu sednicu Izvršnog komiteta CK SKJ (400-406). Tada detektovani teški problemi između centra i republika ostali su za javnost pa i članove SKJ tajna. Iz izvora se vidi da je uzrok konfliktnosti apsolutizacija partikularizma i lokalne volje nasuprot potrebi minimuma usaglašavanja interesa cele zemlje. Partikularizam je pratilo stvaranje utisaka u javnosti kako se za centar „samo izdvaja“. Odatle do tvrdnje da je to „Beograd“, bio je samo jedan korak.

Nove okolnosti u Hrvatskoj uticale su na reinterpretaciju „hrvatskog proljeća“. Prostor su kao novi izvori dobila svedočenja Mike Tripala (1990) i Savke Dapčević (1997). Čitamo da je Tito taj koji je upozorio hrvatsko rukovodstvo da se protiv njih kuje „zavjera u Srbiji“ i da je Žanko eksponent. Tito je dao mig da se to rukovodstvo obračuna sa Žankom. Akcijom je upravljao Bakarić. Tito je telefonski tražio da se u osudi Žanka, u zaključcima X sednice doda rečenica „i onih snaga koje iza Žanka stoe ... (567)“ Bilandžić otvoreno piše da je Hrvatska tih godina bila u funkciji titovsko-kardeljevske ideje konfederacije. Potvrđuje da je Kardeljeva platforma iz 1956. bila da se Jugoslavija transformiše u konfederaciju ili savez suverenih država. Tačne ocene prof. dr Mihaila Đurića iz marta 1971. o značaju i smislu ustavnih promena, koje će uz obimno citiranje Bilandžić oceniti kao izraz srpskog nacionalizma (*Historija SFRJ, Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 426), u novom izdanju ispušta.

Kao kakav pisac dvorske istorije, autor prati Titovo dodyvoravanje generalima kada je jedinstvo Jugoslavije u pitanju, Bakarićevu mimikriju i lukavost kada napušta mlade lidere koje je sam doveo i ukazao im put. Bakarić je vešt političar koji ceni unutrašnje i međunarodne okolnosti i koji je pristalica postepenosti – dve etape, za razliku od mladih i energičnih političara koji su još na 10. sednici tačno ocnili platformu, parole i demagogiju hrvatskih nacionalista, ali koji se tom talasu više nisu mogli suprotstaviti.

U pokušaju da objasni finale Jugoslavije i početak Tuđmanove ere autor *Hrvatske moderne povijesti* ponovo pada na nivo svakodnevnog političkog govora koji je delimično i sam kreirao. Pažljiv čitalac će ipak u tom delu pronaći dosta indikativnih informacija.

Knjiga akademika Bilandžića je u Zagrebu bila predmet pohvala, ali i stručnih kritika (ČSP, 1/2000).

Profesor iz Zagreba, dr Ivo Goldštajn, ponudio je preko londonskog izdavača Hurst and Co. sintezu istorije Hrvata i hrvatske države od doseljavanja na Balkan do danas. Uskoro se očekuje dopunjeno izdanje i na hrvatskom jeziku. Na zapadu je knjiga dočekana sa znatiželjom jer se pojavljuje od stručnjaka iz regionala, po struci istoričara i profesora medijalistike. Dolazi nepune tri godine posle monografije Marcus Tanner-a *Croatia, A Nation Forged in the War* (Hrvatska, nacija iskovana u ratu) u izdanju prestižnog Yale University Press. Kako je Tannerova knjiga već postala „bukvar za početnike“, znaci su požurili da ih uporede.

Dr Mihailo Crnobrnja, bivši ambasador SFRJ u UN, pisac knjige „The Yugoslav Drama“, danas u emigraciji, napisao je pohvalne kritike. Po njemu to je jedini sveobuhvatni rad iz istorije Hrvatske čija je posebna vrednost što autor ne posmatra događaje iz partijskog (pristrasnog) ugla. Krsto Cvijić, saradnik londonskog Kraljevskog instituta za međunarodna pitanja, takođe je izrekao pohvale. Smatra da će ovo delo, napisano u akademском stilu, postati standardna literatura za ovu temu.

Profesor Richard Crampton sa univerziteta Oxford, nešto je suzdržaniji u broju pohvala. Pohvale se na prvom mestu odnose na otvorenost autora u kritici Tudmanove unutrašnje politike („demokratije”), zločina prema muslimanima i Srbima u Bosni i uopšte učeća Hrvata u tom poduhvatu. Crampton navodi Goldštajnovu mišljenje da je „vlast ‘pijana od uspeha’ propustila da ode u krajeve naseljene Srbinima i otkloni njihove strahove, naprotiv, arogantno i glupo ih je podcenila”. Mi bismo na ovom mestu dodali da bi Goldštajn bio na mnogo čvršćim pozicijama u zaključivanju, a ne samo na pretpostavkama o propuštenom, da se poduhvatio analize kakvu pruža profesor dr Jovo Mirić (*Demokracija i ekskomunikacija*, Zagreb 1999). Iz Mirićeve analize na obilju empirije vidi se da to nije bila omaška HDZ već smišljen sistem u rešavanju srpskog pitanja u Hrvatskoj.

Profesor Crampton, upoređujući knjige Goldštajna i Tanner-a, daje prednost ovoj poslednjoj. Poentira da je Goldštajn propustio da rasvetli mnoge likove hrvatske istorije kakvi su Gaj, Štrosmajer pa čak i Hebrang i Bakarić koji su bolje dati u knjigama C.A. Macartney-a (*The Habsburg Empire 1790-1918*) i Tanner-a. Kao bolji poznavalac istorije 20. veka, Crampton ukazuje na više Goldštajnovih propusta na toj tematici.

Valja istaći da se Goldštajn, kao specijalista za radni srednji vek, poduhvatio složenog zadatka pisanja sinteze prošlosti jednog milenijuma. Ovo je tim pre bilo osetljivo što u strukturi knjige savremena istorija zauzima dve trećine.

Goldštajn je svakako na svom terenu kada je istorija srednjovekovlja u pitanju. Potom, prepoznaje se dobar uticaj hrvatskih autora za istoriju 19. veka. Manjkavosti uglavnom počinju sa istorijom 20. veka. Kako autor ne koristi naučni aparat, a popis selektivne bibliografije je toliko protivurečan po pristupima i sadržajima pojedinih autora tako da nije moguće pratiti kome i zašto autor poklanja poverenje. To se na pojedinim mestima prevaziđa pominjanjem pisaca (npr. Žerjavić u pitanju žrtava kod Bleiburga). Ne možemo se oteti utisku da se za najnoviji period, građanski rat u Jugoslaviji, autor priklanja kategorijama iz političkog govora (npr. „agresija” na Hrvatsku 1991). Takođe se teško odvaja od iskustva savremenika tih događaja, ograničenog malim brojem dostupnih izvora i teškoćama njihove proverljivosti. Za razliku od dva prethodna autora, Matković i Bilandžića, Goldštajn je manje obziran prema onome što je NDH zaista predstavljala na ovim prostorima. Međutim i kod njega su prisutne kategorije „Velika Srbija”, „hegemonija” i sl. To svakako zavređuje komentar, bar kada je istorijska nauka u pitanju.

Početkom 80-ih u Beogradu i Zagrebu među istoričarima srednje generacije bila je pokrenuta inicijativa za realizaciju istraživačkog projekta o „velikosrpskoj hegemoniji”. Namere pokretača su bile da se metodom strike, istraživanjem mnogih neobrađenih polja ovo „opšte mesto” što preciznije situira u svoj istorijski kontekst. U najkraćem, trebalo je istorijsku stvarnost osloboditi svega što je mitska nadogradnja nastala iz političkog predumišljaja ili neznanja. Autori su istakli potrebu da se prvo kritički preispitaju pojmovi koji se koriste, dakle „srpstvo” i „velikosrpstvo”. Trebalo je definisati vreme nastanka i značenje ovih pojmoveva, evoluciju pojma s nacionalno-integracijskog stanovišta u svim delovima srpskog etničkog prostora u 19. i 20. veku, upotrebu pojma u međunarodnoj politici (Austro-Ugarska, Rusija, Italija, Bugarska, Turska) i kod naroda u okruženju. Slično je trebalo učiniti sa pojmovima „hegemonija”, „velikosrpska hegemonija”, „jugoslovenstvo”, „integralizam”, „autonomizam” i „separatizam”. Projekat je predviđao da se pažljivo mere etničke, socijalne, demografske, ekonomske, političke, državne, upravne, vojne, spoljnopoličke, kulturne, posvetne, verske, jezičke i druge kompo-

nente. Od kolike bi samo važnosti bilo da se u svoje vreme, za šta su se autori zala-gali, pažljivo istražila upravna struktura, staro i novo činovništvo, lokalni, oblasni (županjski), banovinski i centralni upravni aparat, nacionalna i obrazovna struk-tura činovništva, funkcionisanje i metode rada, struktura i delatnost policije i žan-darmerije.

Projekat je doživeo sumnjičenja, opstrukcije i nikada nije zaživeo kao celina. Umesto toga zagrebački časopis *Naše teme* (7-9/1985) pokrenuo je među istoričarima i intelektualcima anketu „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u proturječnostima jugoslovenskog društva 1918–1941” (autori D. Roksandić, Đ. Stanković, Z. Stipetić). Uz poziv na saradnju izložen je tekst projekta. U okviru an-kete časopis je povremeno objavljivao priloge koji su razradivali pojedine as-pekte teme.

U Beogradu su dnevni listovi i nedeljnici postavljali istaknutim sagovorni-cima pitanje o potrebi izučavanja ovog fenomena. Učesnici su isticali mnoge nelogičnosti u konstrukciji pojma „velikosrpska hegemonija” i istorijske korene nje-nog postanka. Naučno, pitanje nije do kraja rasvetljeno pre rušenja jugoslovenske države. Nastavilo je da se reproducuje u istoriografiji, udžbenicima i publicistici država naslednica u funkciji jačanja legitimite secesije.

Sve tri knjige koje smo odabrali iz novije produkcije hrvatskih istoričara istra-javaju na samorazumljivosti „velikosrpske hegemonije”, projekta „Velike Srbije”, „unitarizma” i njihove pogubnosti po zajedničku državu u celom njenom trajanju, odnosno, glavnim razlozima ugroženosti hrvatske državnosti i nacionalnih interesa. Tačnije, prihvataju argumentaciju iz političkog govora najistaknutijih pred-stavnika među hrvatskim političarima, partijama ili pokretima bez znaka pitanja ili ograde.

ZORAN JANJETOVIĆ, istraživač saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

RAZLIČITI POGLEDI NA KOSOVSKI KONFLIKT
Konrad Clewing, Jens Reuter (ur.), *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen - Akteure - Verlauf*, München 2000, 568.

Kosovska kriza i rat 1999. podstakli su pravu poplavu radova kako kod nas, tako i u inostranstvu. U tom mnoštvu publikacija ne nezнатно mesto zauzima obimna zbirka od 30 članaka 27 autora iz osam zemalja u redakciji Konrada Clewinga i Jensa Reutera. Knjiga je podeljena u dva osnovna dela, koje čine po tri grupe članaka. Na kraju se nalazi prilog koji sadrži četiri karte, glavne podatke o regionu, pregled izvora srpskog i albanskog jezika, nazine mesta na ovim jezicima, statistiku stanovništva iz 1991 (procenjenu), kratke biografije nekih od glavnih aktera krize (Buković, Milošević, Rugova, Šešelj, Tači, M. Trajković), rezoluciju 1244 Svetog bezbednosti, hronologiju, kratku biografiju i spisak autora (mahom univerzitetskih profesora i naučnika). Knjiga sadrži 25 slika u boji.

Prvi deo *Kosovo i njegovo susedstvo* podeljen je na tri manje celine: *Osnove za istoriju, kulturu i pravo, Nacionalne ambicije i rat i Susedne zemlje*. U prvoj grupi radova, Konrad Clewing (*Mitovi i cinjenice o etnostrukturi Kosova – istorijski pregled*) pobija ekstremne srpske i albanske teze o većinskom stanovništvu. Pri tome konstatiše da je Kosovo dugo imalo srpsku većinu, ali da je decenijama pre 1690. bilo etnički mešano. On osporava tezu nekih srpskih autora (koji se pozivaju na, po njemu, nepouzdanog Muellera) da su Albanci zadobili većinu na Kosovu tek u drugoj polovini 19. veka. Na osnovu istraživanja Atanasija Uroševića osporava i preteran procenat Albanaca srpskog porekla. Stiče se utisak da u pogledu broja migranata nije upotrebo sve dostupne relevantne izvore: vidi se koliko su podaci različiti, ali navođenje i drugih izvora bi to još slikovitije dočaralo i umanjilo uverljivost nekih od navedenih brojeva. Spekulacije o broju proteranih ili iseljenih su obično priča bez kraja, ali je autor propustio da upotrebi i srpske izvore koji bi bacili nešto drugačije svetlo na brojeve migranata.

Holm Sundhausen (*Kosovo – jedna istorija sukoba*) daje pregled sukobljavanja Srba i Albanaca oko Kosova, stavljajući akcenat na događaje od 1912. nadalje. Pri tome zanemaruje dosta dugu tradiciju sukobljavanja i pre tog doba, koja je služila kao osnova za nastavak konfliktta do današnjih dana, ali i primere saradnje kojih je ponekad bilo, kao i mešanja, povezivanja i kulturne razmene dva naroda. Zadržava se na postupanju srpske vojske sa Arbanasima 1912 ali ne navodi albanske zulume u poslednjoj četvrtini 10. veka i početkom dvadesetog. Dok opširno piše o planovima Vase Čubrilovića za izgon Šiptara, kad (vrlo kratko) govori o Drugom svetskom ratu, pominje samo to da su četnici pokušali da te planove ostvare a ne spominje sudbinu kosovskih Srba u tom periodu. Položaj Albanaca posle Drugog svetskog rata autor takođe slika u mračnim bojama, sa izuzetkom perioda 1974–1989. Sa nevericom i umanjivanjem govori o žalbama kosovskih Srba ne pokušavajući da ispita istinitost njihovih navoda. Oštro kritikuje srpski nacionalizam, „etnocentrizam” (koji je podstaknut albanskim nasiljima). Srpskim intelektualцима prebacuje što nikad nisu kritički razmotrili službenu srpsku politiku prema

Albancima od 1912, a ni sam ne pokazuje gotovo nimalo kritičnosti prema držanju (i tvrdnjama) Albanaca u istom razdoblju. Autor pominje „latentni srpski rasizam prema Albancima” samo zato što o srpskim predrasudama postoji iztraživanje, ali ne spominje albanski „rasizam” prema Srbima koji je celom svetu postao i suviše očigledan tek posle 10. juna 1999. Članak zato ostavlja utisak prilične jednostranosti, što se najbolje vidi na str. 69. gde autor napominje da međunarodno pravo, garantujući suverenitet država nad protiv svoje volje pripojenim stanovništvom, često sankcioniše nepravdu. Ovaj argument sam po sebi ima dosta istine, ali nije jasno zašto bi samo granice Srbije bile sporne: ne samo srpske, već skoro sve evropske granice su povučene krvlju. Zašto bi samo kosovski Albanci zbog loših historijskih iskustava imali pravo na secesiju, a neki drugi narodi, sa često još bolnjim iskustvima (recimo Srbi u BiH) ne? Čudno je da autoru, inače odličnom poznavaocu bivših jugoslovenskih prostora, ova paralela nije pala na pamet.

James Pettifer (*Privreda i društvo na Kosovu od 1945. do danas*) prikazuje ekonomiju Kosova posle Drugog svetskog rata kao zavisnu od Srbije. Trenutne resurse opisuje kao u dobroj meri iscrpene, a obećanu stranu pomoći kao ne mnogo izglednu. Govoreći o albanskoj ekonomskoj emigraciji, autor priznaje da uzroci NATO napada 1999. godine nisu bili samo humanitarni već i da bi se sprečilo širenje šiptarskih migranata po Evropi.

Armin Hetzer (*Kultura i konflikt na Kosovu*) govori o kulturnom razvoju Kosova, posebno posle Drugog svetskog rata, odajući na određeni način priznanje Jugoslaviji za uspehe postignute na kulturnom polju u tom razdoblju.

Članak Georga Brunnera (*Međunarodno pravo i pravo samoopredeljenja na Kosovu*) spada u najspornije u zborniku. Autor tvrdi da je pravo na samoopredelenje postalo norma savremenog međunarodnog prava, iako se iz praktičnih razloga primenjuje samo na kolonijalne narode. Po njemu, sve se više širi mišljenje da i nacionalne manjine imaju pravo na otcepljenje. U skladu sa ovim učenjem, pravo na očuvanje suvereniteta i integriteta imale bi samo „čvrsto etablirane i miroljubive države”, u slučaju kršenja ljudskih i manjinskih prava dozvoljena je secesija. Po autoru, Srbija nije bila i ne može biti država koja će Albancima omogućiti uživanje ljudskih, nacionalnih i kulturnih prava, te bi im trebalo dati pravo na otcepljenje. Autor navodi koliko država manjih od Kosova i sa manjim brojem stanovnika postoji i tvrdi da su srpske vlasti „genocidom” hteli da uguše albansku pobunu koja je počela 1998. S druge strane „pojedinačna” dela šiptarske osvete posle 10. juna 1999. dokazuju da Albanci nisu spremni na suživot sa Srbima. Srpski nacionalizam se i u ovom članku optužuje za raspad Jugoslavije i ugrožavanje mira u jugoistočnoj Evropi, a pri tome se zanemaruju svi drugi nacionalizmi uključeni u ta tragična događanja, a posebno albanski koji je potpalio srpski, koji je onda poslužio kao upaljač i za druge nacionalizme na bivšem jugoslovenskom prostoru. Autor zaključuje da su ideje o autonomiji nerealne jer Srbi i Šiptari ne mogu više da žive zajedno, te iz tog razloga Kosovu treba dati nezavisnost. Ovaj tekst predstavlja dosta raširen način mišljenja među delom pravnika i političara na Zapadu te se u mnogo čemu može smatrati tipičnim, tim pre što se slične ideje o „genocidu” i nemogućnosti autonomije i suživota pojavljaju u više radova u ovom zborniku.

Drugi odeljak prvog dela knjige sadrži tri članka Jensa Reutera i jedan Fabiana Schmidta. Prvi Reuterov članak (*Srbija i Kosovo – kraj jednog mita*) govori o istorijatu srpskog romantičarskog viđenja Kosova i uloge kosovskog mita u srpskoj istoriji, te o odnosima dva naroda od 1912. do danas. Akcenat je naravno na poslednjih desetak godina. Govoreći o paralelnoj vlasti na Kosovu devedestih go-

dina, autor s pravom skreće pažnju na „neprijateljsku koegzistenciju” od koje je režim Slobodana Miloševića profitirao: Albanci nisu plaćali poreze i služili vojsku, ali zato nisu ni glasali protiv Miloševića. Autor ne ukazuje na korist koju je iz takvog „aranžmana” imala albanska strana, tj. na mogućnost da paradira lažnim pacifizmom i borbom za ljudska i manjinska prava u nedemokratskoj zemlji, ali bez želje da se doprinese njenoj demokratizaciji (koja separatistima nije išla u račun jer bi skinula odijum sa Srbije pa Albanci ne bi više po definiciji bili dobri momci a Srbi loši) i popravljanju sopstvenog stanja legalnim metodama za koje je sistem ipak ostavljao mogućnosti. (Albansko neučestvovanje na izborima autor pominje tek u svom sledećem članku). Nedokumentovana je ostala autorova teza da je srpska propaganda (kojom se tekst dosta bavi) izgon Albanaca 1998/99. prvdala izgonom Srba iz Hrvatske (protiv koga se „međunarodna zajednica” nije pobunila), koje je trebalo smestiti na ognjišta proteranih Šiptara. Ne samo broj jednih i drugih i vremenski razmak od tri i po godine, već i druge činjenice govore protiv ovakve tvrdnje. Sem toga srpska propaganda nikad nije govorila o proterivanju Albanaca, već se naprotiv uvek trudila da pokaže kako oni mirno i zadovoljno žive. Reuter navodi početak NATO napada kao signal za masovno proterivanje Albanaca što takođe obara tezu o izgonu da bi se napravilo mesta izbeglicama iz Hrvatske.

Drugi Reuterov tekst u istom setu (*Nacionalno pitanje Albanije*) razmatra stav Albanije prema kosovskom pitanju, a treći (*O istoriji OVK*) daje dosta realan istorijat ove organizacije sa oslobođilačkim ambicijama, ne prećutkujući ni njene mračne strane, kao što je veza (za koju autor kaže da je nedokazana ali ipak verovatna) sa narko-mafijom i podsticanjem progona Srba po dolasku KFOR-a. U članku je prikazan i tok borbi na Kosovu između OVK i srpskih snaga reda.

Tekst Fabiana Schmidta (*Ljudska prava, politika i rat na Kosovu 1989-1999*) prikazuje sukob na Kosovu sa akcentom na kršenju ljudskih prava. Reč je skoro isključivo o kršenju ljudskih prava Albanaca, sve do povlačenja srpske vojske i policije. Autor tada govori i o nasilju nad Srbima (delom inspirisanog od OVK), ali se zato može izvući pogrešan zaključak da ga pre toga nije bilo, kao i to da su samo ljudska prava Šiptara bila ugrožena. Autor NATO napad ne vidi kao kršenje ljudskih prava, iako priznaje da je masovno proterivanje Albanaca počelo tek početkom bombardovanja.

Treći odeljak prvog dela knjige opisuje stavove i ulogu susednih zemalja (u širem smislu) u kosovskom ratu: njihove spoljne i unutrašnjopolitičke dileme, angažovanje, ekonomski i političke posledice. Autori su: Peter Schubert (Albanija), Stefan Troebst (Makedonija), Wolf Oschlies (Crna Gora, BiH), Ekkehard Kraft (Grčka), Anneli Ute Gabanyi (Rumunija), Laszlo J. Kiss (Mađarska) i Aydin Ba'buna (Turska).

Drugi deo knjige nosi naslov *Kosovo, rat i svetska politika*. Prvi odeljak je naslovljen *Načela i međunarodno pravo*. U prvom članku u ovom delu (*Politika međunarodne zajednice prema Kosovu u devedesetima*), Jens Reuter opisuje politiku pre svega SAD i Evropske unije prema kosovskom problemu. Razmatra se i stav Rusije i ono što autor smatra za greške u politici prema Kosovu i Srbiji. Opisujući tok diplomatskog i vojnog mešanja Zapada u kosovsku krizu autor zaključuje da je NATO doduše uspeo da zauzme Kosovo, ali da nije uspeo u proklamovanoj nameri da ga učini multietničkim, budući da je većina Srbija i Cigana proterana. Iako ovo smatra teško popravljivim porazom, smatra da razmišljanje o nezavisnosti Kosova za zapadne političare ne bi trebalo da ostane tabu. Pri tome očigledno ne uviđa da bi na taj način bila nagrađena politika etničkog čišćenja protiv koje je navodno NATO i pošao u rat.

Uz rad Georga Brunnera, članak Armina A. Steinkamma (*Međunarodno pravo, humanitarna intervencija i legitimisanje akcije Bundesvera. Međunarodno-pravni i vojnopravni aspekti kosovskog konflikta 1999*) spada u najdiskutabilnije u zborniku. Zadatak da dokaže zakonsku ispravnost NATO napada na Jugoslaviju kao i angažovanje Bundesvera u njemu bio mu je utoliko teži što je morao i sam da prizna da ne postoji odredba međunarodnog prava koja sankcionise takvu vrstu vojne intervencije. Autor agresiju pravda moralnim razlozima („sprečavanje humanitarne katastrofe“) koje pokušava da ojača pravnim ili kvazipravnim argumentima. Među prve spadaju tri rezolucije Saveta bezbednosti o Kosovu (koje samo implicitno i u dosta nategnutom tumačenju omogućavaju bombardovanje), a u druge izjave političara i činjenica da je većina zemalja sveta podržala agresiju (što je razumljivo, ako se ima na umu da je uglavnom reč o zemljama zavisnim ili upućenim na vodeće sile NATO-a). Autor priznaje da su „humanitarne intervencije“ pravno sporne i apeluje da se to i srodnna međunarodno-pravna pitanja prodiskutuju radi novog definisanja i ograničavanja zabrane upotrebe sile u međunarodnim odnosima. Svestan je slabosti svoje pravne pozicije, ali mu izgleda izmiče i njena moralna klimavost: kako to da su kosovski Albanci vredni „humanitarne intervencije“ dok recimo 700.000 do 800.000 srpskih izbeglica iz Hrvatske i BiH nisu? (O milion mrtvih u Ruandi za koje niko prstom nije mrdnuo da ne govorimo). Kako se moralno može pravdati intervencija koja radi „spasavanja“ jednih uništava druge uz trošak ogromnih suma novca koje nikom ne bi palo na pamet da dâ za stvarno humanitarne svrhe? Za angažovanje Bundesvera smatra da je bilo u skladu sa nemackim ustavom, ali budući da priznaje da i u Nemačkoj ima njegovih kolega koji ne dele njegove stavove, bilo je uputno da urednici daju prostora i jednom zastupniku suprotnog mišljenja (tim pre što se knjiga pojavila u ediciji „Stavljeni na diskusiju“).

Drugi odeljak drugog dela, naslovlen *Politika sila*, sadrži pet tekstova. Sabrina P. Ramet (*Politička strategija Sjedinjenih Država u kosovskoj krizi: partijska politika i nacionalni interes*) razmatra stavove političkih subjekata i ulogu medija u SAD u vezi sa kosovskim sukobom, prikazujući upotrebu problema za unutrašnje političke potrebe. Na sličan način je prikazan i odnos Rusije prema sukobu u radu Klaus Segbersa i Christophera Zuerchera (*Rusija i kosovski konflikt*). Autori smatraju da Rusija nema sistematsku spoljnu politiku, a i da je imala sredstava za sticanje poena na unutrašnjopolitičkoj sceni. Uzbudjenje i osudu na koju je naišla NATO intervencija oni tumače ne toliko simpatijama za Srbiju, već strahom da bi se nešto slično moglo ponoviti u Rusiji ili njenom susedstvu.

Joachim Krause (*Nemačka i kosovska kriza*) posle predugog uvoda u kome je nepotrebno još jednom iznet ceo tok krize pripisuje nemačkoj diplomaciji glavnu zaslugu za sastavljanje mirovnog plana koji su na kraju sve strane prihvatile, kao i uključivanje Rusije kao posrednika.

Martin Woollacott (*Velika Britanija i kosovska kriza*) prikazuje evoluciju britanske spoljne politike prema Srbima od početka devedesetih: od blagog razumevanja do perjanice NATO i glavnog zagovornika kopnene invazije u ratu 1999.

Ettore Greco (*Italija i kosovska kriza*) daje pregled heterogenih italijanskih stavova o sukobu i objašnjava razloge koji su Italiju ipak naveli da podrži NATO napad. Na čast mu služi to što, za razliku od svih ostalih autora koji govore samo o sprečavanju humanitarne katastrofe, nije krio sebične interese koji su Italiju naveli da podrži bombardovanje SRJ.

Treći odeljak drugog dela knjige nosi naslov *Međunarodna zajednica i Kosovo: od krize do rata, od rata do obnove*. Rad Carstena Gierscha (*NATO i vojna di-*

plomatija u kosovskom konfliktu) uz uobičajene stavove o humanitarnoj katastrofi prati razvoj događaja na terenu i pokušaje NATO-a da pretnjama silom utiče na njih. Njegova je ocena da će ta politika – kako zbog toka krize, tako i zbog izgona Srba posle 10. juna 1999. kao i u Hrvatskoj i BiH postići obrnuto od proglašenog: umesto multietničkog društva doći će do nacionalnog razdvajanja. Kao i neki drugi autori, smatra da će zbog protivljenja Albanaca da i dalje žive u Jugoslaviji međunarodna zajednica morati da odustane od dogme o nepromjenjivosti granica. Slično je razmatranje Gustava Gustenaua i Waltera Feichtingera (*Rat na i oko Kosova 1998-99. - Političko-strateški ciljevi i operativne karakteristike*), iako je više orijentisano na vojnu stranu problema koji prate razvojne faze u skladu sa intenzitetom angažovanja strana u sukobu. Njihov je zaključak da se slični sukobi ne mogu rešavati samo vazdušnim udarima. Konačne rezultate intervencije ocenjuju skromnim: odnosi Srba i Albanaca nikad nisu bili gori, a uz to je većina Srba proterana sa Kosova. Pitanje koje s pravom pominju, iako ga na žalost šire ne elaboriraju, jeste da li je NATO sprečio ili podstakao humanitarnu katastrofu. Napominju da se o tome mišljenja razilaze i prava je šteta što urednici nisu našli za shodno da i diskusiju o tome uvrste u ovu prilično sveobuhvatnu zbirku.

Rad Manfreda Eiselea (*UN i Kosovo*) razmatra, dosta malu uostalom, ulogu Ujedinjenih nacija u kosovskom sukobu. Pri tome beleži reagovanje velikog broja siromašnih zemalja koje optužuju Zapad da ima dvostrukе standarde u rešavanju kriza, tj. da se prema kriznim žarištima u Africi odnosi indiferentno. Autor smatra da je samo NATO u stanju da vojnim intervencijama rešava humanitarne krize, ali i on ostaje dužan odgovor na pitanje zašto je akciju takvih razmera NATO pokrenuo samo u slučaju kosovskih Šiptara. I on je skloniji opciji da Kosovo po isteku mandata UNMIK-a dobije samostalnost.

Carsten Giersch (*Evropska unija i rat na Kosovu*) prikazuje držanje EU tokom kosovske krize. Autor konstatuje da su Evropljani i Amerikanci bili komplementarni, iako se jasno vidi njegovo žaljenje što EU nije i vojna sila u skladu sa svojom ekonomskom moći. Giersch ističe i razlike u stavovima pojedinih EU zemalja u vođenju politike prema Kosovu.

Jens Reuter (*OEBS i kosovski problem*) prikazuje angažovanje OEBS na Kosovu od ranih devedesetih do uspostavljanja UNMIK-a. Opisuje zadatke i probleme privremene administracije, jedan od čijih stubova je i misija OEBS-a, u uspostavljanju građanskog društva i demokratije (o kojoj po nekim kritičarima, po Reuteru, 99% stanovništva Kosova nema pojma).

U poslednjem članku u knjizi (*Međunarodna zajednica i obnova Kosova*) Marie-Janine Calic govori o ekonomskim kapacitetima Kosova pre rata, razaranjima i mogućnostima obnove. Ona ističe velika ulaganja u privrednu pokrajine i ekonomske i društvene promene koje je to izazvalo, ali s obzirom na premali zemljoposed tj. prevelike porodice, privredni kolaps i nerentabilnost kosovske teške industrije još pre početka bombardovanja, te odlazak stručnih srpskih kadrova, ona smatra da bi pre trebalo govoriti o transformaciji nego o obnovi. Ocenjuje da je ratom naneta ne samo ekonomska šteta Srbiji i Crnoj Gori već i da je ugrožena privredna stabilnost cele jugoistočne Evrope. Zalaže se za pomoć koja će omogućiti prestrukturiranje kosovske privrede, a pokrajinu neće pretvoriti u parazita. U poslednjem delu članka razmatra političke i ekonomske teškoće koje stoje na putu privrednog preporoda.

Knjiga *Kosovski konflikt* je nastala sa mnogim drugima neposredno po završetku rata na Kosovu 1999. Kao pokušaj da se kvalifikovano reaguje na ak-

tuelna događanja, opterećena je slabostima karakterističnim za dela nastala bez istorijske distance. Osnovna mana ove (i sličnih) knjiga jeste u njenoj izvornoj bazi. U najvećem broju radova sačinjena je od izveštaja medija, objavljenih dokumenata i malobrojnih memoara pojedinih aktera zbivanja. Knjiga je prilično proalbanska, kao i izveštaji na koje se autori pozivaju.¹ Greška je autora što nisu uzeli u obzir i izvore koji se ne poklapaju sa prikazima u zapadnim medijima, a priređivača što nisu na njih uticali u tom smislu. Postoje i drugi propusti urednika. Nije jasno zašto među svim zemljama čiji je stav (ili stavovi) prema kosovskom problemu u knjizi prikazan, nije i ona koje se sve to najviše tiče – Srbija. Stavovi pojedinih srpskih stranaka o Kosovu i njihova evolucija takođe nisu spomenuti. O Srbima se saznaje samo posredno, kad se govori o Albancima ili zainteresovanim silama. To knjizi daje notu nepotpunosti, pa i jednostranosti. Knjiga je opterećena nepotrebним ponavljanjem opisa toka krize u više radova. Veliki je nedostatak što je kosovska križa uglavnom istrgnuta iz svog jugoslovenskog i srpskog konteksta. Čitaocima nije objašnjen značaj kosovskog problema unutar SRJ, njegov uticaj na narastanje srpskog, a sa njim i drugih nacionalizama, već se sva krivica svaljuje na Srbe, ili čak samo na Slobodana Miloševića. Ovako gledanje predstavlja opasno pojednostavljuvanje koje naravno vodi do pogrešnih zaključaka. Takođe nije objašnjen značaj kosovskog pitanja unutar SRJ: albansko neučestvovanje u legalnom političkom životu Srbije i manipulacije srpskih i albanskih medija gotovo nisu spomenuti. Vrlo važno pitanje ljudskih prava je posmatrano van konteksta Srbije i Jugoslavije, iako je jasno da dok god su se ljudska prava kršila u Beogradu, bilo je iluzorno očekivati da će se ona poštovati na Kosovu. Većina onih koji su se bavili kosovskim pitanjem nije shvatala ovu vezu, tako da je batinjanje albanskih studenata koji su zahtevali secesiju uvek izazivalo mnogo veće zgražanje i osudu nego batinanje beogradskih studenata koji su zahtevali demokratiju. Preuzimanje tvrdnji zapadnih medija da je napad na Jugoslaviju bio samo u funkciji sprečavanja humanitarne katastrofe deluje naivno, pogotovo što se iz ponekih radova jasno vidi da iza toga stoje i druge stvari. Trenutna dostupnost izvora nam ne omogućava da o dešavanjima iza kulisa sada znamo nešto više, ali je neverovatno da skoro нико од autora ne gaji ni tračak sumnje u zvaničnu verziju NATO političara. Jednog dana, kada neke sada poverljive informacije dođu na svetlo dana knjiga će zbog toga izgubiti veliki deo svoje relevantnosti.

¹ Naklonjenost Albancima je uočljiva u tome što su sva imena mesta data u šiptarskoj, a ne izvornoj srpskoj varijanti, kao i u izboru ilustracija.

ZDRAVKO ANTONIĆ, naučni savetnik
Balkanološki institut SANU
Beograd, Knez Mihailova 35

TRI RAZDOBLJA „PROSVJETE”

Dr Božidar Madžar, *Prosvjeta-Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*,
Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Monografije, knj. II,
odjeljenje društvenih nauka, knj. V, Banjaluka - Srpsko Sarajevo 2001, 335.

Pisac monografije *Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta“ 1902-1949*. Božidar Madžar je rođen 6. januara 1927. u Pridvorcima kod Trebinja, Republika Srpska, a umro je 1. januara 2.000. godine u Mineapolisu (Minneapolisu), država Minesota (Minnesota) u SAD. Potiče iz ugledne srpske kuće Madžara sa jako nagašenim patrijarhalnim vaspitanjem. To vaspitanje ga je profiliralo kao uzdržanog, promišljenog i izuzetno upornog čovjeka u obavljanju raznolikih poslova. Osnovnu školu i pet razreda gimnazije završio je u Trebinju, a učiteljsku školu u Mostaru. Još kao golobradi mladić uhvatio se u koštač sa masovnim opismenjavanjem stanovništva i svim onim što se tražilo od prve generacije poratnih učitelja. Mada je od početka bio omiljen u razredu i cijenjen u sredinama u kojima je djelovao kao prosvjetni radnik, nije ostao samo na razini učitelja, već je nastavio daljnje školovanje. Prvo je završio Višu pedagošku školu, a zatim i Filozofski fakultet, grupa istorija, 1958. godine u Sarajevu, gdje je doktorirao 1979. na temi „Pokret Srba BiH za vjersko-prosvjetnu samoupravu“.

Radio je kao učitelj, nastavnik, profesor, profesionalni političar, a od 1966. do 1982. godine bio je direktor Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Poslije toga postao je saradnik Instituta za istoriju u Banjaluci i bavio se isključivo naučno-istraživačkim radom. Penzionisan je 1986. godine u zvanju arhivskog savjetnika.

Život i rad Božidara Madžara obuhvata tri perioda njegovog djelovanja: kao prosvjetni radnik, kao arhivski radnik i kao naučni radnik. Na svim ovim poljima on je zaorao značajne brazde.

I danas, poslije više od pola vijeka, mnogi već stariji Trebinjci, Čapljinčani, Liščićani, Nevesinjci, pa i znatan broj Sarajlija, sjećaju se svoga učitelja i s ljubavlju i poštovanjem govore o njegovom radu.

Dokazavši se kao vrstan pedagog i rukovodilac raznih prosvjetnih ustanova, doveden je u Sarajevo i bio usmijeren na profesionalni politički rad. Međutim, ubrzo je shvatio da to nije njegovo osnovno životno opredjeljenje. Vratio se struci. Prešao je u Arhiv Bosne i Hercegovine gdje je, kao dugogodišnji direktor i kasnije savjetnik, mnogo učinio na ospozobljavanju arhivske građe Bosne i Hercegovine. Shvativši da je ta građa rasuta i nepotpuna, uspostavio je tjesne veze sa bečkim arhivskim ustanovama. Bio je više godina rukovodilac jugoslovensko-austrijske komisije za pribavljanje i razmjenu arhivske građe, što je doprinijelo da se u to uključe i druge arhivske ustanove tadašnje Jugoslavije. Ostvario je zapaženu saradnju i sa ruskim arhivskim ustanovama i njihovim istoričarima, doprineo je i uređenju Arhiva. Božidar Madžar je uredio *Glasnik arhiva i arhivskih radnika Bosne Hercegovine*, a bio je i član i motorna snaga Odbora za izdavanje građe edicije „Kulturno nasleđe“ u kojoj su objavljena značajna djela iz istorije Bosne i Hercegovine. Napisao je nekoliko stručnih radova iz oblasti arhivistike.

Glavni razlog zbog kojeg pišem ovu kratku bibliografiju jeste u tome što je B. Madžar bio neumoran istraživač i plodan pisac i na polju istoriografije. Rukujući više od šesnaest godina trezorom arhivske građe koja se najviše odnosi na srpski narod u Bosni i Hercegovini, nije ništa prirodnije nego da se njen neimar ogleda i u korišćenju te građe u naučno-istraživačke svrhe. Većina rada B. Madžara počiva na prvorazrednoj arhivskoj građi koja je pohranjena ne samo u sarajevskom arhivu, nego i u drugim arhivskim ustanovama u zemlji i svijetu. Naučnim radom iz oblasti istorije počeo se baviti još davne 1965. godine. Madžarovи radovi odnose se na razna pitanja iz istorije Bosne i Hercegovine, ali je njihov težišni dio posvećen ekonomskoj, društveno-političkoj i kulturno-prosvjetnoj problematiki srpskoga naroda pod austrougarskom okupacijom. Objavio je zapažene radeve iz međuratnog perioda, radničkog pokreta i perioda Drugog svjetskog rata. Poslije nekoliko stručnih i naučnih članaka, Madžar se uhvatio u koštac sa temom „Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu”, koju je održao 1979. godine kao doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Tri godine kasnije teza je objavljena kao posebna knjiga u ediciji „Kulturno nasleđe”, čime je njen autor stekao solidnu naučnu reputaciju.

Iz istorije radničkog i sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine Madžar je objavio više rada i publikovao pet knjiga arhivske građe vezane za taj pokret u periodu od 1908–1912.

Objavio je članke: *Konvencija o položaju Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini zaključena 1880. godine između Austro-Ugarske carevine i Carigradske patrijaršije*, „Prilozi”, Institut za istoriju, Sarajevo, 11-12 (1975-1976), 79-97; *Trgovinsko-industrijska komora za Vrbasku banovinu u Banjoj Luci (1932-1941)*, „Banjaluka u novijoj istoriji (1878-1945)”, zbornik rada sa naučnog skupa održanog u Banjaluci 18-20. novembra 1976, Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 316-334; *Djelatnost srpske opozicije u Mostaru u prvoj fazi borbe za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, 16 (1979), 77-102.

Božidara Madžara su privlačile i slijedeće teme: *Bosansko-hercegovački ustank 1875-1878*; *Okupacija Bosne i Hercegovine 1878*; *Ustanak Luke Vukalovića*; *Stradanje Srba u Prvom svjetskom ratu*. U okviru dugo pripremanog i izvedenog projekta „Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. iza kojeg je stajao Institut za istoriju u Sarajevu, nalazi se i njegov rukopis *Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878-1918. godine*.

Saradjnu sa Institutom za istoriju u Banjaluci B. Madžar je realizovao preko teme „Srpsko prosvjetno i kulturno društvo ‘Prosvjeta’ 1902–1949.” za koju se pripremao još dok je bio direktor Arhiva u Sarajevu. Istraživačka osnova u obradi ove teme vrlo je široka. Prikupljeni su i analizirani svi raniji radovi o ovoj temi, bez obzira na to da li su njihovi autori bivši „funkcioneri” društva (Đorđe Pejanović, Vasilj i Stjepan Grdić, Vladimir Čorović, Risto Jeremić, Uroš Krulj, Risto Radulović, Dušan Vasiljević) ili istoričari (Todor Kruševac, Mitar Pavić, Vojislav Bogićević, Risto Besarović, Tomislav Kraljačić i dr.). Izведен je sumaran zaključak da je o „Prosvjeti” dosta pisano, naročito povodom godišnjica (10, 25 godina), ali da o tom najvažnijem srpskom društvu nije postojala nijedna solidna monografija. Utoliko prije su postojali naučni i društveni razlozi da se ova tema obradi na način kako je to učinio B. Madžar. Osim istraživanja cijelokupne „Prosvjetine” sačuvane arhive i napisa o ovom društvu u raznim glasilima („Prosvjeta”, „Glasnik” i dr.), autor se otisnuo i u opsežna arhivska istraživanja u Državnom arhivu u Sarajevu, Državnom arhivu u Beču, Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u

Beogradu i Arhivu u Sremskim Karlovcima. Tome treba pridružiti i pregled zbirki objavljene arhivske građe, kao i niz privatnih zbirki koje nisu objavljene. Širina i slojevitost izvora kao i vrijeme od pedeset godina na koje se oni odnose, izbacili su na površinu ogromnu istorijsku materiju koja govori o višedecenijskom djelovanju „Prosvjete” u bitno različitim društvenim i političkim uslovima. Riječ je o dva svjetska rata, dvije okupacije i samo međuratnom mirnom periodu. Kada je došao nazivi, drugi slobodni period 1945–1949. „Prosvjeta” je bila zabranjena, jer se nije uklapala u komunističke koncepte kulture.

Autor je temu obradio na hronološko-problemski način, posmatrajući djelatnost „Prosvjete” u tri razdoblja: u austrougarskom periodu, između dva svjetska rata i poslije Drugog svjetskog rata do momenta zabrane. Kombinacija tematsko-hronološkog metoda bila je uslovljena i razlikama u sklopu širih i užih okolnosti u kojima je nastajala i razvijala se „Prosvjeta”, kao i razlikama u obimu i sadržaju njene djelatnosti i rezultata koje je postizala u pojedinim periodima.

U prvom dijelu *Prosvjeta 1902–1914*, istražuju se i sagledavaju prosvjetne prilike kod Srba u Bosni i Hercegovini poslije okupacije od strane Austro-Ugarske 1878. godine. Istiće se da su srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine i srpska kulturna, prosvjetna i humana društva, potpomognuta srpskom studentskom omladinom školovanom u Beču i Pragu, glavna izvorna osnova i poluga na koju se oslonilo srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta” formirano 1902. Formiranju društva posvećeno je posebno poglavlje. Slijedi obrada organizacione strukture „Prosvjete”, načina djelovanja, doprinosa „Prosvjete” školovanju srpske omladine 1902–1914. godine, kao i njenom radu na kulturnom i prosvjetnom uzdizanju naroda; osvrt na „Prosvjetinu” biblioteku, publikacije i ostale aktivnosti društva. Iscrpno je obradeno finansiranje djelatnosti „Prosvjete” i način sticanja i upravljanja njenom imovinom. Kada je „Prosvjeta” bila u najvećem zamahu, uslijedile su iznimne mjere režima 1913., a zatim Sarajevski atentat i Prvi svjetski rat, kada je društvo raspušteno, njegova imovina konfiskovana a većina funkcionera pa i pripadnika uhapšena i osuđena na zatvorske kazne.

Drugi, središnji dio teksta posvećen je *Obnavljanju i dvadesetogodišnjem djelovanju „Prosvjete” između dva rata* kada su okolnosti za srpski narod u Bosni i Hercegovini bile bitno izmijenjene. Izlaganje o obnavljanju je naslonjeno na rad „Prosvjete” i njenih ljudi u Prvom svjetskom ratu van domovine, a zatim na otkrivanje i prikupljanje njene materijalne i duhovne zaostavštine, raznijete i poharane u surovostima rata. Povoljniji uslovi za organizacioni i opšti razvoj „Prosvjete” poslije 1918. godine omogućili su, između ostalog, donošenje načela (pravila) po kojima je društvo počelo da funkcioniše. Prikazani su: Odbori i povjerenici „Prosvjete”; Rad Glavnog odbora; Mjesni odbori; Skupštine „Prosvjetinih” organizacija, a zatim je na problemski način sagledavana: „Prosvjetina” pomoć u školovanju omladine; Rad „Prosvjete” na privrednom uzdizanju naroda; Narodno prosvjećivanje („Prosvjetine” biblioteke, publikacije, opismenjavanje odraslih, „Prosvjetine” škole za seoske domaćice i omladinu, popularna predavanja, narodni domovi, škole i dr.). Dato je dovoljno prostora i radu „Prosvjete” na povezivanju kulturno-prosvjetnih organizacija u zemlji, obilježavanju značajnih događaja i ličnosti kao i načinu pribavljanja i trošenja sredstava u razne unaprijed planirane svrhe. Iz ovoga poglavlja se vidi da je „Prosvjeta” zajedno sa Privrednikom”, koji je do 1923. djelovao u Zagrebu, a zatim u Beogradu, bila glavna institucija preko koje su mnogi, uglavnom, siromašni mladići i djevojke, upućivani na razne vrste školovanja i koji su, zahvaljujući „Prosvjeti”, postali ljudi po mjeri srpskoga naroda.

Kada je „Prosvjeta” bila u zenitu svoga ukupnog razvitka, uslijedili su Drugi svjetski rat, okupacija Jugoslavije, pripajanje Bosne i Hercegovine voljom okupatora Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u kojoj se srpski narod našao biološki ugrožen do potpunog istrebljenja. U takvim uslovima i „Prosvjeta” se našla u potpunom sumraku. Još u Aprilskom ratu 1941, oštećene su u bombardovanju najvrednije „Prosvjetine” zgrade u Sarajevu (Dom u kome je bila smještena Centralna bilbioteka, kuća u ulici Kralja Petra, kuća na uglu ul. Nemanjine i Trumbićeve i niz drugih objekata). Poslije zabrane čirilice, kao i 1915. godine, postavljanja ustaških povjerenika u sve „Prosvjetine” radnje i objekte, uslijedila je 22. jula 1942. naredba Lovre Sušića o raspuštanju „Prosvjete” i potpunoj likvidaciji njene imovine. U naredbi je stajalo: „Raspusta se kulturno-prosvjetno društvo „Prosvjeta” u Sarajevu te naređuje njena likvidacija. Sva pokretna i nepokretna imovina toga raspuštenog društva, koja preostane nakon izvršene likvidacije, proglašuje se temeljem paragrafa 3 Zakonske naredbe od 11. VI 1942. Broj. /.../ vlasništvom Nezavisne države Hrvatske.” Tako je beskrupuloznom silom ustaša ponovo uništena jedna od najvećih tekovina srpskoga naroda u Bosni i Hercegovini. U naredbi se ništa ne govori o kadrovima „Prosvjete”, ali se iz drugog izvora zna da su oni bili podvrgnuti potpunom uništenju.

Treće oživljavanje „Prosvjete” autor opisuje u poglavlju „*Prosvjeta*” u periodu 1945-1949. godine. Riječ je o obnavljanju „Prosvjete” 1945. godine i sakupljanju ostataka njene ogromne imovine i retrospektivnog knjižnog fonda. Brojni istaknuti funkcioneri i drugi kadrovi „Prosvjete” nestali su u surovostima rata i ustaških programa, pa je i to bio jedan od problema sa kojim se valjalo suočiti. Radi obnavljanja Srpskog kulturnog i prosvjetnog društva „Prosvjeta”, Narodna vlada Bosne i Hercegovine imenovala je 8. maja 1945. Privremeni akcioni odbor (dr Kosta Krsmanović, Đorđe Pejanović, Marko Marković, Jovo Petrović i Bogdan Samardžić) kom je stavljen u zadatku da preuzme ostatke „Prosvjete” od bivšeg Ustaškog povjereništva, čime je ostvarena mogućnost njenog obnavljanja. Međutim, obnova „Prosvjete” 1945. godine probudila je samo za kratko vrijeme nade njenih preživjelih članova, potomaka i drugih prijatelja, da će ona i u novim uslovima raditi na kulturno-prosvjetnom i ekonomskom uzdizanju srpskoga naroda u Bosni i Hercegovini. Počelo se sa prikupljanjem podataka o ratnoj siročadi, opismenjavanjem, širenjem knjige u narod, školovanjem siromašne omladine, ali je uskoro nova vlast smisljala razne načine da ograniči rad „Prosvjete” u nacionalnim okvirima i da „Prosvjetu” pretvoriti u servis Narodnog fronta. Kada joj i to nije bilo dovoljno, donijela je 1949. odluku o potpunoj zabrani „Prosvjete”.

U kratkom, ali jezgrovitom zaključku, autor je izložio suštinu svoga ukupnog saznanja i pogleda na društvo i pokazao da je dobar poznavalac i tumač istorije nastanka i razvitka „Prosvjete”. Nažalost, nije stigao da druguje sa knjigom u koju je uložio sve svoje istraživačko saznanje, iskustvo i dobar dio života, jer ga je rat zatekao u Sarajevu pri završetku djela, a kada je 1995. godine izašao iz pakla već je bilo kasno. Stigao je u Ameriku do svoje porodice, ali je umro 1. januara 2000. Desilo se isto ono što je snašlo i njegove dobre kolege i vrsne istoričare dr Tomislava Kraljačića i dr Milana Gakovića. Svi su oni izašli u razno vrijeme iz Sarajeva, ali je to bilo već prekasno za njihov daljni život. Neka ova knjiga svima njima bude neka vrsta spomenika.

ANDREJ GRUBAČIĆ, student
Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18-20

DRUŠTVENA ISTORIJA HANSA ULRIHA VELERA

Deutsche Gesellschaftsgeschichte I: 1700-1815, str. 676; II: 1815-1845/49, str. 914; III: 1849-1914, str. 1515; IV: 1914-1949, str. 1050 München 1987-1999.

Istoričar Hans Ulrich Veler (Wehler), rođen 1931, pružio je svojim konceptom „nemačke društvene istorije” projekat kojim će se misao o istoriji – i o tome kako bi ona mogla biti pisana – dugo baviti. Njegovo višetomno delo ne predstavlja „opštu istoriju”, koja se do sada uglavnom poistovjećivala sa političkom istorijom.¹ Reč je o obimnim studijama koje za predmet imaju nemačku društvenu istoriju.² Tematika, izbor problema, a sa njima i kriterijumi selektiranja i teorijske konцепције, razrađeni su uvek u uvodnim delovima knjiga, sa vrednosnim sudovima i anticipiranim rezultatima. Veler, time, zastupa dijametralno suprotno stanovište u odnosu na ustaljeno mišljenje po kojem čitaoca treba poštediti teorijskih i metodoloških razmatranja. On odmah ukazuje ne samo na nepokrivenе oblasti i manjkavosti usko specijalizovanih istraživanja, koja se obično bave samo određenim dobrom, mentalitetom ili pojedinačnim društvenim fenomenima, nego i na nedostatke velikih analiza privrednog razvoja i kulturoloških i socijalnih sinteza.

Autor u prvom tomu ocrtava „istorijski odnos doba na pragu, na početku ubrzanog prelaska u moderni svet”, da bi u drugom taj proces opširno analizirao. Izraz „modernizacija”³ ne treba shvatiti kao „blistavi uspon” ka sadašnjem civilizacijskom nivou zapadnih industrijskih sila, nego kao neku vrstu „skraćenice” za „snop međusobno povezanih, delimično autonomnih, u početku samo okcidentalnih procesa”. Veler time želi da „izbegne ishitreno fiksiranje samo na kapitalizam ili na stvaranje države”. Svestan da postoji optimistički odnos prema sadašnjici, on kao istoričar zna da „idealizovati sadašnja stanja... / kao Nonplusultra istorije ljudske vrste, ne doprinosi mnogo... kritičkoj naučnoj nameri”.⁴ Zato istoričar mora da upotrebi „modernizaciju” kao skraćenicu za protivrečan proces primena, a od njegovih interpretacija će zavisiti kakvu će predstavu čitalac sam stići o toj „modernizaciji” da li će naći potvrđene svoje predrasude, ili će mu sinuti neka nova ideja, što i jeste smisao prosvećivanja.

Da bi pojmovno obuhvatio ceo semantički spektar „modernizacije”, autor se odlučio na trodelenu podelu „opšte istorije”. Ona je dosad, sledeći odnose vlasti, u prvom redu bila pisana kao istorija dinastija, država i politike. Otuda je nužno moraliti biti proširena, jer su sve jasnije dolazile do izražaja međusobne zavisnosti vlasti i podanika, država, paradržavnih sklopova i politike od privrede i kulturnih pretpostavki. Reč je sada o naizmeničnim uticajima privrede, vlasti i kulture, koji konstruišu „društvo”.

¹ Od 1971. godine Veler je profesor Opšte istorije u Bielefeldu, gde se okružio velikom grupom saradnika i sledbenika. Postao je poznat po knjigama i studijama iz novije nemačke istorije. Urednik je časopisa *Geschichte und Gesellschaft* i izdavač edicije *Neue Historische Bibliothek*.

² Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, I: 1700-1815, 676; II: 1815-1845/49, 914; III: 1849-1914, 1515; IV: 1914-1949; C. H. Beck Verlag, München 1987-1998.

³ *Isto*, I, 23.

⁴ *Isto*, 555.

Trojstvo ove teorije verovatno proizilazi iz verskih predstava. U filozofiji ne-mačkog idealizma, kod Fihtea i Hegela, ova trijada je predstavljala osnovni mehanizam razmišljanja, a u sociologiji je trodelna koncepcija uspostavljena još od vremena Komta, tačnije počev od 1820. godine, kao „zakon tri stadijuma”. Veler se poziva na rana razmatranja Maksa Vebera i na Jirgена Habermasa koji razlikuje „rad, vladavinu i jezik”. Teorijska trijada daje veći manevarski prostor od podele na dvoje, koja neminovno nagnje isključivosti tipa „ili-ili”. Doduše, za Veleru ionako ne postoje „racionalni kriteriji presuđivanja, koji bi omogućili da se unapred, u smislu apstraktne definicije, ustanovi suverena premoć jedne ili druge dimenzije. Samo egzaktna analiza konstelacija može pokazati koja je dimenzija ili kombinacija faktora uticaja najjače izražena”.⁵ Drugim rečima, koliko je važno uočiti kako kultura utiče na vlast i privrednu, toliko je isto važno kako vlast i privreda, pojedinačno, utiču na preostale dve.

To je jasno odbacivanje „hijerarhije istorijskih potencijala”, one hijerarhije od koje polazi svako verovanje da se istorija može „praviti”, pa samim tim i predvideti; ali ostaje otvoreno pitanje kakvu „rasudnu moć” i vrednost imaju one tri metafore (vlast, ekonomija, kultura), kada ih zamišljamo kao ravnopravne i međusobno kontinuirano prožete. Izgleda da sama regulativna ideja triniteta predstavlja jedan dodatni, četvrti aspekt. Pokušaćemo to da razjasnimo na jednoj od ideja-vodilja Velerove „društvene istorije”.

Osnovno pitanje koje Veler postavlja jeste odnos jednakosti i nejednakosti čoveka u svim postojećim konstelacijama. To pitanje je u našem današnjem razmišljanju o „tri sveta” u istoj meri važno kao što je bilo pitanje „modernizacije”, postavljeno pre dvesta godina u revolucionarnim proklamacijama. Zato Veler obrađuje sistem socijalne nejednakosti „kao centralnu os”⁶ koja „strogoo uzev, predstavlja rezultat međusobne povezanosti nejednake podele moći i vladavine, ekonomskog položaja i kulturnih koncepata”. Autorov cilj nije „socijalna jednakost svih”, kao što nije ni sloboda od svake vlasti, nego uravnotežena pravda kakva izgleda moguća pri optimalnoj demokratskoj kontroli – dakle, „državofilni” cilj (Dolf Sterberger), usaglašen sa programskim viđenjem istorije kao angažovane „kritičke nauke”.

Suočen sa nepreglednom masom monografskih istraživanja, sa pozitivističkom minucioznosću koja se gubi u detalju, istoričar mora organizovati materijal u skladu sa apstraktnom – u ovom slučaju trijadnom – shemom. Takva shema, koja predstavlja kako pretpostavljenu sintezu dominantnih uticaja epohe, tako i heurističko sredstvo koje olakšava sistematičnost istraživanja, obrazložena je na sledeći način. Društvena istorija mora poći od onoga što se ranije nazivalo „socijalnom strukturon”. Ova kategorija izlazi na videlo kao zbirni pojam za društveni sklop koji je određen privrednim odnosima, stanjem socijalnih slojeva, političkim institucijama i organizacijama, strankama i interesnim zajednicama; porodicom, obrazovnim sistemom i crkvom. Tako gledano, „društvena istorija je u dobroj meri istorija društvenih struktura”, pa se otuda javlja dilema u kojoj meri je sama istorijska nauka proizvod istraživanja koja nudi sociologiju.

Kako izgleda sadejstvo trijade? Politička vlast označava za Veleru, sasvim u tradiciji Maksa Vebera, socijalno struktuisanu, a to znači: organizovanu i normiranu vlast, koja – u vradi ili lokalnoj upravi, u parlamentu ili na vlasteoskom imanju – svim ovim nosiocima vlasti sa različitim legitimitetom omogućava da sprovedu

⁵ Isto, str. 7.

⁶ Isto, str. 8.

svoju volju ili nalog. U odnosu na nju dalje variraju oblici privatne vlasti u potrošici ili ustanovi – svejedno što njeno pravno sankcionisanje može zavisiti i od političkih odluka. Terminološko razjašnjenje *privrede* sledi opštu definiciju delatnosti koju čovek, „razmenjujući tvari sa prirodom”, obavlja radi životnog održavanja. Privredna struktura – kao institucionalizovani sistem pravila, koji kontinuirano kombinuje prirodne resurse, ljudsku kooperaciju i tehnologiju radi proizvodnje dobara – određena je funkcionalnošću tržišta za robu i zemlju, za kapital i rad, ali i tehničkim napretkom kao motorom industrijalizacije, sve do trenutka kada će državni intervencionizam i organizovani kapitalizam, kako ga Veler naziva, uvesti dodatne poreske imperativne. Kultura, najzad, sledeći široki pojam kulturne antropologije, obuhvata u Velerovojo koncepciji „idejne i institucionalne vrednosti, tradicije i stavove, misaone figure, ideologije i izražajne forme, ono simbolično šifrovano poimanje i tumačenje stvarnosti, pomoću kojeg se hrani ne samo usmena i pismena, nego i svaka druga komunikacija”.⁷ Bilo bi to kobno praznoverje, smatra Veler, ako bismo očekivali da se ove tri dimenzije pojave izolovano, kao čisti supstrat. Sa manje ili više nijansiranim odstupanjima, one su potpuno „prožete” – kao što se na primeru plemićkog poseda može ilustrovati povezanost vlasti, ekonomskog pogona i duha kulture hegemonije u minijaturi. Jedan, u suštini, civilizacijski model postaje tako savršena slika urastanja svih pomenutih dimenzija.

Izraz „različiti društveni sistemi“ prepostavlja nejednakost. Reč „društvo“ obično prepostavlja društvo koje se već nalazi u nekom drugom društvu, pa makar i u društvu društava. Večno društvo ne postoji: njega odlikuju prolaznost, promena i preokret, progres i regres, napetost i smirenje. To i ne može biti drukčije, budući da jednaki nisu uvek isti, a isti, u svojoj doživotnoj borbi, nisu uvek aktivni na jednak način.

Sistem socijalne nejednakosti je od najveće važnosti u svakom društvu. Nije neobično što Veler, pisac „Istorijske kao istorijske socijalne nauke“,⁸ prilazi analizi fenomena nejednakosti sa naglašenom upotrebom teorijskog aparata koji koriste društvene nauke. Već i sam naslov ove knjige, koji je dao ime celoj bilefeldskoj istoriografskoj školi, opisuje u isti mah i raspon i program njenog istraživanja. „Moramo biti svesni“, kaže Veler, „da je ona (nejednakost – A. G.) rezultat spoja nejednake podele moći, ekonomskog položaja, kulturnih koncepata i ideoškog tumačenja sveta“, pa je samim tim i rezultat presecanja ovih triju dimenzija.

Ideja „totalna utopija“ se povlači u drugi plan, ali ipak ostaje u matici pripovedanja. Na primer, kada je reč o otporima „modernizaciji“ plemićkog sveta na kraju 18. veka, kada su kameralistička ekonomska učenja i obrazovne pretencije enciklopedijske epohe, sa njihovim multiplikacijama, u novinama i časopisima, i pored snažnog otpora, dovele do ujednačenosti tematike. Tako je i u Nemačkom carstvu, sa njegovim relativno autonomnim vladavinama oko 1800, došao do izražaja „revolucionarni duh“ Francuske i Amerike. „Novo“ je, međutim, recipirano defanzivno i regionalno različito, često sa protivrečnim posledicama u sferama vladavine, ekonomije i jezika.

Nema sumnje da su sve ove teorijske prepostavke nužne kako bi se argumentovano istakla važnost problema o kojima je reč. Već je Hegel, u svojim „Predavanjima o filozofiji istorije“ istakao da ni „obični i prosečni istoričar, koji tvrdi da samo prima, da se samo predaje datom, nije pasivan, da svojim mišljenjem unosi

⁷ Isto, 11.

⁸ *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt a. M. 1973.

kategorije kroz koje sagledava postojeće". Rankeov poznati imperativ da treba „pisati kao što je uistinu bilo“ suočava istoričara sa moralnom i naučnom odgovornošću. Principi objektivnosti su predstavljali ideal, ali ih je do krajnosti doveo poznati engleski ekonomista Alfred Maršal, tražeći „da činjenice i brojevi govore sami za sebe“.⁹

I zato: ako zaista želimo da utvrdimo u čemu se sastoje osnovni saznajni interesi društvene istorije, kako, drugim rečima, izgleda praktičan učinak i doprinos Hans-Ulriha Velera kao teoretičara i tvorca nove istoriografske vrste odgovor treba tražiti u programskej najavljenom „osvetljavanju nastanka sadašnjice“. To je i nedvosmislen utisak posle čitanja opsežnih tomova *Nemačke društvene istorije*, koji obuhvataju period od 1700. do 1949. godine.¹⁰ Budući da je kao naučnik prvo postao poznat po radovima iz poslednja dva veka, možda nije neobično što su periodi obrađeni u nejednakom obimu i što, u okviru „društvene istorije“, periodiziraju „moderni svet“ počev od 19. veka naovamo.

Prvi praktični problem koji se postavlja teoretičaru društvene istorije leži u povezivanju različitih razvojnih linija društveno-ekonomske, političke i kulturne vrste prema uobičajenom kalendarskom ritualu: „Jer razvojne faze socijalnih procesa ili privrednog rasta retko se kada mogu uskladiti sa markantnim političkim datumima“. Ponekad se pokazuju pogodnim opšte cenzure epoha, na primer: 1845/1848, 1831/1873, 1933, 1945/1949. Shema periodizacije predstavlja kompromis u tom smislu što podelu prema društveno-ekonomskim kriterijumima pokušava da poveže sa poznatim političkim cenzurama.

Unutar pojedinih pogлављa podela se vrši prema predmetnim aspektima. Na početku po pravilu стоји razvoj stanovništva i privrede, pre rasprave o društvenoj nejednakosti, političkoj vlasti i kulturi. Veler dosledno prati sopstvene aksiome: budući da se društvene formacije definišu socioekonomski, društvena istorija se čvrsto vezuje za ekonomsku. S druge strane, „finkcionalni savezi“, kao što su birokratija i vojska, istraženi su u sklopu političkog sistema vlasti.

Neusaglašenost demografskih, ekonomskih, političkih i kulturnih datosti predstavljala je problem još od vremena kada su socijalne nauke važile za pomoćne istorijske nauke i kada su se suprotstavljale pisanju istorije prema periodima vlasti i formiranja država. Njihov povratak zato ne iznenađuje. „Razmeđa epoha“ označavaju nešto sasvim drugo, već prema tome da li se odnose na prelomne političke, ekonomski i naučno-tehničke fenomene, na promene u oblasti saobraćaja (parobrod, železnica, tehnike medija) ili na kretanje u kulturi.

Podvrgavanje metodološkim principima – pored sve fleksibilnosti – ponekad zaseca u živo tkivo istorijskog kretanja, koje se tek naknadno uvlači u diskus. Onaj ko, na primer, vremenski raspon nacionalsocijalizma stavlja u period od 1933. do 1945. zato što je ovaj tada bio na vlasti, taj dobija sasvim drugačiju „društvenu sliku“ od onoga ko pokušava da ga obuhvati društvenoistorijski ili kulturnosociološki. U čisto političkoj periodizaciji sadržana je, usled isključivosti, opasnost „cenzurisanja“, dok opšte kulturnoistorijsko razmatranje naginje tome da dilatorno obradi „bolne“ odnose vlasti, naročito one koje ističu nejednakost.

⁹ Alfred Marshall, *Memorials*, ed. A. C. Pigou, 1927, p. 168.

¹⁰ Ako se uporede prva dva toma, pada u oči da je 18. vek. sa svojim izvodima iz srednjeg veka i renesanse, prikazan daleko sažetije nego onih 35 godina drugog toma (1815-1848), koje su obrađene na 914 strana. To verovatno neće odobrovolti one koji formativne snage docnije nemačke istorije vide u vremenu pre apsolutizma, u razudenim autonomijama ili u duhovnim borbama humanizma i reformacije. Luter se često pojavljuje, a pominju se Kalvin i Cvingli, ali ne i Erazmo, bestseler epohe.

I pored svih ograničenja i pojednostavljenja koja svaka metoda nužno nosi u sebi, uvodenje strukturalističke metode u teoriji, u analitički instrumentarij” istorijske nauke, kao i instaliranje na „strukturama” i „procesima” umesto na pukoj istoriografskoj redukciji složenosti istorijskih zbivanja, jasno pokazuju da je u savremenoj istoriografiji došlo do „unutrašnjeg proširenja nasleđene paradigmе”.¹¹ Ova promena, koja je prvo zapažena kod francuskih analista, pokazuje se kod Veleru u dva vida: u refleksijama o epistemološkim prepostavkama istorije i u naglašavanju „prosvjetiteljskog delovanja” istorije kao kritički angažovane nauke. U tom doprinosu se i ogleda značaj Velerovih koncepta „istorijske društvene nauke” (*historische Sozialwissenschaft*), koji trajno upozorava na osobenost konteksta. Metodološki gledano, reč je o jasnim prepostavkama za razvoj nove, emancipovane i epistemološki doista otvorene istorijske nauke.

¹¹ Isto, I, 28. Ocenu i analizu najvažnijih Velerovih radova daje Andrej Mitrović u pogовору knjizi Jirgена Koke *O istorijskoj nauci*, SKZ Beograd, 1994.

ZORAN LAKIĆ, akademik CANU
Podgorica, Rista Stijovića 5

ČOVJEK KOJI JE VIDIO DALJE
Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2000, str. 286.

Knjiga *Čovjek koji je video dalje – Alekса Pavićević*, koju je za štampu pripremio dr Vojislav Pavićević, govori o navedenoj ličnosti ali i o vremenu koje nije bilo naklonjeno slobodoumlju – ni kada je u pitanju vlast, ni kada je riječ o njenoj opoziciji. Ilegalni uslovi rada i misteriozna nasilnička smrt Alekse Pavićevića učinili su da se o njemu malo toga zna. Potonje dugogodišnje čutanje ga je gotovo otjeralo u zaborav. A bio je čovjek za ponos porodice, plemena i pokreta kome je pripadao. Nije pretjerano reći da je ovo prvi javni razgovor o njemu i njegovom, prije svega revolucionarnom radu.

Alekса Pavićević je još kao mladić bio učesnik Balkanskog rata, i oba svjetska rata. U Prvom svjetskom ratu bio je ranjen, a u Drugom svjetskom ratu likvidirali su ga partijski drugovi sa kojim je učestvovao u 13-julskom ustanku, držao front na Veljem brdu i oslobođao Danilovgrad jula 1941. godine od italijanskog okupatora.

Od osnivanja prvih organizacija KPJ u Danilovgradu učestvovao je u njenim brojnim aktivnostima. Čovjek od ugleda, iako samouk znao je da posavjetuje o svemu što život znači. Pridobijao je mase za ideju i pokret koga je popularisao. Vrlo brzo su slijedila partijska priznanja za plodan politički rad. Već krajem 1924. godine izabran je za sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, na kom mjestu je naslijedio Stanka Dragojevića. Na IV pokrajinskoj konferenciji KPJ u Podgorici 1925. godine izabran je za delegata III kongresa KPJ 1926. godine u Beču, kada je bio izabran i za člana CK KPJ iz Crne Gore. U Crnoj Gori ga je na dužnosti sekretara Pokrajinskog komiteta naslijedio Nikola Kovačević - Stari.

Alekса Pavićević je već tada izrastao u značajnu ličnost jugoslovenskog komunističkog pokreta. Bio je to silan motiv za dalje uzdizanje i angažovanje. Na političkoj sceni bio je stalno prisutan preko legalnih oblika rada zakonom zabranjene KPJ: u periodu 1923–24. aktivan je u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije, zatim 1926–27, u Radničko-seljačkom savezu i najzad u Narodnom frontu slobode 1935–1940. godine. I kako smo već rekli, u dianima ustanka 1941. godine.

Prirodno obdaren bistrinom stalno je radio na svom ličnom obrazovanju. Aktivno je saradivao u komunističkoj i građanskoj opozicionoj štampi. Napisao je više desetina članaka od kojih kolega Š. Rastoder, kao recenzent knjige, s pravom izdvaja brošuru *Bjelopavličke šume i planine* štampanu u Nikšiću 1935. godine.

Zbog političkog rada, često je dolazio u sukob s policijom. Bio je često hapšen i osuđivan.

Imao je uvijek lični stav o bitnim pitanjima pokreta i života. Bio je zaista – *čovjek koji je video dalje* od drugih.¹ Zato je i došao u sukob sa dogmatizmom u sop-

¹ Imao je hrabrosti da upozori svoje partijske drugove da vrijeme 1941-1945. nije vrijeme revolucije, već primarno – vrijeme antifašističke i oslobodilačke borbe. To će reći da pod zastavom slobode ima mjesta za sve rodoljube – komuniste i nekomuniste, kao i za antikomuniste.

stvenoj partiji, kojoj je pripadao svim svojim bićem, sve dok nije likvidiran sredinom novembra 1941. godine sa najružnijim kvalifikacijama – „narodni izdajnik i sluga okupatora” „apostol komunizma na riječima” a „ustvari narodni izdajnik na dijelu”. Takve su bile etikete i za druge stare komuniste koji su upozoravali na opasnost surovih likvidacija patriota i čak članova KPJ – koji su se usprotivili tzv. lijevom zaokretu u politici NOP-a krajem 1941. i početkom 1942. godine.

Autori ove knjige – porodica Alekse Pavićevića i posebno njegov sin dr Vladislav Pavićević – našli su se pred delikatnim zadatkom. Uz pomoć brojnih saradnika i konsultanata i posebno recenzenata - sačinio je solidnu strukturu knjige, koja ima više tematskih cjelina: 1. Od narodnog tribuna do „neprijatelja” naroda, 2. Savremenici o Aleksi, 3. Aleksa u dokumentima, 4. Aleksa u istoriografiji i literaturi, 5. Autorski tekstovi i 6. Prilozi u kojim je dokumentovan prikaz nastojanja da se rehabilituje Aleksa Pavićević.

Prvi susret sa zaboravljenim čovjekom koji je video dalje, u stvari sa knjigom istoimenog naslova predstavlja uvodni tekst – kratak osvrt na život i djelo koji je napisao priređivač knjige dr Vladislav Pavićević. Autor je u pravu kada kaže da je teško pisati ovakve tekstove o roditelju. U pravu je kada kaže da Aleksa Pavićević nije jedina žrtva revolucije, koja jede i svoju djecu.

Osnovna stvaralačka dilema je sadržana u pitanju – da li praviti knjigu o jednoj ličnosti, ili o jednom vremenu. Ako se analizira i ocijeni vrijeme onda je lakše pronaći i ljude u njemu – bili oni žrtve, kakav je slučaj bio sa Aleksom Pavićevićem, bili oni ubice tih žrtvi. Imao sam priliku, prije mjesec-dva dana, da recenziram jednu sličnu knjigu Dobrivoja-Doja Jovančevića - *Zakasnjela pravda za Radomira i Meda* - koja govori o rehabilitaciji strijeljanih partizana koji su pobegli iz četničkog zatvora u Kolašinu, ali ne i od suda svojih drugova. U oba slučaja riječ je o hodu po mukama najbližih.

Nadalje, ko treba da traži rehabilitaciju i od koga. I zbog čega? Da li je naučna istina – dovoljna rehabilitacija?

U oba slučaja, riječ je o vremenu kada je partija bila iznad pojedinaca. Bila je i iznad svojih prvaka. Zato je svaki detalj trebalo više puta provjeravati. Ispričaću jedan detalj vezan i za ovu knjigu: kada je pokrenuta prva akcija za rehabilitaciju Alekse Pavićevića pitao me je kolega po Peru - da li sam ja napisao tekst u *Pobjedi*. Iznenaden pitanjem odgovorio sam da ja potpisujem svoje tekstove. Bio je uporan: a da li sam pomagao njegovom sinu da ga napiše. On je bio uporan, a ja škrt: i ne poznajem ga. U stvari, zaista nisam znao da je moj školski drug Aleksi sin. Znao sam da je plodan pisac, a on je znao da sam ja istoričar. Taj delikatan posao pripada struci. Zato sam bio slobodan da zamjerim mom školskom drugu, danas afirmisanim književniku i poznatom stomatologu dr Vladislavu Pavićeviću, zašto i ja nisam konsultovan u pripremi značajnog rukopisa. Rekao bih mu: prikupljaj građu i maksimalno se konsultuj sa profesionalnim istoričarem.

Ova knjiga jest posvećena jednoj ličnosti – čovjeku koji je video dalje, tako naslov kaže, ali knjiga govori još više o jednom vremenu i ideologiji jednog pokreta, u kome su stradali mnogi zbog svog mišljenja, zbog partijskog dogmatizma, čiji su protagonisti postojali u svim sredinama. Zato je nebitno njihovo ime. Da to nisu bili oni koji se navode, našli bi se drugi. Vrijeme je tražilo i nalazilo takve ljudе. I oni su mislili da čine dobar posao.

Profesionalni istoričar može i mora da uoči te pojave. To bi uradio i dr Vladislav Pavićević da je profesionalni istoričar – ili da je još više saradivao sa istoričarima i posebno recenzentima – dr Pajovićem i prof dr Rastoderom. Ali

priredivač je učinio veliki korak: prikupio je dragocjenu građu, naročito dio označen u knjizi kao autorski tekstovi. Ima ih dosta u lepezi od vijesti do analitičkih tekstova. Oni predočavaju stav Alekse Pavićevića o glavnim pitanjima Danilovgrada, Crne Gore i Jugoslavije. Pažljivo iščitavanje ovih tekstova pokazuje da je priredivač² nepotrebno projektovao u ono vrijeme neke naše današnje političke dileme. Aleksa Pavićević je bio čovjek koji je video dalje, ali iz njegovih tekstova se nije mogla ni nazreti sadašnja kriza na relaciji Crna Gora – Srbija. Na njegovom udaru kao komuniste nije bila zajednička država već kapitalistički režim. U tom režimu nisu bili na udaru samo seljaci iz Crne Gore, nije bila u stanju socijalne nužde samo društvena zajednica Crne Gore. KPJ kojoj je pripadao Aleksa Pavićević bila je za Jugoslaviju kao državnu zajednicu, a protiv političkog sistema. Ustaška vojska, i Aleksa Pavićević sa njom, 1941. godine krenula je u borbu – pod jugoslovenskim, crnogorskim i komunističkim zastavama.

Najzad, istoriografija je dala prihvatljiv odgovor na glavna pitanja dobrovoљačkih imanja. Odavno su objavljeni čak i pojedinačni spiskovi – bar kada je u pitanju Pančevački rit, itd.

Navedeni tekstovi i druga prikupljena građa podižu vrijednost ove knjige. Ni je ona knjiga o pojedincu i kraju, već o vremenu na najširim prostorima. *Čovjek koji je video dalje* – obavezuje nas da i mi dublje ulazimo u vrijeme kada je on stvarao istoriju. Ovom knjigom – na svjetlo dana – došao je jedan naš saplemenik o kojemu se već poodavno moralo mnogo više znati. Knjiga će obogatiti fond zavijajne istoriografije i podstaći na produbljenja istraživanja o vremenu u kome je živio i radio Aleksa Pavićević.

² Umjesto toga, mogao je, na osnovu drugih arhivskih dokumenata, pomoći da se bolje shvati duh tog vremena. Kao primjer navodim da je 13 učitelja danilogradskog sreza odbilo da prihvati latinicu i ostali program koji su pripremili austrougarske okupacione vlasti, uz obrazloženje da su „ćirilica i srpska istorija aorta srpskog nacionalizma” i da su „spremni da budu samo srpski učitelji, a ne anacionalni”. Zbog toga je vojni sud kaznio slijedeće učitelje: Jakšu Brajovića, Milovana Vučinovića, Novu Vučića, Cvjetku Stanišića, Radovana Popovića i Tomu Dragovića, a od pravnika Nikolu Dragovića i Savu Jovovića, *Bibliografski vjesnik*, br. 1-3/1964, Cetinje, 149-253.

PRIKAZI

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА МЕЖДУ ГИТЛЕРОМ И СТАЛИНЫМ 1939–1941, Moskva 1999, 526.

Uzroci Drugog svetskog rata, njegove pripreme, obimna diplomatska propaganda i obaveštajna delatnost evropskih sila i država bila je stalna tema sovjetske istoriografije, a u poslednjoj deceniji 20. veka i ruske istoriografije. Institut za slovenska istraživanja (Институт славяноведения) Ruske akademije nauka (Российская академия наук) planirao je da objavi seriju naučnih izdanja posvećenu temi Drugi svetski rat i Istočna Evropa. Naslovljena obimna knjiga deo je tog plana. Srpska istoriografija, bez obzira na izuzetno otežane uslove rada, uspela je da bude u toku ovoga stvaralaštva i da na stranicama časopisa *Istoriya 20. veka* objavi dva istriografksa osvrta ovoj literaturi.¹

Knjigu koja je pred nama napisali su sledeći saradnici Instituta za slovenska istraživanja: E. L. Valeva, V. K. Volkov, L. J. Gibijanski, M. D. Jeršenko, T. I. Islamov, N. S. Lebedeva, V. V. Marina, M. A. Pokivajlova, S. Z. Sluč.

Vrлина knjige je u detaljnoj rekonstrukciji zbivanja, što je bilo moguće uraditi pošto su autori ovladali ogromnom faktografijom iz sovjetskih i međunarodnih izvora kao i literature. Između Uvoda i Zaključka nalazi se devet glava: I. Zemlje Istočne Evrope u vrtlogu događaja uoči Drugog svetskog rata; II. Hitler, Staljin i geneza četvrte deobe Poljske; III. Nemačko-sovjetska saradnja i likvidacija poljske države; IV. Slovačka u politici SSSR i Nemačke; V. Balkanski problemi u odnosima Sovjetskog Saveza i Nemačke 1940. godine; VI. Rumunsko-mađarski konflikt u kontekstu nemačko-sovjetskog suparništva; VII. Rumunija između Nemačke i Sovjetskog Saveza: politika bez iluzija; VIII. Bugarska u sovjetsko-nemačkim protivrečnostima na Balkanu; IX. Jugoslavija pred licem fašističke agresije i Sovjetski Savez.

Pisac Uvoda L. J. Gibijanski kritički se osvrće na sovjetsku istoriografiju za koju kaže da je bila ne samo apologetska, već da je i skrivala važan izvorni materijal o spoljnoj politici SSSR-a. U toku poslednjih deset godina, navodi L. J. Gibijanski, u ruskoj istoriografiji učinjeni su vredni napori i uspesi na planu prevazilaženja „ne-

adekvatnih stereotipa i prelazak na naučnu analizu” uz pomoć novih izvora. Ovaj proces, kaže pisac Uvoda, prati oštra diskusija između „privrženika tradicionalnog sovjetskog pogleda” i njihovih „oponentata”. Pri ovome valja odmah primetiti da pojedini oponenti nastupaju s tezama unapred, da *samo* Staljinovu politiku analiziraju i vrednuju s etičkog stanovišta, te da im preti opasnost da postanu drugi pol, antipod sovjetskoj istoriografiji, približno udaljen od objektivne istorijske istine kao i onaj prvi pol. Uzroke ovoga stanja svakako treba tražiti u sferi politike.

U prvoj glavi ove knjige veoma uspešno se prikazuju evropski politički ambijent i agresivna politika fašističkih država Italije i Nemačke 30-ih godina prošlog veka. U to doba, po mišljenju autora V. K. Volkova, unutrašnja staljinistička politika, organizovanje monstr-procesa („proces 16-ti”), masovne represalije „čudovišne po razmerama i katastrofalne po posledicama” teško su se odrazile i na međunarodni položaj Sovjetskog Saveza; u očima zapadnoevropskih sila vrednost sovjetskog savezništva spala je na nulu. Iz toga sledi zaključak da je međunarodna izolacija SSSR počela 1936. godine i da je narednih godina snažno ojačala. U oformljenom trouglu (fašističke države - zapadne zemlje - SSSR) male države Istočne Evrope pokušavale su da pronađu „svoj izlaz”. Minhenski sporazum (29/30. septembar 1938), zaključuje V. K. Volkov, deformisao je ceo sistem međunarodnih odnosa, a krajnja posledica bila je *puna* izolacija SSSR.

Postminhenski period detaljno je analiziran, a posebno položaj i postupci pojedinih država Istočne Evrope. Njihovu pažnju osobito je privlačilo stanje anglo-francusko-sovjetskih pregovora. Bili su uvereni da se bez Sovjetskog Saveza ne može obuzdati nemačka agresija. U sovjetsko-nemačkom paktu sklopljenom 23. avgusta 1939. godine nije bilo odredbi o balkanskim zemljama te su one, navodi V. K. Volkov, razumele da im pakt olakšava očuvanje neutralnosti na početku svetskog konflikta.

Odnosi između Nemačke i Poljske i SSSR-a i Poljske krajem 30-ih godina već su preispitivani u ruskoj istoriografiji, a i u ovoj knjizi ponovo su predmet istraživanja i provere starih ocena. U centru je četvrta deoba Poljske septembra 1939. godine. Iz druge glave ove knjige jasno proizilazi da poljski vladajući krugovi sa ministrom inostranih poslova J. Bekom na čelu, nisu bili svesni da će u sasvim bliskoj budućnosti biti objekt razdeobe.

„Provodeći agresivnu, imperijalističku spoljnu politiku, vladajući krugovi Nemačke i Poljske smatrali su sasvim prirodnim saradnju protiv SSSR”. U nastavku: „Ruku pod ruku s hitle-

¹ L. J. Gibijanski, „Novi pogledi na sovjetsko-nemački sporazum 1939. godine”, „Istoriya 20. veka”, Beograd 1989, 1-2, str. 7-33; Nikola B. Popović, *Nedoumice o Staljinovoj politici uoči Drugog svetskog rata*, „Istoriya 20. veka”, Beograd 1997, 2, str. 37-61.

rovcima upravljački krugovi Poljske takođe su maštali o zauzimanju tuđih zemalja, pre svega sovjetskih, o likvidaciji sovjetske države". Citi-rane ocene su vlasništvo sovjetske istoriografije (V. J. Sipols)", koje ruski istoričar S. Z. Sluč navodi kao primer „ideološkog pristupa".

S. Sluč u analizi odnosa na relaciji Nemačka - Poljska izvršenoj na zavidnoj izvornoj podlozi ipak i sam kaže da poljsko rukovodstvo, a pre svega ministar J. Bek, „otvoreno su pristupili saradnji s nacističkom Nemačkom, istakavši sopstvene teritorijalne pretencije prema Čehoslovačkoj". (sic.). Pri komadanju Čehoslovačke, Poljska je, kao što se zna, dobila Tešinsku oblast, tј. bila je uvučena u „antičehoslovačku kampanju za veoma umerenu cenu i to iz, „tuđeg džepa" i potpuno je opravdala nade koje su na nju polagali u Berlinu". Po instrukciji ministra Beka poslanik Lipski, citira S. Z. Sluč, pitao je Ribentropa što će preduzeti Nemačka u slučaju poljsko-sovjetskog konflikta. Dobio je odgovor: „Nemačka vlada ukazala bi pomoći".

Kasnije, tačno 15. decembra 1938. godine Ribentrop je kazao Lupskom: „Nemačka je nastrojena antiruski i s obzirom na to pozdravlja silnu Poljsku, koja bi štitila svoje interese protiv Rusije".

Pokušaji sklapanja saveza SSSR-a sa Poljskom i SSSR-a sa Francuskom i Velikom Britanijom opširno su opisivani. Sovjetske ocene o odgovornosti zapadnih država i Poljske za propast pregovora avgusta 1939. godine u ovoj knjizi se relativizuju; obrazlaže se da je Staljinov analog sovjetskoj delegaciji bio da vode pregovore tako da zapadnjaci ispadnu krivi. To može biti tako, ali uverljivija ocena jeste da je *obostrano jako nepoverenje* blokiralo pregovore. Iz cele druge glave ove knjige ipak proističe da je A. Hitler sam planirao i spremio deobu Poljske. Kooperant Staljin ponovo je demonstrirao svoj pragmatizam kada je, kako citira S. Z. Sluč, rekao G. Dimitrovu: „Što bi bilo rđavo, ako bi rezultat razbijanja Poljske bilo rasprostiranje socijalističkog sistema na novu teritoriju i stanovništvo".

Nemačko-sovjetska uzajamna dejstva u činu likvidacije poljske države podrobno je opisala N. S. Lebedeva (glava treća). Ona napominje da značajan deo zapadne istoriografije i postsocijalistička poljska literatura stavljaju znak jednakosti između ekspanzionističkih ciljeva staljinskog i hitlerskog rukovodstva u letu i jesen 1939. godine. Ugovor o nenapadanju zaključen između Nemačke i SSSR-a 23. avgusta 1939. sa tajnim protokolom, u zapadnoj istoriografiji, turči se kao faktor koji je A. Hitleru dozvolio da počne Drugi svetski rat, a da su Velika Britanija i Francuska učinile sve što je od njih zavisilo da odvra-

te napad Nemačke na Poljsku. U sovjetskoj istoriografiji, kaže N. S. Lebedeva, zapadne koncepcije označene su kao buržoasko falsifikovanje istorije, kao zlobna kleveta. Kao tipičan pimer sovjetskog pogleda navodi tekst F. D. Volkova iz knjige objavljene 1985. godine.² Po ovom autoru „reakcionarni rukovodoci Poljske spremali su oružanu силу, градили утврђења и aerodrome на источној граници само за рат против СССР. Они су računali da će nemačka agresija biti usmerena protiv Sovjetskog Saveza, а Полjska da će se prisajediniti antisovjetskom pohodu. Зато су odbili предлог СССР о закључењу пакта о узахамној помоћи и нису preduzeli правовремене mere jačanja odbrane na zapadu."

N. S. Lebedeva piše da novi arhivski izvori omogućavaju objašnjenja odnosa između Nemačke i SSSR-a, njihova uzajamna dejstva u likvidaciji poljske države. Sledeći ove reči N. S. Lebedeva je zaista akribično opisala dejstva ova agresora na Poljsku, ali van njene pažnje ostala je jednostavna činjenica da je Nemačka napala Poljsku 1. septembra, a da su sovjetske trupe ušle u Poljsku 17. septembra kada je poljska država već bila de facto likvidirana. N. S. Lebedeva nije opovrgla citiranu sovjetsku ocenu, niti je „opravdala poljsku vladu". Teritorije poljske državne teritorije koje je okupirala Crvena armija septembra 1939. godine N. S. Lebedeva, kao i svi raniji sovjetski istoričari, zove Zapadna Belorusija i Zapadna Ukrajina, a opšte je poznato da su te teritorije u sastavu Poljske od 1920. godine. Bilo bi korisno, u težnji ka objektivnoj istorijskoj istini, da nas je N. S. Lebedeva obavestila o tome da li je Poljska polagala istorijsko pravo na te teritorije, ko čini većinu stanovništva, kako je to stanovništvo dočekalo Crvenu armiju. Odgovori na ta pitanja dali bi osnovu da se okupacija dela poljske državne teritorije (Zapadna Belorusija, Zapadna Ukrajina) septembra 1939. godine nazove oslobođilački pohod ili kako N. S. Lebedeva piše „oslobodilački pohod".

Slovačka država se pojavila na političkoj karti centralne Evrope 14. marta 1939. godine, razbijanjem Čehoslovačke, voljom A. Hitlera, navodi V. V. Marina (glava četvrta). Odnosi između Sovjetskog Saveza i Slovačke u kratkom periodu (14. mart 1939 - 22. jun 1941), obaveštava nas autorka, bili su isključeni iz vidokruga sovjetskih i čehoslovačkih istoričara usled „ideoloških razloga". U sovjetskoj istoriografiji, nastavlja autorka, stidljivo se skrivala činjenica uspostavljanja diplomatskih odnosa SSSR-a sa Slovačkom, a čehoslovački istoričari da su taj

² F. D. Volkov, *Za кулисами второй мировой войны*, Moskva 1985.

čin opravdali težnjama SSSR-a da pomogne slovačkim komunistima. V. V. Marina kao svoj zadatak postavlja: rekonstruisanje sovjetsko-slovačkih odnosa, što dostupni, novi arhivski materijal u dovoljnoj meri omogućava.

Autorka je postavljeni cilj veoma uspešno dostigla. Opisuje prvi period (mart–septembar 1939) u kome SSSR nije priznavao likvidiranje Čehoslovačke i drugu fazu od septembra 1939. kada je Sovjetski Savez saobrazno paktu Ribentrop - Molotov promenio kurs i 16. septembra priznao Slovačku. Dalje izlaganje ubedljivo pokazuje da je Slovačka bila sasvim u rukama nacističke Nemačke, da joj je Slovačka („vrata Balkana“) služila kao platforma za operacije potčinjavanja Jugoistočne Evrope. SSSR je u svemu tome bio po strani, nemoćan, ali i nesklon riziku ranog otpočinjanja rata protiv Nemačke. Dočekao je da mu 22. juna 1941. godine Slovačka objavi rat, što je bila prirodna posledica njenog stvarnog statusa i politike njene nesamostalne vlade.

Suparništvo, na bazi sudara strateških i ekonomskih interesa, između Sovjetskog Saveza i Nemačke jasno se pokazalo 1940. godine na velikom prostoru Balkanskog poluostrva, i onda nabijenom latentnom vatrom šovinizma i jakim težnjama realizovanja velikodržavnih planova. O ovim temama reč je u petoj glavi čiji je autor V. K. Volkov. Na obimnoj, proučenoj faktografiji autor rekonstруiše diplomatske kontakte, razne poteze velikih sila, ali i malih država i nemačku praksi izgradnje „prvih kontura“ – „novog svetskog poretka“. Te 1940. godine A. Hitler je igrao javnu miroljubivu igru izjavama da je za „očuvanje mira na jugoistoku Evrope“, a nemačka štampa da „još nije vreme za razrešavanje teritorijalnih problema na Jugoistoku Evrope“. U stvari, zaključuje V. K. Volkov, nacisti su sve radili u cilju pune fašizacije balkanskih država i njihove orientacije na Nemačku.

S druge strane, autor opisuje rad sovjetske diplomatičke u i oko balkanskih država, koja je jasno dala do znanja da nijedna država, sama, ne može rešiti balkanski problem. V. K. Volkov kratko zaključuje: „SSSR nije želeo da ostane po strani“. No, Nemačka se nije mnogo na ovo obazirala; od kraja jula 1940. u Nemačkoj je počela razrada planova za rat protiv SSSR. Već avgusta 1940, piše V. K. Volkov, sovjetsko rukovodstvo raspologalo je izveštajima o gomiljanju nemačke vojske na nemačkoj istočnoj granici, a od oktobra počinju krizni momenti u sovjetsko-nemačkim odnosima. Pred sovjetskim vojnopolitičkim rukovodstvom našli su se problemi vezani za nemačke planove „Nove Evrope“ i „Velikog Istočno-Azijatskog Prostranstva“, a posebno odbrana sovjetskih interesa na Balkanskom polu-

ostrovu. V. K. Volkov uverljivo opisuje kako su Staljin i Molotov shvatili sovjetske interese u pojedinim državama. Interes za Bugarsku: „Razmeštanje sovjetske vojske u Bugarskoj pretvaralo se u ključno pitanje obezbeđenja sovjetskih interesa u reonu Crno-morskih moreuza“.

Pregovori Molotova u Berlinu 12–13. novembra 1940, kako kaže V. K. Volkov, dobro su izučeni. Kako god da su pregovori protekli jedno je, ali važnije je kakva su saznanja pregovarači stekli jedni o drugim, a koja su mogla da odrede njihovu blisku političku delatnost. V. K. Volkov upravo to analizira te zaključuje da je nemačka politika utvrdila sledeće ciljeve: 1. dezinformacija protivnika, maskiranje planova napada na SSSR; 2. suziti slobodu spoljopolitičkog manevranja SSSR; 3. dovesti SSSR u stanje spoljopolitičke izolacije.

O tome kakva je korisna saznanja stekla sovjetska strana, V. K. Volkov ulazi u raspravu sa V. J. Sipolsom.³ Sipols se poziva na dokument „Zapis J. E. Čadaeva“ sa sastanka Politbiroa VKP (b) održanog 15. novembra 1940. na kome je Molotov izrazio uverenje o „neizbežnosti agresije Nemačke na SSSR“ i to „u nedalekoj budućnosti“. Staljin, kako stoji u „Zapisu“, s одобрављајем je propriatio Molotovljevo izlaganje, a sam je kazao da je glavni princip politike Nemačke „verolomstvo“ što se pokazalo u narušavanju ugovora sa nekoliko evropskih država. Najjači podatak, sledeći opet „Zapis“, bio je da je Staljin rekao da „takvu sudbinu Hitler sprema i ugovor sa nama, no, mi smo već dobili više od godine za pripreme rešavajuće i smrtonosne borbe s hitlerizmom“. V. K. Volkov s izvesnom argumentacijom osporava autentičnost „Zapisa“. Smatra da za Sipolsov „verziju“ treba još neophodnih dokaza.

Dalja Volkovljeva analiza pokazuje da su od datuma (18. decembar 1940) potpisivanja plana „Barbarosa“ sovjetsko-nemački odnosi oko balkanskih država dobili otvoreni politički (ne kao ranije kabinetski) karakter pri čemu se Kremlj pokazao nesposoban da se odupre punom potčinjavanju Balkana fašističkoj „Osi“.

Rumunsko-madarskim odnosima i mestom Rumunije između Nemačke i SSSR bave se T. M. Islamov, T. A. Pokivajlova (glava šesta) i M. D. Jereščenko (glava sedma). U centru odnosa su Transilvanija, Besarabija, ali i sama Rumunija i Mađarska. Blagonaklon stav Sovjetskog Saveza prema mađarskim pretenzijama na Transilvaniju

³ В. Я., Сипольс, Ещё раз о дипломатической дуэли в Берлине в ноябре 1940. „Новая и новейшая история“. Москва 1996, 3; В. Я. Сипольс, Тайны дипломатические: Канун Великой Отечественной 1939-1941, Москва 1997.

poboljšao je odnose na relaciji SSSR–Mađarska. No, to nije bilo dovoljno da spreči nacističku Nemačku da i Mađarsku i Rumuniju veže za sebe. Sovjetskoj diplomatiji, pokazuju autori, bilo je jasno da je Rumunija za Nemačku važan strateški punkt, koji je približava Crnom moru i moreuzima. Ulaskom nemačke vojske u Rumuniju oktobra 1940. godine napravljena je barijera sovjetskom prodoru na Balkan. Hitler je, zaključuju autori, od Mađarske i Rumunije načinio placdarm za napad na SSSR.

M. D. Jereščenko saglasno kolegama iz autorskog tima ove knjige na prvom mestu piše o dosadašnjim ocenama antisovjetske politike Rumunije, o stereotipima predstavljanja rumunske „igre na dve stolice“. S obzirom na to da se u poslednje vreme proširila dokumentaciona baza i ruske i rumunske istoriografije to omogućava, ističe se, odvajanje od „ideologizovanih stereotipa u analizi spoljopolitičkog kursa Rumunije na ključnim etapama razgarajućeg evropskog konflikta“. Autorka je izvršila snažnu rekonstrukciju i analizu položaja rumunske države, njenih nacionalnih aspiracija, kao i agresivne politike Nemačke kojoj se Rumunija priklonila. Bez obzira na opsežnu dokumentacionu osnovu M. D. Jereščenko nije navela koje je „stereotype“ preuzešla. Kraj njenog teksta ponajmanje razara „stereotype“; 22. juna 1941. godine u naredbi rumunskoj vojsci lider Rumunije V. Antonesku postavio je ratni cilj: „Preći Prut i oslobođiti otadžbinu“. Autorka u nastavku kaže da je V. Antonesku „već video nove granice Rumunije do Krima, Kavkaza i povoloških stepa“.

I Bugarska, kao i druge istočnoevropske zemlje, krajem 30-ih godina 20. veka našla se pred iskušenjima. Nacionalne aspiracije, državni interesi, politički pritisak Nemačke, povećano interesovanje SSSR, oblikovanje dva oprečna bloka, određivali su politiku Bugarske. Po inerciji, još u mirno doba, mogla se održavati neutralnost. Ali, da li je Bugarska zaista bila neutralna? O ovim pitanjima piše E. L. Valeva (osma glava), a na prvim stranicama poziva se na fundamentalnu knjigu D. Sirkova⁴ koji ocenjuje da je bugarska neutralnost „konstantno sadržavala narastajuće progermansko jezgro“.

Bugarska je bila posrednik nemačko-sovjetskog zbliženja maja 1939., a pakt Ribentrop – Molotov sa odobravanjem je dočekan od strane „širokih narodnih masa“ i progermanske vlade G. Kjoseivanova, piše E. L. Valeva. Smisao bugarske politike „koračati zajedno sa Nemačkom“ jedan bugarski zvaničnik tumačio je golog činjenicom da „80% bugarskog eksporta ide

u Nemačku“. Priklanjanje Bugarske Nemačkoj pospešeno je nemačkom pomoći u procesu vraćanja južne Dobrudže Bugarskoj septembra 1940. Novembra 1940. A. Hitler je vršio jak pritisak na Bugarsku da potpiše Trojni pakt, što je car Boris, na iznenadenje sveta, nekako izbegao, pa je morao da negativno odgovori i na sovjetski predlog o potpisivanju pakta sa garantijama granica Bugarske.

E. L. Valeva sa zavidnim vladanjem materije opisuje diplomatske kontakte Bugarske sa velikim silama (pa i SAD), ali sve to nije bilo dovoljno da se održi neutralnost; 20. januara 1941. godine Savet ministara Bugarske doneo je odluku o pristupanju Trojnom paktu, a potom je Bugarska učestvovala u uništenju nezavisnosti Jugoslavije i Grčke čime se uključila u stvaranje „novog poretku“ u Evropi.

Pisac najobimnijeg dela ove knjige (glava deveta) je L. J. Gibijanski, istoričar koji se dečnjima bavi istorijom Jugoslavije. U ovom tekstu potkrepljenim obimnim izvornim materijalom i odličnim poznавanjem literature opisuju se odnosi SSSR-a sa Kraljevinom Jugoslavijom. Obe države, kako piše autor, vodile su politiku sa pogledom na Nemačku; Jugoslavija u težnji da očuva neutralnost, a SSSR da pruži podršku Jugoslaviji, a da time ne poremeti odnose sa Nemačkom. L. J. Gibijanski minuciozno, do perfekcije, analizira razgovore, pregovore jugoslovenskih i sovjetskih diplomata, zvaničnika, obaveštajaca o mogućnostima vojne pomoći (oružje) SSSR-a Jugoslaviji, vojnom savezu, misiji B. Simića u Moskvi i pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 23. marta 1941. godine. Na isti način piše i o (ne)umešanosti obaveštajnih službi Velike Britanije i Sovjetskog Saveza u Mirkovićev puč. No i pored svega i sam L. J. Gibijanski zaključuje da „nema svedočanstva o britanskim vezama sa konkretnim licima iz reda jugoslovenskih oficira“.

Za sovjetsko učešće u podsticanju (pripremaju?) puča L. J. Gibijanski se veoma oprezno koristi sećanjima P. A. Sudoplatova,⁵ jednog od vođa sovjetske obaveštajne službe, koje na žalost nije moguće proveriti, uostalom kao i više memorijskih tekstova britanskih obaveštajaca. Nije jasno zašto L. J. Gibijanski ne uzima u obzir izjavu samog generala B. Mirkovića da je samostalno, bez pomoći i saveta, organizovao puč 27. marta.

Poslednji dani marta i prvi dani aprila 1941. godine bili su ispunjeni sovjetsko-jugoslovenskim diplomatskim kontaktima o zaključenju voj-

⁴ Д. Сирков, *Външата политика на България 1938-1941*. София 1979.

⁵ П. Судоплатов, *Разведка и Кермль: Записки нежелательного свидетеля*, Москва 1996.

no-političkog saveza. U tim danima V. Molotov je jasno davao do znanja Nemačkoj da se treba uzdržati od napada na Jugoslaviju - zaključuje L. J. Gibijanski. Da li je Staljinova namera bila da zaključenjem ugovora sa Jugoslavijom odvrati Nemačku od agresije na Jugoslaviju? Na ovo pitanje L. J. Gibijanski daje pozitivan odgovor na bazi analiziranih dokumenata. On se poziva i na izraelskog istoričara, G. Gorodeckog, koji je zaključak S. Majnera,⁶ američkog istoričara, okarakterisao kao „savršeno neverovatan“. Reč je o tome da Amerikanac misli da je Staljinov cilj bio da potpisivanjem ugovora sa Jugoslavijom „ne suzdrži, a naprotiv gurne Nemačku u rat“, koji bi odgodio napad na SSSR. L. J. Gibijanski piše o nemogućim ciljevima Staljinove politike da se zaključenjem ugovora sa Jugoslavijom zaista zadrži nemačka agresija, da Jugoslaviju pomogne u pripremanju rata pošiljkama oružja, te da je preporučivao jugoslovenskoj strani da se okrene vojnom sporazumevanju sa Engleskom. Sve to palo je u vodu brzom agresijom na Jugoslaviju 6. aprila, što je u SSSR bilo neočekivano.

Autor Zaključka L. J. Gibijanski konstatiše uspeh fašističkih sila u potčinjavanju Istočne Evrope, a to je bila posledica tri kompleksna faktora. Prvi je vojna, a samim tim i vojno-politička moć država „Ose“. Drugi je samo stanje država Istočne Evrope, njihovi međusobni odnosi i opštta slabost za samostalan, ili ujedinjen, otpor agresiji ili pristajaju na satelitsko savezništvo sa Nemačkom. Treći je opšta situacija i razvoj međunarodnih odnosa u Evropi.

Ova obimna knjiga rađena izuzetno studiozno, delimično i na novim izvorima, ipak nije dala argumente za revolucionarno procenjivanje politike i ponašanje velikih evropskih sila i država u godinama pred i na početku Drugog svetskog rata.

Nikola B. Popović

Odone Talpo, Sergio Brčic... VENNERO DAL CIELO (Došli su iz neba), 185 fotografija razrušenog Zadra 1943-1944. Libero Comune di tara iz Esilio-Delegazione di Trieste, Trieste 2000, str. 230

Tema o vazdušnim dejstvima savezničkih snaga u Drugom svetskom ratu u jugoslovenskoj istoriografiji i publicistici nije dovoljno istražena. Aktuelizovana poslednjih godina ona je često

svodena na aktuelni politički teren i vokabular, manje-više sa senzacionalističkim pristupom i pitanjima u naslovu, „Da li je Tito srbomrzac“, „Zašto je saveznička avijacija razarala gradove Srbije i Crne Gore“, „Da li je Broz naredio bombardovanje gradova Srbije i Crne Gore“, i „Zašto su bombardovani samo srpski gradovi, a ne i hrvatski“ i sl. Međutim, iako nije dovoljno istražena, to ne znači da o ovoj temi nije pisano, ili da ne postoji dokumentacija. Pisano je dosta, posebno od 1994. (50-godišnjice bombardovanja) i kasnije kada su počela bombardovanja Srba u Bosni. U poslednje vreme objavljeno je nekoliko neuspelih komplikacija o ovoj temi, nabranjem tzv. svih bombardovanja, koja se ne mogu povezati. Pri tom nisu ponuđena nova saznanja, nova dokumentacija i argumentacija, niti novi pristup temi.

Osnovna metodološka pogreška u obradi ove teme je njeni svodenje na pitanje „bombardovanja srpskih gradova“ i „Brozovo naređenje“ da se oni razore.

*

Knjiga koju preporučujem ne samo istoričarima nego i široj publici govori o razaranju Zadra od 2. novembra 1943. do 31. oktobra 1944. Ovaj grad na istočnoj obali Jadrana na početku rata 1941. zajedno sa ostrvom Lastovom i susednim grebenima bio je u sastavu Italije kao 94, najmanja provincija koja je i pored svoje veličine imala posebno političko značenje. Posle raspada Jugoslavije i uspostavljanja NDH Italija je sa poglavnikom Pavelićem 18. maja 1941. sklopila rimski ugovor kojim je anektirala Šibenik, Split, Trogir, Kotor, najvažnija ostrva i uspostavila Namesništvo Dalmacije. Kada je Italija kapitulirala septembra 1943. ustaški pogлавnik proglašio je pripajanje NDH ne samo teritorija koje je na osnovu rimskih ugovora priznao Italiji, već i Zadar, italijanske provincije od 1918. Međutim, funkcionere koji su poslati iz Zagreba da bi u Zadru uveli hrvatsku upravu preduhitri su Nemci okupiravši grad i u narednih 14 meseci koliko je bio pod nemačkom okupacijom zadržana je italijanska uprava a italijanska trobojka nikada nije spuštena s opštinske zgrade.

Taj, dakle italijanski grad, saveznici su od 2. novembra 1943. kada je zabeleženo prvo bombardovanje (bačeno je 5,4 tone bombi, a cilj prema dnevniku „Mediterranean Air Command“ bila luka, i tom prilikom je poginulo 163 a ranjeno 260 ljudi) bombardovali su još 53 puta, ukupno 54 manjih ili većih bombardovanja. Za 27 bombardovanja utvrđen je datum i broj aviona, a u 14 bombarderskih misija na Zadar je bačeno 506,4 tone bombi. Ta količina bombi bačenih na cilj od 1km², kao što je bio Zadar,

⁶ S. Miner, *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain and the Origins of the Grand Alliance*, Chapel Hill (North Carolina) 1988.

odgovara količini od 50 kg eksploziva na svakih 100 m². Najrazornija su bila ona od 28. novembra, 12. decembra, 15., 16. i 30. decembra 1943. zatim 16., 24. i 30. januara, 16., 22. februara, 3. marta, 1. aprila, 29. maja, 14. juna, 19. i 28. avgusta, 2., 4. i 30. oktobra, prilikom ulaska partizana u grad kada ih je 4 poginulo. Iako je primopredaja izvršena a partizanski komandant obećao da će sve teći u redu, za nekoliko dana partizani su po kratkom postupku likvidirali 180 osoba.

Zašto je Zadar toliko razaran? Posmatran sa vojnog stanovišta on je posle kapitulacije Italije u tzv. bici za Jadran dobio vojni značaj zbog luke, u kojoj je uništena velika količina materijala, i aerodroma nadomak grada. U gradu nije bilo vojnih ciljeva niti veće koncentracije nemačkih trupa (najviše u gradu i okolini 1000–2000 Nemaca). Opovrgavaju se tvrdnje nekih istoričara da je Zadar bio značajna baza za snabdevanje nemačkih oružanih snaga dislociranih u Jugoslaviji (oko 22 divizije), jer su se operacije vodile u Bosni, prema Srbiji, duž granica Crne Gore tj. na područjima dalekim od Zadra. Najблиže mu je bila vojna operacija u maju 1944. kada su Nemci pokušali da zarobe Tita u Drvaru. Od Zadra do Drvara trebalo je u to vreme prevaliti 100 km makadamskog puta do Knina i još stotinjak po seoskim puteljcima. Stoga je nezamislivo da bi se materijal za snabdevanje mogao otpremati preko zadarske luke, a i preko opremljenih luka kao što su šibenska, splitska i dubrovačka bilo iz ortografskih razloga – smera pružanja Velebita, Dinare, primorskih planina koje dele Dalmaciju od ostale Jugoslavije – bilo zbog nedostatka puteva i železnica prema unutrašnjosti. Snabdevanje nemačkih jedinica, 1943. i 1944. vršilo se uzdužnom linijom koja od Austrije, Hrvatske i Mađarske vodi ka jugoistoku do Bugarske i Grčke. Pridodavši ovim činjenicama i podatak da Zadar, za razliku od Splita, Šibenika i Dubrovnika u to vreme nije imao nikakvu, pa ni uskotračnu železničku prugu te da je samo put prema Kninu bio s vojnog aspekta prihvatljiv da bi se zaobišao Velebit i savladao planinski masiv Dinare, lako se može zaključiti da je značenje Zadra, kao baze za snabdevanje jedinica koje su de-lovali u unutrašnjosti Jugoslavije, bilo neznatno.

Autori relativizuju činjenicu da je Zadar predstavljao realnu opasnost za saveznike i da je mogao biti iskorišćen za eventualne diverzantske napade na italijanskom frontu. Oni navode da Zadar nikada nije upotrebljen kao polazna baza za bilo kakvu operaciju te vrste, jer je bilo potrebno savladati trostruki kordon ostrva koje su kontrolisali partizani. Aerodrom su činile dve piste ravnog prirodnog terena, neadekvatne za bom-

bardere. Najduža nije dostizala ni 2.000 metara. Autori osporavaju i činjenicu da je Zadar na bilo koji način mogao ometati snabdevanje na ruti Bari-Vis. Pa ipak, zašto je 54 puta bombardovan?

Od uspostavljanja bliskih odnosa između saveznika i Tita u maju su formirane posebne vazduhoplovne snage Balkan air Force (BAF) kako bi se Titu pružila uskladena i trajna pomoć. Tito je naložio svojim jedinicama za snimanje taktičkih i strategijskih ciljeva da daju što potpunije informacije o položajima, pokretima i namerama neprijatelja, te tačan raspored partizanskih snaga kako bi se izbegla mogućnost napada RAF-a na partizanske trupe. Dakle, saveznici su se u svojim akcijama oslanjali na obaveštenja partizana i na „diskreciju Titovih zapovedništava glede upotrebe zrakoplovstva na ciljeve koje su ovi, prema osobnim mjerilima, izabrali. Odnosi partizana i savezničkih vazduhoplovnih komandi bili su izuzetni, a Titovi partizani zahvalili su pilotima BAF-a zbog izvršenih zatraženih operacija u Jugoslaviji. To potvrđuje i izveštaj jednog savezničkog kapetana: „Pitali smo partizane III sektora na Drugom otoku šta bi im na ovom području podiglo moral. Odgovorili su da ih ne bi ništa toliko osokolilo kao žestoko bombardovanje Benkovca ili Skadrina ili Obrovca da bi razaranje ovih mesta jako potpomoglo partizansko delovanje u celoj severnoj Dalmaciji“. Kapetan je na kraju izveštaja potvrdio da je Benkovac uporište svih prosovinskih struja i da „treba odmah razoriti i opustošiti grad“. Autori spominju i Titovu radio-poruku BAF između 16.–28. juna 1944. u kojoj stoji „maršal Tito je zatražio bombardovanje Zadra gde se trupe ukrcavaju za Italiju. Napasti i...“, smatrajući da ih je on lažnom informacijom podsticao na razaranje grada.

Na kraju autorи osporavaju tezu hrvatskih istoričara da „dio talijanske irredentistički i revanšistički orientisane publicistike često pokušava lansirati tezu da Zadar nije bombardiran iz vojnih već iz političkih razloga. A ipak je politički jedini motiv kojim se razložno može objasniti razaranje Zadra. Inače bi se ta bombardovanja, s obzirom na ograničeni vojni značaj Zadra, mogla okarakterisati kao „teroristička“, zaključuju autorи. Za tvrdnju da su bombardovanja Zadra imala politički motiv, tj., stavljanje saveznika na stranu Hrvata u vekovnoj borbi Italijana i Hrvata u Dalmaciji, donose mišljenja ondašnjih italijanskih zvaničnika prema kojima se razaranjem Zadra želelo uništiti „pučanstvo jednog otoka talijanstva u slavenskom moru“ ili „bombardiranja Zadra dovršila su tragično djelo razaranja koje je potakao Tito više da bi se izbrisali višestoljetni tragovi talijanstva, nego

zbog pravih vojnih razoga". „Zadar je uništen na izričit zahtjev Tita koji je tvrdio da je „svaka kuća... pretvorena u skladište municije... I među sa-mim partizanima kruže glasovi da je Zadar razrušen kako bi se izbjegli budući prijepori između Talijana i Slavena“. Dakle, razaranja Zadra su unapred planirana iz političkih razloga. Trebalо je razoriti Zadar ne da bi se „izbegli“ budući sporoči, nego da bi se „okončala stoljetna nesuglasica između Hrvata i Italijana Dalmacije. Bio je to zadnji čin one druge i nepoznate borbe koju su vodili dalmatinski Talijani da ih Hrvatska ne bi anektirala i odnarodila... kada se Jugoslaviji nametnula nekontrolisana i silovita snaga komunizma Tito je i zbog unutarnjih propagandnih razloga - svi su Slaveni smatrali neprekinitu talijanstvo Zadra uvredom - iskoristio ratno stanje i riješio vekovni sukob, posluživši se Angloamerikancima. Pošto je u partizanskim rukama bilo isključivo pravo informiranja, nije bilo teško natuknuti Saveznicima da je Zadar vojni cilj primarnog značaja. A tako obmanuti, Angloamerikanci su razorili grad i rastjerali mu stanovništvo na njihovu isključivu korist. To je novembra 1945. potvrdio i hrvatski pesnik Vladimir Nazor „gorljivi pobornik od A. Pavelića i poslije Tita“ na mitingu u Zadru neoprezno otkrivši Titove namere: „Kamenje neprijateljski porušene kule pomest ćemo sa našega tla i bacit u duboko more zaborava. Na prostoru sada porušenog Zadra, nastat će novi hrvatski Zadar, da bude naša straža na jadranskom moru“.

Iako može biti sporenja oko motiva razaranja grada, činjenica je da je Zadar razaran nesrazmerno svojoj strategijskoj i vojnoj ulozi na partizanski zahvat, da je italijansko stanovništvo izbeglo iz grada, da se tu nikad više ne vrati („etničko čišćenje“). Ova knjiga koja je više publicističko nego klasično istoriografsko delo, zanimljiva je zbog svojih smelih analiza baziranih na skromnoj izvornoj podlozi prvoga reda, a iznad svega po bogatoj fotodokumentaciji. Tačno 185 prvorazrednih fotografija, sa nekoliko tabela i mapa dragocen su doprinos istorijskoj nauci. Analizama autora nedostaje širi kontekst događaja i povezivanje sa političkim i vojnim okvirima bombardovanja drugih gradova, vojnih i civilnih objekata na Balkanu i srednjoj Evropi. Koliko je teško osporiti namjeru Angloamerikanaca da unište italijanstvo u Zadru, toliko je i teško dokazati tu namjeru. Bilo kako bilo, postojala ili ne ovakva namjera, posledice su zaista tajke. Italijana u Zadru je ostalo vrlo malo, a on je pripao Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji, kao i delovi Istre koje su Italijani držali do 1941. godine.

Ova knjiga upotpunjuje kontroverze oko tzv. savezničkih bombardovanja. Na najubedljiviji,

istina posredan, način govori da ipak nisu bombardovani samo srpski gradovi, što je stereotip koji se povlači ne samo u srpskoj javnosti nego i u nekim delima koja na oko mogu izgledati i kao istoriografska ostvarenja. I ona, kao i drugi gradovi, nedvosmisleno potvrđuje koordinaciju između partizanskog vođstva i saveznika, koji su se svojim vazdušnim operacijama bezuslovno stavili na jednu ratujuću stranu u surovom gradiškom, međunarodnom i verskom sukobu na razvalinama Jugoslavije koji se odvijao u širim okvirima Drugog svetskog rata.

Slična i nediskriminirana bombardovanja zadesila su i Split. Englesko poslanstvo u Bernu u svojoj depeši od 30. decembra 1943. obavestilo je Forin ofis: „Meštrović je primio iz Splita pisma pod datumima 8. i 15. decembar u kojima se izražava zaprepašćenost i strah zbog savezničkih bombardiranja, s obzirom da u okolini nema vojnih objekata, a žrtve su isključivo Dalmatinci“. Pisma su se odnosila na bombardovanje Splita 5. decembra 1943. kada je poginula 61 osoba a u Kaštel Šćurcu (na kaštelanskoj rivijeri severno od Splita) čak 120, prilikom rušenja crkve koja je zatrptala vernike na molitvi.

Momčilo Pavlović

SRPSKI NACIONALNI PROGRAM: dokumenti, mišljenja, priredio i predgovor napisao Nikola B. Popović, prvo izdanje, Beograd, DMP, Grafomark, 2000, str. 150.

Knjiga prof. dr. Nikole B. Popovića predstavlja ozbiljan pokušaj da se ponudi jedan od mogućih odgovora na središnje pitanje savremene srpske istorije – srpski nacionalni program.

Osnovni kvalitet ovog poduhvata predstavlja njegova upućenost i prilagođenost najširoj čitalačkoj javnosti u vremenu kada srpski nacionalni program postaje „tema koju je istorija ponovo postavila, u poslednjoj deceniji 20. veka, u najžešćem mogućem vidu“. U ovom vremenu silovitih preloma u istoriji srpskog naroda autor je, jezgrovit i bez suvišnih razmatranja, ponudio javnosti sistematizovani pregled osnovnih odrednica problema srpskog nacionalnog programa.

Knjiga je komponovana u tri dela: *Predgovor* autora, *Dokumenti* o predmetnom problemu i, konačno, *Mišljenja*.

U *Predgovoru*, priredivač knjige nas hronološki vodi od najranijih do savremenih dokumenata programskog karaktera. Donju hronološku granicu nastanka prvog programskog dokumenta, poput mnogih istoričara (I. Ruvarac, J. Rado-

nić, N. Radojčić, G. Stanojević, R. Samardžić), N. Popović postavlja u 17. vek, preciznije 1688. godinu. Autor ukazuje na tada nastali „prvi politički spis na srpskom jeziku u kojem je izložena ideja o stvaranju Ilirske Kraljevine”, koja je u svojim granicama trebalo da obuhvati „Bosance, Srbijance, Bugare, Rašane, Tračane, Albance i Makedonce”, a čiji je autor bio grof Đorđe Branković (1645–1711). Potom se Popović osvrće na *Načertanje* Ilike Garaćanina, dokument koji u najširoj javnosti slovi kao prvi srpski nacionalni program. Zastupajući tezu da su gotovo svi srpski nacionalni programi, od *Načertanja* do danas, proisticali iz objektivne stvarnosti, odnosno bili uslovjeni postojećim okolnostima, N. Popović zaključuje „da bi sve bilo isto i bez Načertanja”. Ovo je, po Popoviću, razlog da i srpski nacionalni programi početkom 20. veka poprime jugoslovenski okvir. Raspravljujući o jugoslovenskoj državi autor i ovde iznosi tezu, koju je zastupao u nekim prethodnim radovima, da je stvaranje južnoslovenske države 1. decembra 1918. za Srbe bio iracionalan čin: „Sa strane Srba iracionalnost je bila u likvidiranju vlastite nacionalne države u ime velike, zajedničke države, a da se nije znalo kako će ta nova država biti doživljena od drugih jugoslovenskih naroda... Za Hrvate i Slovence prвodecembarski čin bio je daleko od iracionalnosti...”. U završnom delu *Predgovora* N. Popović se osvrće na savremena događanja koja su dovela do nestanka jugoslovenske države, i kao mesto nestanka casus belli određuje Zapad: „Zapad je presudio bez Srba, na njihovu štetu, primenom prava na samopredleđenje – ne naroda, nego republika. Sigurniji put izazivanja međunacionalnog rata nisu mogli da izmisle”.

U delu knjige naslovленом *Dokumenti*, priručnik je objavio niz relevantnih dokumenata programskog karaktera koji se odnose na srpsko nacionalno pitanje: *Načertanje* Ilike Garaćanina, *Program spolašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*; *Katehiziz srpstva 17. aprila 1888.; Izjava Vlade Kraljevine Srbije (Niška deklaracija)*, Niš. 17. decembar 1914; *Krfska deklaracija*, Krf, 20. jul 1917; *Adresa izaslanstva Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba* prestolonasledniku Aleksandru i njegov *Odgovor*. Beograd, 1. decembar 1918; *Homogena Srbija*. Projekat Stevana Moljevića o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici „Velike Srbije” u obnovljenoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, Nikšić, 30. jul 1941.; *Rezolucija Svetosavskog kongresa*, selo Ba, 27. januar 1944; *Šta poslije Jugoslavije*. Reč Milorada Ekmečića na Kongresu srpskih intelektualaca BiH, Sarajevo, 29. mart 1992; *Rezolucija*

Drugog kongresa srpskih intelektualaca o srpskom pitanju danas, Beograd, 23. april 1994; *Protest protiv satanizacije i nepravednih sankcija Drugog kongresa srpskih intelektualaca*, Beograd, 23. april 1994.

Za treći deo knjige – *Mišljenja*, N. Popović je prikupio nekoliko razmišljanja savremenika o srpskom nacionalnom programu i pitanju. Pri izboru autora ovih mišljenja, Popović se očigledno rukovodio činjenicom da su u pitanju ličnosti koje su u poslednjoj deceniji 20. veka, u manjoj ili većoj meri, uticale na kreiranje srpske nacionalne i državne politike, odnosno ličnosti koje su zahvaljujući „olakšanom pristupu” javnosti, u odnosu na druge srpske intelektualce, verovatno ostvarile i veći uticaj na uobličavanje mišljenja o srpskom nacionalnom problemu kod većeg dela srpskog naroda. Objavljena su sledeća razmišljanja: Mihailo Marković, *Načela srpske nacionalne politike*; Vasilije Krestić, *Duhovni problem srpskog naroda*; Dragan Nedeljković, *O „Trebniku srpsva”* – za Srbe u dijaspori i za brojne apartide u Otačastvu; Smilja Avramov, *Obnovljeno duhovno jedinstvo vraća nas na svetsku scenu*.

Konačno, u prilogu knjige, objavljeno je nekoliko geografskih karata jugoslovenskog prostora, koje svedoče o njegovom etničkom sastavu u različitim vremenima.

Nebojša A. Popović

Đorđe Stanković, STUDENTI I UNIVERZITET 1914–1954, OGLEDI IZ DRUŠTVENE ISTORIJE, Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope, Beograd 2000, str. 268

Knjiga prof. dr Đorđa Stankovića *Studenti i Univerzitet 1914–1945* nastala je kao zbir odabranih tekstova koji se bave istorijskom problematikom Univerziteta u Beogradu. Beogradski univerzitet je u poslednjih stoljeću i po nesumnjivo ostavio neizbrisive tragove kako u naučnom, prosvjetnom i kulturnom tako i u društveno-političkom pogledu. Kao institucija koja je uvek važila za tle pogodno za prihvatanje novina i sredinu koja se odlikovala „misijom” da prene iz vekovne orijentalne letargije – nametala se i za vesnika promena. Proučavanje života i rada profesora i studenata jedne takve ustanove svakako obuhvata dugogodišnje istraživanje društvene i političke problematike, veliki intelektualni napor da bi se došlo do spoznaje pokretačkih impulsa individualnog i sveukupnog studentskog organizma, kao i naučno-istoriografski izazov u pogledu literature i izvora. Način na koji su svi ovi problemi rešeni može biti primer poslenicima struke,

ali i izazov da se metode primjenjene u ovoj knjizi nagrade.

Delo se sastoji od devet članaka i rasprava nastalih u toku poslednje tri decenije, od kojih je šest ranije bilo publikovano, dok se tri članka prvi put predstavljaju čitalačkoj publici. Od publikovanih radova neki su doživeli kozmetičku izmenu (skraćenje naslova), određeni radovi su prošireni uvodnim delom odnosno obogaćeni prilozima, rasprava *Socijalna istorija revolucionarnog studentskog pokreta (1919–1941)* nastala je objedinjavanjem, dopunama sadržaja i izmenama u kompoziciji dve ranije objavljene rasprave, dok je jedino članak *Narodna studentska omladina (Savez studenata) 1945–1952*, objavljen u spomenici povodom 150 godina Beogradskog univerziteta, preuzet neizmenjen.

Već uvodno upoznavanje sa knjigom jasno predočava da nije reč o delu sintetičkog karaktera, već skupu pojedinačnih interesovanja koja su hronološki omeđila rad na prvu polovicu 20. veka. Burni događaji koji su sem jugoslovenskog obeležili i povest evropskog prostora ovog perioda nameću nam da knjigu podelimo u tri celine. Prva celina se bavi sudbinom srpskih studenata u Prvom svetskom ratu i u njoj su zastupljeni članci *Srpski studenti u koncentracionim logorima Austro-Ugarske (1914–1918)* i *Srpski studenti u Italiji (1916–1919)*. Prvi članak posvećen je onom delu srpske inteligencije koji je po svom patriotskom delovanju, ali i propagiranju jugoslovenske ideje bio opasan po Dvojnu monarhiju i kao takav trpeo represalije, dok je drugi iz perspektive velikih stradanja i razaranja okrenut ka budućnosti države. Oba rada su obogaćena prilozima među kojima vredi istaći prilog sa imenima logora i 466 srpskih studenata koji su se u njima nalazili polovinom 1918. godine.

Stvaranje zajedničke države Srb, Hrvata i Slovenaca na kraju Prvog svetskog rata uticalo je na to da se nacionalna struktura Beogradskog univerziteta u međuratnom periodu u određenom procentu izmeni. Mada je ostao okosnica studenata iz Srbije, očigledno je bilo da je univerzitet poprimio opštejugoslovenski karakter, tako da je neposredno pred Drugi svetski rat na njemu studiralo oko 60% svih studenata u Jugoslaviji. Za ovaj period autor je priredio sledeće članke i rasprave: *Socijalna istorija revolucionarnog studentskog pokreta (1914–1941)*, *Socijalna i verska struktura studenata Jugoslavije (1919–1939)*, *Revolucionarni studentski pokret i fašizam (1922–1941)* sa tri priloga, *Univerzitet, komunisti i diktatura (1929–1932)* i *Studentska zadruga za rad i štednju „Samopomoć“ (1931–1941)* sa pet priloga. U radovima su prikazani materijalni položaj srudenata, njihova socijalna,

verska i nacionalna struktura, odnos prema fašističkoj i komunističkoj ideji, delovanje nacionalnih i jugoslovenskih organizacija na fakultetu, sukobi studenata sa aktuelnim režimom i primenjivane sankcije od strane režima.

Treća celina posvećena periodu „nove Jugoslavije“ sadrži dva članka: *Narodna studentska omladina (Savez studenata) 1945–1952. godine* i *Studentske demonstracije u Beogradu 1954. godine*. Prvi članak daje jasnou i nedeljivu sliku delovanja studentskih organizacija sa specifičnim formama delatnosti i politikom KPJ u Nарodnom frontu Jugoslavije, rezultate i odjek studentskih masovnih manifestacija, organizacione i ideološko-političke promene u radu najmasovnije političke organizacije studenata prouzrokovane donošenjem Rezolucije Informbiroa. Drugi rad predstavlja intervjau autora dat novinaru lista „Borba“ 1991. godine čiji je sadržaj prezentovan na osnovu istraživanja arhivske građe, štampe i sećanja učesnika događaja. Prvi studentski nemiri koji su u zvaničnim dokumentima ostavili izuzetno malo tragova bili su povod da Đ. Stanković pronađe i iznese činjenice iz studentskog kulturnog, umetničkog, socijalno-ekonomskog i svakodnevnog političkog života. Ovom radu su pridodata tri priloga – sećanja nekih učesnika događaja, koji daju izuzetno zanimljivu sliku o odnosu roditelja studenata prema svojoj deci učesnicima bunta, kao i odnosa prema njima studenata koji nisu učestvovali u demonstracijama.

Knjiga je urađena prvenstveno na osnovu istraživanja u nizu arhiva, ali ne predstavlja celokupni opus autora u proučavanju istorije studenata i Univerziteta. U knjigu nisu uvršteni serija članaka iz lista „Student“ i kraće sopštenje sa jednog tematskog skupa. Van knjige su se našli stoga što, po mišljenju autora, nemaju istu naučnu težinu sa onima koji su publikovani u knjizi. Detaljna analiza sadržaja i metoda primenjenih u knjizi pokazuje da ovo delo ne predstavlja samo rad iz društvene istorije – kako sugeriše podnaslov „Ogledi iz društvene istorije“ – već i svojevrstan rad na polju metodologije istorije srpskog i jugoslovenskog 20. veka. Ujedno, s obzirom da je prvi objavljeni tekst Đ. Stankovića bio upravo iz istorije revolucionarnog studentskog pokreta, ova knjiga predstavlja lepu priliku da se na adekvatan način zaokruži plodan rad jednog naučnika u toku tri protekle decenije.

Ivan M. Becić

Ljubomir Petrović, JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I DRUŠTVO U PERIODICI 1920–1941, Institut za savremenu istoriju—Vojnoistorijski institut, Beograd 2000, str. 295.

Početkom 2000. godine izašao je iz štampe delimično izmenjen i dopunjeno magistarski rad mladog istoričara Ljubomira Petrovića pod naslovom *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*. Studija predstavlja analizu života Kraljevine SHS kroz vizuru periodike odnosno komparativnu analizu pisanja beogradskog časopisa *Srpski književni glasnik* i zagrebačkog časopisa *Nova Evropa* o političkim, ekonomskim i kulturnim kretanjima, o problemima i ciljevima novostvorene zajedničke države. Autor je uzeo periodiku kao svedoka i kritičara vremena i najpouzdaniji izvor za „izučavanje složene periodike ljudskog doživljaja epohe“ (cit. D. Marković str. 10) imajući u vidu njene manjkavosti i ograničenja.

U *Uvodu* (17-54) Lj. Petrović je dao sliku političkih i socijalno-ekonomskih uslova u državi koji su uticali na formiranje i delovanje periodike i njena ograničenja. Koncizno je opisao osnivanje časopisa *SKG* i *Nova Evropa* i njihovu delatnost u međuratnom periodu, ističući sličnost i razlike, teorijska polazišta, uticaj sredine u kojoj su izlazili, a posebno nameru osnivača i saradnika časopisa da kritikuju državnu i društvenu stvarnost i utiču na politička zbivanja i stavove čitalaca. Suprotnosti intelektualnih krugova okupljenih oko časopisa vremenom su se sve više produbljivale.

U prvoj glavi *Država i društvo* (55-117) novostvorena država se posmatra sa dva aspekta: prostornog i vremenskog. Prostor se sagledava u nавođenju geografskih i demografskih podataka, pisanjem o stanju pojedinih regija zemlje i uticaju administrativnih podela na njihove odnose. Posebno se ističu predlozi za rešavanje pojedinih problema usmereni na formiranje i jačanje svesti o celovitosti geografskog prostora države i na upoznavanje različitih delova zemlje i njihovo sjedinjavanje u što čvršću zajednicu. Fenomen vremena se prati kroz ovo pisanje o prošlosti i o aktuelnoj stvarnosti. U oba slučaja autor ističe različita polazišta i stavove časopisa kao posledicu različitih istorijskih iskustava i videnja zajedničke države i opisuje pokušaje prevazilaženja tih suprotnosti u cilju postizanja poželjnog i ideološki potenciranog jedinstva i svesti o istom poreklu, jednakosti i zajedničkoj budućnosti troplemenog naroda.

Autor je drugu glavu *Unutrašnja politika* (119-166) podelio na tri poglavja u kojima je

izneo teorijske rasprave u periodici o parlamentarizmu i demokratiji, analizirao potom opis i kritiku političke stvarnosti Kraljevine, ispunjene manama i suprotnostima koje su pokazivale kriju sistema. Posebno se osvrće na pitanje ustavnosti koje je obeležilo politički život države od osnivanja i na kome su se oštro izražavali različiti pogledi na zajedničku državu i njeno uređenje. Izvori su prikazani kao „ogledalo političkih prilika“, kao pratioci i kritičari političkog života i kao tribine za predlaganje rešenja političke krize, koja je u zemlji bila stalno prisutna i vremenom sve dublja. Autor je pratilo zavisnost pisanja periodike od političkih zbivanja (ubistvo u skupštini, uvođenje diktature) do stavova intelektualne elite koja je stvarala časopise i sredine u kojoj su oni izlazili.

Razlike u pogledima časopisa su istaknute i u trećoj glavi *Spoljna politika* (166-220) u kojoj se, u tri poglavja, posmatra pisanje o teorijskim i praktičnim pitanjima jugoslovenske diplomacije. Posebno je analiziran rad jugoslovenskih delegacija u međunarodnim organizacijama i razvoj odnosa Kraljevine sa susedima. Upućujući na međunarodnu situaciju i mesto jugoslovenske države u njoj autor ističe nerealnost časopisa i previdanje stvarnih odnosa i problema a posebno diskontinuitet u praćenju međunarodnih odnosa. Pored razlika, pomenuti su zajednički pogledi, kao što su zahtevi za modernom, javnom diplomacijom i kritika organizacione i personalne politike u diplomaciji.

U četvrtoj glavi *Ekonomске slabosti države* (221-254) prate se nedostaci ekonomije u oblastima poljoprivrede, industrije, carina i bankarstva. Pored ekonomске nerazvijenosti zemlje, časopisi su isticali i odsustvo kontinuiteta i plana u ekonomskoj politici države, što je nedostatak koji autor uočava i u pisanju periodike o toj problematiki.

U poslednjoj, petoj glavi *Viđenje kulture u državi* (225-284) opisani su odrazi pokušaja da se kultura instrumentalizuje u političke svrhe i upotrebi u cilju stvaranja jedinstvene nacionalne svesti, ali su iznošene i teškoće da se to ostvari. Politizovanost, uticaj ideologije integralnog jugoslovenstva i države na kulturu ali i površnost bavljenja kulturom u časopisima prati se u tri poglavља: prvo se bavi sudarom ideologije i tradicije u kulturi, drugo raspravama o proučavanju i menjanju jezika (u političke svrhe), a treće analizom i kritikom delatnosti kulturnih institucija (Univerzitet i Matice srpske).

Autor je u analizi sadržaja časopisa na početku izdvajao teorijske postavke i rasprave o određenom problemu, prenosi poglедe na svetska iskustva i moguća rešenja pojedinih pitanja. Potom je davao sliku stvarnosti u državi i dru-

štvu, navodeći podatke, opise i stavove koji su svedočili o stalnim teškoćama, razlikama i sukobima u okvirima nove zajednice. Na kraju je analizirao predloge i planove koje su časopisi nudili radi rešavanja pojedinih problema u životu države i dosezanja poželjne i političkim opredeljenjem diktirane stvarnosti. Pri tom su jasno istaknuti politizovanost i uslovljenost pisanja časopisa sredinom u kojoj su izlazili i krugom saradnika. Autor je vešto primećivao i kritikovao zabilježenje pojedinih problema i diskontinuitet u praćenju drugih, neuvidanje stvarnosti i objektivnih problema, površnost u praćenju i nerealnost planova.

U knjizi se kontinuirano prenosi težnja oba izvora da pisanjem utiču na stvarnost, posebno na čitalačku javnost, doprinoseći prevazilaženju razlike i izgradnji svesti o nacionalnom jedinstvu i celovitom geopolitičkom, socijalnom, ekonomskom i kulturnom prostoru novostvorene države. Ta težnja je shvaćena i kao posledica uticaja politike i ideje jugoslovenskog nacionalnog jedinstva, onako kako se ta ideja menjala tokom života Kraljevine, koju je zastupala i intelektualna elita angažovana u časopisima. Međutim, sa stranica periodike autor iznosi na video nesposobnost i nemogućnost da se prevaziđu razlike, historijska iskustva, politički stavovi sredine, te stoga i nemogućnost da se sproveđu ciljevi koji su vremenom potiskivani nacionalnim i političkim opredeljenjima pojedinih strana i suprotstavljenim pogledima na državu i društvo.

Knjiga prenosi detaljnu sliku države i vremena, uzetu sa strana dva časopisa, doteče se mnogih tema i problema i upoređuje, uz pomoć literature, stvarna zbivanja i procese i njihovu percepciju u periodici. Autor je posvetio pažnju stava vima i delatnosti saradnika, intelektualaca čiji je angažman u časopisima shvatan kao vredan javni i društveno koristan rad. Časopisi su prikazani kao svedoci i kritičari stvarnosti ali i proizvodi svog vremena i kulturnih sredina. To je možda najbolje izraženo poslednjom rečenicom *Zaključka* (285-292), u kome su sumirani rezultati istraživanja iznošenjem glavnih karakteristika, motiva i razlika pisanja časopisa o analiziranim tematskim celinama.

Ta rečenica, koja sublimira delatnost SKG i Nove Europe u dvadesetih periodu postojanja, glasi: „Slika države i društva u periodici pretvarala se u sliku vremena u kome se živilo, ali sa neizbežnim preterivanjima koja su bila posledica političkih ambicija časopisa koji su okupljali istaknute društvene radnike predstavljajući neformalna, ali politički intonirana udruženja bez obzira na stranačke i ideološke razlike saradnika“ (192).

Dragomir Bondžić

Dragoje Lukić, BILI SU SAMO DECA – JASENOVAC – GROBNICA 19.432 DEVOJČICE I DEČAKA, 102, Grafomark, Laktaši, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000, str. 296+256.

Autor ove studije je Dragoje Lukić (1928), istoričar umetnosti i saradnik Muzeja žrtava genocida. Knjiga je rezultat njegovog dugogodišnjeg naučno-istraživačkog rada, a objavljena je zahvaljujući finansijskoj podršci vlade Republike Srbске, u sklopu održavanja Druge međunarodne konferencije o sistemu hrvatskih ustaških logora genocida Jasenovac (8 – 10. maj 2000, Banjaluka).

Projekat muzeja „Žrtve rata 1941-1945“ – Revizije Popisa iz 1964. godine, tj. istraživanja broja žrtava prethodne Jugoslavije u Drugom svetskom ratu putem identifikacije imenom i prezimenom, utvrđivanjem godine i mesta rođenja, imena roditelja, godina i mesta smrti, izvršilaca zločina, načina na koji su žrtve stradale, vodi Dragan Cvetković, istoričar i kustos muzeja u saradnji sa Saveznim zavodom za statistiku. Deo projekta je i istraživanje broja dečijih žrtava u NDH i u Jasenovačkim logorima, od jednog dana do 14 godina, što u okviru višedesetinskog istraživanja stradanja dece u NDH za vreme Drugog svetskog rata radi Dragoje Lukić. Lukićevo monumentalno dvotomno delo je u jednom delu (druga knjiga) rezultat rada na ovom projektu. Istraživanje ustaškog koncentracionog logora Jasenovac je jedan od najznačajnijih segmenta rada Muzeja žrtava genocida u sklopu prikupljanja, čuvanja i obrade muzejske dokumentacije, koja se odnosi na zločine genocida izvršene od strane hrvatskih ustaša nad srpskim narodom, kao i nad Jevrejima i Romima.

Dragoje Lukić je stvarajući knjigu *Bili su samo deca – Jasenovac – grobničica 19.432 devojčice i dečaka* koristio brojne izvore i literaturu: arhivsku gradu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Arhivu Jugoslavije u Beogradu (mesne, sreske, oblasne, pokrajinske i zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), popise žrtava obavljene 1950. i 1952. godine, popise žrtava opštinskih odbora SUBNOR-a, zbornike dokumenata, edicije sećanja učesnika dogadaja i preživelih logoraša, monografije, spomenice i hronike pojedinih naselja, opštine i regija, popis žrtava rata iz 1964. godine Saveznog zavoda za statistiku i Savezne komisije za popis žrtava rata, Dnevnik Dijane Budislavljević, pokretača i organizatora akcije spasavanja na smrt osuđene dece u ustaškim logorima. Dnevnik je pisan u periodu od 23. oktobra do 13. avgusta 1945. i sadrži 388

zapisa i kartoteku sa 12.000 evidentirane dece-talaca. Citirani su zapisi profesora Kamila Breslera, načelnika Ministarstva udržbe i socijalne skrbi NDH, „Dečji logori u NDH (ustaško-njemački instrument za uništavanje srpske djece)“ i „Spašavanje kozaračke djece 1942“, zapisi Jane Koh, „Kozaračka djeca“ i Tatjane Marinčić, „Iz Tabor-Grada i Jastrebarskog“; dokumentacija Ante Dumbovića, evidentičara u logoru Sisak (popisnike 6.693 dece koja su prošla kroz logor u Sisku, popis s podacima 1.152 umrla mala zatočenika). Dumbović je krišom od ustaša angažovao fotografa Budimskog koji je napravio 400 snimaka umorenih dečaka i devojčica. Dokumenti i fotografije o zločinima nad decom Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Vojnog muzeja u Beogradu, Muzeja revolucije u Beogradu, Sarajevu i Zagrebu, muzejskih zbirki u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sremu, takođe su našli mesto u Lukićevoj studiji. Nadahnut predgovor knjizi napisao je sudija Milovan Buzadžić.

U NDH je u periodu od aprila 1941. do maja 1945. živote izgubilo 74.762 dece, mlađe od 14 godina, od toga je 14.528 dece evidentirano kao žrtve rata. Ubijeno je 60.234, od čega 32.053 dečaka, 28.012 devojčica, za 168 nije utvrđen pol. Nacionalna pripadnost stradalih je sledeća: Srbi 42.791, Romi 5.737, muslimani 5.434, Jevreji 3.710, Hrvati 2.289, dok za 273 deteta nije utvrđena nacionalna pripadnost. Stradalo je 37.139 dece na 1.398 stratišta u selima i naseljima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema. Oblasti sa najviše dečijih žrtava su Kordun, Liku, Baniju, Slavoniju, Bosanska krajina, istočna Bosna i istočna Hercegovina, tj. teritorije gde je živilo većinsko srpsko stanovništvo. U nemačkim, italijanskim i ustaškim sabirnim, koncentracionim i dečijim logorima 23.504 deteta je izgubilo život.

Druga knjiga je popisnik dece ubijene i na druge načine umorene u sistemu ustaških koncentracionih logora Jasenovac, uraden prema mestima rođenja dečijih žrtava abecednim redom. Republike, pokrajine, opštine i sela navedeni su prema teritorijalnoj podeli SFR Jugoslavije iz 1964. godine. Logor Jasenovac je postojao u periodu od 23. avgusta 1941. do 22. aprila 1945. Na jasenovačkim stratištima stradalo je 19.432 dece, od jednog dana do 14 godina, 10.268 dečaka i 9.128 devojčica, za 36 dece nije utvrđen pol. Nacionalna pripadnost umorenih je sledeća: Srbi – 11.888, Romi – 5.469, Jevreji – 1.911, Hrvati – 132, muslimani – 17, za 15 dečaka i devojčica nije utvrđena nacionalna pripadnost. Autor je naveo imena i prezimena umorene dece, imena njihovih roditelja, godine i mesta rođenja, nacionalnu pripadnost, godine smrti i mesta stradanja. Deca su doterana u Jasenovac

iz 1.107 mesta nekadašnje Jugoslavije. U Hrvatskoj je stradalo 10.064 dece (5.081 Srbin, 4.139 Roma, 712 Jevreja, 132 Hrvata). Po oblastima: Banija 1.589, Dalmacija 147, Gorski kotar 74, Kordun 1.199, Liku 31, severozapadna Hrvatska 917, Slavonija 6.107 (Srbi – 2.598, Romi – 2.797, Jevreji – 712). U Bosni i Hercegovini živote je izgubilo 8.030 dece (6.551 Srbin, 411 Roma, 1.068 Jevreja). Po oblastima: istočna Bosna 1.017, srednja Bosna 770, Hercegovina 113, Bosanska krajina 6.130 (Kozara 5.877; Bosanska Gradiška 3.689). Iz Srema je nastradalo 1.102 dece (794 Roma); 236 dečaka i devojčica je imalo mesto rođenja izvan NDH. Prosečna starost umorenih dece bila je sedam godina i tri meseca. Najviše dece stradalo je u 1942. godini (smrtnost dece po godinama: 1941 – 1.686, 1942 – 15.657, 1943 – 556, 1944 – 1.202, 1945 – 331). Projekat baze podataka u Saveznom zavodu za statistiku, koja je omogućila efikasnije utvrđivanje, unošenje i čuvanje podataka u radio je inženjer Božo Grbić.

Lukićeva knjiga predstavlja značajan istoriografski doprinos naučno utemeljenom istraživanju ustaških zločina genocida koji su izvršeni u NDH tokom Drugog svetskog rata, pre svega u najvećem i najmonstruoznijem koncentracijskom logoru na području Jugoslavije – Jasenovcu i njegovim brojnim stratištima. Samo multidisciplinarno istraživanje ove delikatne teme srpske i hrvatske istoriografije zasnovano na činjenicama i metodologiji različitih nauka i oblasti ljudskog saznanja (istorija, geografija, pravo, psihologija, filozofija, etika, sociologija, demografija, statistika i dr.) može dati objektivne odgovore na brojna pitanja, dileme i nedoumice koji se postavljaju pred profesionalnim istraživačima, ali i pred drugim ljudima koje interesuje ova mračna tema u zbivanjima na jugoslovenskim prostorima u minulom 20. veku. Seriozno istraživanje Dragoa Lukića i način saopštavanja rezultata do kojih je došao, predstavljaju samo jedan od rukavaca na putu utvrđivanja činjenica. Utvrđivanje broja žrtava identifikacijom imenom i prezimenom, uz prethodnu verifikaciju istorijskog izvora predstavlja spor i težak ali i jedini ispravan način da se utvrde bar približni podaci o broju stradalih ljudi, u ovom slučaju dece. Time se i svaka pojedinačna žrtva čuva od zaborava i predstavlja poruku budućim naraštajima o bezumnim zločinima koji su izvršeni nad decom, samo zbog njihove pripadnosti drugoj rasi, naciji, veri.

Nenad Antonijević

Nikola Žutić, VATIKAN I ALBANCI, Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope i izdavačka kuća „Nikola Pašić”, Beograd 2000, str. 150.

Navikli da radove dr Nikole Žutića čitamo i koristimo za nova saznanja o „dubinskom toku” istorije Rimokatoličke crkve koja neodstupno vrši misiju „congregatio de propaganda fide” na vatikanski način, i knjigom *Vatikan i Albanci*, dobili smo nova, podsticajna saznanja o ulozi ove crkve među Albancima u osmanlijskoj Turškoj, Srbiji, Crnoj Gori, Albaniji i Kraljevini SHS, od kraja 19. i u prvoj polovini 20. vijeka. Svi pomenuti prostori ovako podijeljene teme istraživački su do sada nepotpuno obrađeni i zahitjevaju gotovo posebne monografije, a do njih se može doći tek na osnovu istraživačkog uočavanja, što je nesumnjivo izuzetno značajna odlika Žutićevog rada.

Suština i ovog, kao i niza dosadašnjih radova ovog autora, demistifikuje „priče” o vatikanskom mirotvorstvu u vjerskom smislu kada su u pitanju pravoslavni balkanski narodi. Nizom relevantnih, istraživački utemeljenih saznanja i dobro zasnovanim činjeničnim sudovima, N. Žutić razotkriva suptilne, a nerijetko i ogoljene forme katoličkog prozelitizma koji se, u ovom slučaju, pokazuje prema katolicima – Albancima u Srbiji, Crnoj Gori, Staroj Srbiji do 1912., Albaniji i Kraljevini SHS (Jugoslaviji).

Upravo na ovom primjeru autor je bio u prilici da doista bude nepristrasan „prema drugom narodu” i da se „odmakne” do uvijek „pristrasne nepristrasnosti” kada je u pitanju sopstveni narod i tako loše istorijsko iskustvo kakvo Srbci imaju sa vatikanskim propagandom i prozelitskim misionarstvom.

Albanci u vizijama Rimokatoličke crkve nesumnjivo predstavljaju sve ono što je na bilo koji način otvaralo prostor političkim, vojnim, ekonomskim, kulturnim i nadasve vjerskim vizijama Vatikana i strategijskim procjenama ujedinjene Italije od 1870. do 1941. godine. Čitajući ovo štivo stiče se utisak da imperijalna strategija Rima od kraja 19. veka i tokom prve polovine 20. vijeka slijedi davnašnju vatikansku misiju i na njenim postulatima izgrađuje doktrinu „mare nostro” (o Jadranu kao italijanskom moru) uz čije obale, a i daleko u zaleđu, valja ostvariti predominaciju rimske (italijanske) civilizacije na vjersko-političkom i kulturnom planu. U tako osmišljenoj, neskrivenoj i prepoznatljivoj zamislji išlo se, prema okolnostima, nekad postupno, lagano i „baršunasto”, u rukavicama, ali i žustro,

žestoko, nemilosrdno i silom u svim slučajevima kada su Albanci i Albanija bili u prilici da budu „most” preko kojeg se vjerski i politički lakše moglo zakoračiti na Balkan do moravsko-vardarskog pravca ka Solunu.

Albansko pitanje se od Berlinskog kongresa 1878. do 1941. godine pojavljivalo gotovo uvjek kao „brava” nadomak zlobne ruke, a Vatikan, bečki i rimski politički krugovi, znalački korišteci albansko-slovenski antagonizam, imali su ključeve od te brave za sve slučajeve kada im je interes nalagao njeno otvaranje.

Albanci - katolici, uvedeni u predvorje balkanske politike Austro-Ugarske pod vidom zaštite hrišćana katolika od 1614. godine i vatikansko-italijanske strategije, od Skadarskog memoranduma albanskih prvaka lordu Bikonsfildu (1878), u vrijeme kongresa u Berlinu, naročito od kraja 19. vijeka postali su značajan instrument imperialnih ambicija Beča i Rima. Njihovo međusobno vjersko-političko nadigravanje u sjevernoj Albaniji i na prostorima onovremenih turskih vilajeta (skadarskom i kosovskom naročito) spustilo se vremenom na teren ogoljene vjersko-političke propagande koja je, nemilosrdno radeći u korist zadatih ciljeva vlada u Beču i Rimu, uporno i sistematski antagonizirala Albance – katolike („fande”, „latine” kako su ih Albanci – muslimani nazivali) protiv Srbije i Crne Gore tako da se, uprkos konkordatima sa Crnom Gorom 1886. i Srbijom 1914., u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) smisao vjerske tolerancije nije izdigao iznad zadatih ciljeva „vatikanskog imperializma”. Stavljeni u nezavidan položaj, albanska katolička populacija (15%) djelovala je s pozicijom vatikanske propagande prema pravoslavnom okruženju (Crne Gore, Srbije Grčke odnosno mimo i „protiv” Pravoslavne crkve u Kraljevini SHS / Jugoslaviji), nastojeći da se u sve mu i potpuno ispoštuju njena vjerska prava.

Ocjena autora da „zajedničkim vatikanskim i austrijskim imperialno-misionarskim planovima na Balkanu najveću smetnju predstavlja Kraljevina Srbija koju su Karadorđevići ideo-loški i politički vezali uz poredak tzv. zapadnih demokratija i, samim time, uz liberalnu građansku ideologiju”, elaborirana je kao osnov neizbjježnog sukoba Beča s Beogradom.

Vjerski liberalizam i tolerancija prema Rimokatoličkoj crkvi u Srbiji mormativno su regulisani na osnovu: Zakona o priznavanju svih hrišćanskih vjeroispovesti iz 1853.; razgovora predsjednika Vlade Kneževine Srbije Ilike Garančanina sa državnim sekretarom Vatikana, kardinalom Antonjelijem 1864.; obaveza koje je Srbija preuzeila u vezi sa konfesionalnim pravima i slobodom javnog vrištenja crkvenih obreda prema s

vim srpskim građanima na onovu 35. člana Berlinskog ugovora; priprema Konvencije između Kraljevine Srbije i Svetе stolice na osnovu razgovora predsjednika Vlade Kraljevine Srbije sa kardinalom Rampalom 1894. i pokušaja zaključenja konvencije sa Vatikanom u razgovorima M. Vesnića, poslanika Kraljevine Srbije u Rimu, 1901, okončanih neverifikovanim projektom.

Poslije Balkanskih ratova 1912–1913, kada se broj katolika u Srbiji povećao i kada su vatikanski krugovi putem „katoličke propagande” s političkim krugovima Beča i Rima nastojali da sačuvaju postignute rezultate u prostorima sjeverne Albanije, Kosova i Metohije, Sandžaka (Raške) i zapadne Makedonije, pitanje konkordata sa Srbijom postalo je i važno i neodložno. Na toj osnovi stiglo se i do zaključenja konkordata 1914. godine. Pri tome je iskustvo sa Crnom Gorom na osnovu konkordata zaključenog još 1886. godine uzimano za model konvencije, s tim što je do vremena zaključenja stalno dobijalo nove negativne impulse u onovremenoj rimokatoličkoj štampi. Tako je preko lista *Le Missioni Cattoliche* iz Milana izražavano nezadovoljstvo teritorijalnim proširenjem Srbije i Crne Gore zato što katolici - Albanci „u osvojenim mjestima od Srba i Crnogoraca” bivaju proganjani upravo iz prostora „gdje stanovahu najljepše nade katoličke crkve, tj. proti Albaniji”. Slične „sage” katoličkih listova, s pozicija globalnih vjersko-političkih ambicija Vatikana i Rima, koristeći „jadikovanje” nad sudbinom Albanaca - katolika, često su se pozivale na izjavu kralja Petra I Karadorđevića koji je (povodom obraćanja 50 albanskih porodica u tek oslobođenom Skoplju 1912. godine koje su vladara Srbije u izjavi lojalnosti podsjetile da nijesu više muslimanske već katoličke) ljutito rekao: „Katolici! Zlo sasvim zlo! Ili pravoslavni ili muslimani, ali katolici ništo”. Eto, i na ovom primjeru gradila se priča o zlodjelima Srba i Crnogoraca tokom i poslije Balkanskih ratova i odatle stav u italijanskoj katoličkoj štampi – „divlji prizori barbarstva protiv puka albanskog”. Naravno, da se povod mogao naći u ratnim zbivanjima, sukobima, osvetama i materijalnim razaranjima između tursko-albanske s jedne i srpske i crnogorske vojske na prostorima Kosova i Metohije i Sandžaka (Raške) s druge strane, ali je tek strategijskim planovima Rima i Beča i stvaranjem Albanije 1913. godine, zaštita albanskog katoličkog življa u Srbiji i Crnoj Gori dobila razmjere širenja mržnje i „fanatičkog” korišćenja Albanaca u ulozi tzv. predzida (antimurale) ruskom panslavizmu na Balkanu preko Crne Gore i Srbije. Nije dakle, puka potreba „demokratskih načela i vjerskih prava” bila razlog ovom angažovanju, kojem je sve

do početka Velikog rata 1914. davan prigodni značaj upravo zloupotreboi Albanaca - katolika u sjevenoj Albaniji, koji da bi izbjegli sudbinu sunarodnika na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji, moraju bespogovorno stati na stranu Beča i Rima protiv „pravoslavnih zastava Rusije na Balkanu”, Crne Gore i Srbije.

Uvedeni u dugo pripremani scenario rušenja Srbije i Crne Gore, smetnje u ostvarivanju „Drang nacht Osten-a”, Albanci - katolici pod strogim nadzorom franjevačkog i dominikanskog svještenstva, sistematski „hranjeni” otrovnom antislovenskom i antipravoslavnom popagandom u katoličkoj štampi, postali su „prvoborci” ugroženog albanstva i, zajedno sa Albancima - muslimanima, zagovornici ideje o „Velikoj Albaniji” u teritorijalnom i etničkom obliku, formulisanom na zborovima Prizrenske lige (1878–1881), Skadarskog memoranduma (1878), Pećke lige (1899) i Memoranduma „Albanske vlade” (1912). Na istoj osnovi, sa metodom svojstvenim osmanlijskoj antihršćanskoj mržnji (naročito pojačano propadanjem carstva od kojeg se poslije 1913. odlomila i Albanija sa 70% muslimanskog stanovništva i muslimanima koji su pripali Srbiji i Crnoj Gori unutar novih granica) turska i albanska muslimanska štampa neumorno su oplakivale promijenjenu vjersku i političku sudbinu svojih sunarodnika. Za „zlu sudbinu” koja je snašla Albance - muslimane optuživali su Tursku koja im nije dopustila stvaranje autonomne Albanije u granicama kosovskog, skadarskog, bitoljskog i janjinskog vilajeta, iako su dugo bili njena vojna i vjerska krajina u evropskim provincijama carstva. Očekujući veće razumjevanje od Austro-Ugarske pred Prvi svjetski rat, Albanci su postali značajan činilac (ugaoni kamen) bečke vojnopolitičke strategije protiv Srbije i Crne Gore.

Korišćenje Albanaca u strategijskim planovima evropskih sila, utemeljeno vjerskim misjonarskim radom i propagandno-političkim zloupotrebama velikoalbanskog koncepta od 1878. do 1941. godine, razotkriva često zamagljene puteve izazova sa kojima su se suočile Srbija i Crna Gora od 1914. do 1918, a zatim Kraljevina SHS (Jugoslavija) od 1918. do 1941. godine. U projektima Austro-Ugarske, Italije, Velike Britanije, Francuske i Njemačke, sjeverna Albanija bila je prostor misije i „prizor” rimokatoličanstva u dijelu Balkana preko kojeg su od rimskih vremena vodili putevi od Skadra, Drača i Valone ka Prizrenu, Bitolju i Solunu prema Carigradu. U pravoslavnom okruženju poslije 1912. godine, Albanci - muslimani i katolici sa raskidanjem veza sa Turskom preporučivali su se zaštititi poimenutih država, zdušno primajući sve oblike

apanija očekujući konačno rješenje „albanskog pitanja”. Strah od Slovaca i Grka bio je osnovni ulog onoj, iz kruga sila koja radi sopstvenih strategijskih ciljeva na ovom dijelu Balkana uvrsti Albance u svoje geopolitičke interese. Austro-ugarski i italijanski protektorat nad Albancima - katolicima, ostvarivan i kontrolisan uvijek čvrstom „vatikanskom rukom”, dao je svim Albancima, mimo konfesionalnih razlika, moć i snagu odupiranja, prkosa i osvete kojom su uticali na zlokobno otvaranje „istočnog pitanja” u prvoj polovini 20. vijeka.

Rimokatoličko svještenstvo na prostorima Kosova i Metohije – kako konstatiše N. Žutić – služilo je do 1918. političkim interesima Austro-ugarske monarhije, da bi u međuratnom vremenu uglavnom zastupalo interes Vatikana na vjerskom i fašističke Italije na geostrategijskom planu. Kraljevina SHS preuzeila je konkordatske obaveze Srbije i Crne Gore, ali zahvaljujući stalnoj sukobljenosti sa Italijom oko pozicija u Albaniji, nije bila u stanju da ostvari crkveno razgraničenje u Albaniji. Zahvaljujući tome i političko-ekonomskoj penetraciji, Italija je održala snažan uticaj na vjerski, kulturni i laički život Albanaca - katolika na Kosovu i Metohiji, u Crnoj Gori i zapadnoj Makedoniji. Učinak vjerskog, i s tim u vezi prozelitskog i političkog rada crkvenih prvaka: Albanaca, Italijana, Srba - rimokatolika, Slovenaca i Hrvata bio je prevashodno – konstatiše Žutić – „sa antijugoslovenskih, odnosno antisrpskih pozicija”. Preko skadarskog franjevačkog provincijala i jezuitskih škola, Italija je u godinama pred Drugi svjetski rat u znatnoj mjeri uticala na stvaranje „nove” i „velike” Albanije i tom cilju pristupila neposredno po zaposjedanju Kosova i Metohije, dje-lova Crne Gore i Makedonije, proglašujući krajem juna 1941. tzv. Veliku Albaniju u sastavu fašističke korporativne Italije. Interesi italijanskog imperijalizma u svemu su našli podudarnost sa dotadašnjim rimokatoličkim misionarstvom među Albancima - katolicima u Skadarскоj Malesiji i enklavama u Skoplju, na Kosovu, Metohiji i u Crnoj Gori.

Dorđe Borozan

KOSOVO I METOHIJA U VELIKOALBANSKIM PLANOVIMA 1878-2000. Institut za savremenu istoriju, Beograd 2001, str. 316.

Tematski zbornik *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima* sadrži devet autorskih radova i osam priloga (dokumenata) koji se odnose na period od 1878. do 2000. godine. U njima je obrađena problematika od nastanka velikoalbanske ideje, preko stvaranja Albanije, utvrđivanja njenih granica, aspiracija na Kosovo i Metohiju i zemlje iz njenog okruženja, političke situacije na Kosmetu u međuratnoj Jugoslaviji, pripajanja Kosova i Metohije protektoratu Velike Albanije u vreme Drugog svetskog rata, položaja Albanaca i Kosmeta u socijalističkoj Jugoslaviji i, konačno, kulminacije kosovske krize 1998. i NATO udara na SR Jugoslaviju 1999. godine.

Iz ovih radova se vidi srpska i jugoslovenska politika prema albanskom pitanju, koje je pre svega diktirala međunarodna politička situacija i interesi velikih sila, prvo Turska, potom Austro-Ugarska, Italija i Nemačka i na kraju, SAD, olineene u NATO paktu.

Na drugoj strani, jugoslovenska politika u svim vremenima nije bila na visini zadatka, a povremeno se vodila suviše popustljivo zbog ideo-loških razloga na štetu sopstvenog naroda. Tako je manje-više bilo sve do kraja 20. veka, kada su separatistički pokreti došli do punog izražaja i prekrojili kartu Balkana.

Albanci koji su živeli na srpskim i jugoslovenskim teritorijama oduvek su za krajnji cilj imali izdvajanje iz Jugoslavije i pripajanje Albaniji. To pokazuju činjenice utkane u radove ovoga zbornika. Tako je bilo i do 1945. godine, ali i u socijalističkoj Jugoslaviji. Kao ilustraciju, navešćemo neke podatke koje u svojim radovima objavljuju B. Gligorijević i Đ. Borozan. Kada je Albanija uz pomoć Italije 1928. proglašena kraljevinom, Ahmed-beg Zogu je svojoj tituli pridodao da je i kralj „svih Albanaca”. Kritikujući stvaranje Velike Albanije pod pokroviteljstvom italijanskog fašizma, komunistički albanски voda Enver Hodža rekao je početkom 1945. godine: „Mi nijesmo ni za ‘veliku’ niti za ‘malu’ Albaniju, već jedino za Albaniju koja, kao zemlja i nacija predstavlja jedinstvenu celinu”. U svakoj prilici Albanci su koristili etnografsku kartu i time pokazivali aspiracije na teritorije koje bi trebalo da pripadaju njihovoj državi.

Uvodnički članak Đ. Borozana analizira albansko pitanje: nastavak velikoalbanske ideje, stvaranje albanske države kao političke tvorevine velikih sila i nastojanja Albanaca da u svim kriznim situacijama iskoriste priliku za prošire-

nje albanskih granica po etničkom principu. U svemu tome, Kosovo i Metohija su bili prvi njihov cilj. U radu je prikazana i demografska slika Albanaca sve do početka 90-ih godina 20. veka. Ceo sadržaj i vremenski zahvat članka opravdava njegovo uvodno mesto.

Odnosi Jugoslavije i Albanije od kraja Prvog svetskog rata do okupacije Albanije 1939. od Italije, u svetu stavova i interesa velikih sila Francuske i Nemačke sadržaj je rada B. Gligorjevića. Dajući sliku međunarodne konstelacije Balkanu i u Evropi, prirodno su u prvi plan stavljeni odnosi jugoslovenske vlade i vlade u Tirani, uz neizbežno prisustvo Italije, koja je ispoljavala najveće aspiracije prema Albaniji i u pogodnom trenutku ih i ostvarila.

Rad koji zahvata isti period kao i Gligorjevićev je rasprava N. Žutića o nastojanju Rimske katoličke crkve, uz blagoslov Italije, da pokatoliči deo albanskog življa, kako u Albaniji, tako i u Jugoslaviji, uz dosta detalja organizacione strukture Katoličke crkve na ovim teritorijama.

U radu K. Nikolića *Komunistička partija Jugoslavije i albansko pitanje 1919-1944*, pored kratkog osvrta na stavove srpske socijaldemokratije prema albanskom pitanju, iscrpno je elaboriran odnos KPJ prema ovom pitanju u 25-godišnjem periodu. Politika jugoslovenskih komunista nije uvek bila dosledna, a primetan je popustljiv odnos prema albanskom nacionalizmu i ustupci albanskim aspiracijama na štetu srpskog naroda i jugoslovenske države. Sve je to bilo posledica ideološke teze o srpskom narodu kao ugnjetačkom i eksplotatorskom. I u periodu posle Drugog svetskog rata, kada KPJ – SKJ postaje odlučujući faktor u državi i društvu, ovakav trend se nastavlja, što se vidi iz radova M. Pavlovića i D. Bogetića, o kojima će kasnije biti reči.

Izuzetno dokumentovan, sistematican i vrlo pregledan rad o Kosovu i Metohiji u granicama protektorata Velike Albanije pod pokroviteljstvom Italije u vreme Drugog svetskog rata, napisao je Đ. Borozan. Osim spoljnopoličke komponente, prikazuje teror i progon Srba i Crnogoraca, stvaranje Druge prizrenske lige, Bujansku konferenciju i dr.

Prva dva rada posvećena vremenu socijalističke Jugoslavije se vremenski poklapaju, ali se tematski razlikuju i dobrim delom međusobno dopunjaju. To su radovi M. Pavlovića o Albancima u Srbiji i Jugoslaviji (1944-1991) i D. Bogetića o regulisanju ustavno-pravnog statusa Kosmeta u posleratnoj Jugoslaviji (1946-1990).

Oba rada su temeljita i sveobuhvatna, uzajamno se dopunjaju, a samo u nekim delovima ponavljaju, što se verovatno i nije moglo izbeći. Položaj albanske manjine u Jugoslaviji prikazan je u celini, ali i njeno stalno nezadovoljstvo i sve veći

zahtevi. U početku su nastojali da svoje težnje ostvare putem državnih organa i partijskih foruma, a kasnije šestokim demonstracijama i gerilskim i terorističkim akcijama.

M. Pavlović u zaključnom stavu svoga članka piše: „Albanska manjina u Srbiji i Jugoslaviji nije težila bitnom poboljšanju svog položaja i nacionalnoj afirmaciji nego je celokupnu akciju svodila na ostvarenje zahteva za teritorijalnim osamostaljenjem Srbije i Jugoslavije. Albanci u Jugoslaviji tražili su i želeli zasebnu državu u Srbiji i Jugoslavije - nezavisno Kosovo, kao prvu fazu ostvarenja sna o ‘Velikoj Albaniji’.”

Iako je ova knjiga zbirka članaka, ona deluje koherentno, nema velikih ponavljanja, a još manje kontradiktornosti. Čak i kada se prilozi vremenski prepliću, oni su međusobno komplemen-tarni. Logički sled je u metodološkom pogledu ispravan, napomene manje-više ujednačene, a stil jasan i precizan.

Dva poslednja rada u zborniku bave se, za nas kobnim godinama – 1998. i 1999. Prvi, Đ. Tripkovića, posvećen je burnim dogadjajima na Kosmetu tokom 1998. godine i intervencijama međunarodne zajednice da ovu krizu reši političkim sredstvima. Kako to nije uspelo ni početkom februara 1999. u Rambujeu, usledio je NATO napad na SR Jugoslaviju, koji se završio porazno po jugoslovensku stranu. NATO je možda postigao svoj cilj, ali ovim ratom ništa nije rešeno. Naprotiv, situacija se sve više usložnjavala i pretila da rat eskalira u celom regionu.

Tripković je sve to podrobno analizirao i dao svoje sudove. Uzakao je na razlike između sporazuma u Rambujeu i kasnijeg mirovnog plana, odnosno Vojno-tehničkog sporazuma u Kumannovu i Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti OUN. (Ovi dokumenti su u celini objavljeni u prilozima knjige). One su minimalne i pokazuju da je rat bio besmiljen, kao i većina drugih ratova, a žrtve uzaludne. Da je rat izbegnut, postavlja se pitanje da li bi bilo tampon zone i mukotrpne borbe da se ona povrati u administrativne granice Republike Srbije.

U poslednjem prilogu ove publikacije donet je članak B. B. Dimitrijevića. To je hronika o akcijama albanske gerile tokom 1998. godine i do leta 1999, napisana na vrlo plastičan i uzbudljiv način.

Vredno pomena je, svakako, da je vrlo informativan i instruktivan predgovor za ovaj zbornik napisao N. B. Popović.

Na kraju zbornika, posle autorskih tekstova, doneto je u Prilozima osam karakterističnih dokumenata, koji upotpunjaju sadržaj knjige.

*

Premda ova knjiga ima isključivo naučne pretenzije, jer nije pisana radi aktuelnog političkog trenutka, ona može biti vrlo korisna i poli-

tičarima. Iz nje se vidi da su velike države gotovo uvek odlučivale o sudbini malih naroda, da su, pak, „mali” služili samo za udovoljenje appetita „velikih”. Ispravna politika malih država bila je samo ona koja je moguća i koja je uklapala svoj interes u planove velikih. Osionost, gordost i aragonstnost, plaćana je vrlo skupo, katkad i nepopravljivo. Isto tako, iz ove knjige je uočljivo da su više od 120 godina Albanci (Arnauti, Arbanasi, Šiptari) uvek želeli i tražili po svaku cenu samo Veliku Albaniju i da su njihove aspiracije na teritorije susednih država bile permanentne. Istorija ne treba da se piše samo u političke svrhe, ali političari treba da se njome služe da bi bili uspešni i da bi tu „veština mogućeg” iskoristili za svoj narod. To kod nas nije uvek činjeno. Ova naročito važi za srpske i jugoslovenske političare iz vremena 90-ih godina 20. veka, koji nisu izvlačili pouke iz istorije, a još manje tražili savete istoričara.

Aktuelni politički trenutak nam nameće pitanje kako se odupreti albanskoj ekspanziji i kako povratiti delove naše zemlje pod njihovom dominacijom? To je moguće jedino strpljivim i filigranskim političkim radom, uz očekivanje promene političke situacije u svetu i pridobijanja naklonosti velikih sila i traženju saveznika, naročito od zemalja u okruženju, koje su takođe ugrožene albanskom ekspanzijom. Treba računati i na to da je albanski problem remetilački faktor ne samo u Jugoslaviji i na Balkanu, već i u Evropi, pa i u svetu.

Sve što je poznato u istoriografiji i što pružaju dostupni dokumenti o velikoalbanskim planovima na Kosovu i Metohiji u poslednjih 120 godina, sublimirano je u ovom tematskom zborniku, u devet radova (osam naučnih saradnika Instituta za savremenu istoriju). Radovi su manje-više ujednačeni kako po dubini zahvata, tako i po metodološkom postupku. Rađeni su pretežno na osnovu izvorne grde i relevantne literaturе. Jedino su za najnoviji period (kraj 20. veka) korišćeni izvori drugog reda i publicistička literatura, jer su oni jedino bili dostupni. Autori se na ovoj problematici nisu prvi put ogledali, već su se i ranije time bavili i objavili više knjiga i drugih radova.

Milan Vesović

Prof. dr Zoran Lakić, ISTORIJA I ISTORIOGRAFIJA, Libertas-Istorijski institut, Bijelo Polje 1997, str. 320.

U knjizi su predstavljeni sabrani radovi objavljeni 1962-1993. Prvi dio obuhvata radove koji nijesu bili u naklonosti jednopartijskog sistema i istorijske nauke: pokreti otpora na Balkanu, lijeve greške, autonomija Sandžaka itd. Drugi deo čine sadržaji važni za istoriografiju: ujedinjenje 1918., 13-julski ustanački sukob sa Informbiroom itd. Treća cjelina sadrži kritičku misao o knjigama različitog sadržaja i usmjerenja: ustaški genocid, Tempovi memoari, Svjedočanstvo jednog vremena itd. U knjizi je sabran 31 istoriografski tekst.

Pred nama je knjiga koja je u naslovu opredijeljena, a u sadržaju razmatra odnos, veze, uticaje i odgovornost istorije i istoriografije. U uvođnom dijelu *Istorija i istoriografija* autor u istorijsko-filozofskom pregledu, odnosno teorijskom uopštavanju ukazuje na mnoga pitanja koja je istoriografija dugo zaobilazila poslije Drugog svjetskog rata. U takve spadaju: tzv. bijele mrlje, crne mrlje, poželjna istorija, tabuteme i slično.

U prvoj rečenici autor iznosi teorijski, metodološki i misaoni sud o predmetu rada, „Istoričari kao tvorci istoriografije svjesni su odgovornosti koju tim činom preuzimaju”. Bez odgovornosti tvorca istorije i pisaca istoriografije nema ozbiljnog istorijskog učinka i istoriografskog otvorenja. Autorova kritička misao ponire u dubine istorijskih kretanja i događanja, analizira mnoge dileme istoriografije i u sintetičkom sudu iznosi istine i nova saznanja kao doprinos jugoslovenskoj istorijskoj nauci. Gotovo ništa nije zaobiđeno od onih pitanja koja je partijska istoriografija gurala u tzv. zabranjenu istoriju.

Autor strpljivo i suptilno razrješava pitanja koja su u periodu 1918-1991. odnosom zvanične posleratne politike izazvala krizu naše istoriografije, koja se tek od osamdesetih godina 20. vijeka počela osloboditi njenog starateljstva i ispoljavati naučnu i stvaralačku zrelost.

Takođevane lijeve greške u Crnoj Gori i Hercegovini autor smješta u kontekst globalnih procesa (prelazak na drugu fazu revolucije). U pitanju je nemilosrdan obračun sa svim neprijateljima NOP-a u zloznamku „Ko nije sa nama, protiv nas je“. Cijepaju se i dijele porodice, nema pomirenja do istrebljenja. Mnogo je ljudi likvidirano bez suđenja, a Crna Gora je 1942. bila izgubljena za partizane.

Ugledni istoričar s razlogom definiše 13-julski ustanak „kao fenomen Drugog svjetskog rata“. Za njega nema dileme u pogledu jugoslovenske opredijeljenosti ustanika, različitih političkih i gradanskih uvjerenja. „Vlast je bila novina vododjelica razlaza“ – kategoričan je istraživač.

Lakić ne zaobilazi ni pitanje genocida ustaša nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu o čemu se dugo čutilo. Ustaška politika je perfidno sprovodena u duhu osnovnog cilja: protjerati, pokrstiti i poklati! „Stalne impulse ustaškom genocidu davao je Vatikan“. Autor je razobličio neutemeljeno pisanje Franje Tuđmana o ovoj problematici.

U radu *Sjećanje – važan istorijski izvor razmatra se knjiga Vojna Kovačevića „Pod otvorenim nebom“ koju Lakić visoko ocjenjuje, pridajući joj značaj važnog istorijskog izvora, kao i nekim drugim knjigama memoarske sadržine. Konstatujemo da je sud autora moguć, ali je oprez uopštavanja o ovim teorijskim pitanjima bio neophodan.*

Jedna vrsta političke hajke na Z. Lakića povodom njegove recenzije Đuretićeve knjige „Saveznici i jugoslovenska ratna drama“ (1984) ukazuje na stanje u jugoslovenskoj istoriografiji i naučni pristup recenzenta pitanjima koja su izmijenila političku sliku Jugoslavije. I tada i kasnije Z. Lakić s pravom zaključuje: „Smatram da će njegovo objavljivanje pobuditi interes naučne i šire javnosti“.

Jugoslovenski federalizam je bio najbolji oblik rješavanja nacionalnog pitanja u zajedničkoj državi, ali „put od zacrtanog do realizovanog nije bio posut ružama“, rezimira Z. Lakić.

Autor se bavi i pitanjem masmedija i istorije ukazujući na to da je ovaj oblik aktivnosti veoma važan u procesu obrazovanja i formiranja istorijske svijesti učenika.

Lakić je pristalica načela istorijske distance, koje je u njegovim radovima doprinijelo objektivizaciji događaja, procesa i ličnosti. Istorio-grafski radovi u ovoj knjizi imaju pokriće koje izvire iz arhivske građe i oživotvoruje Rankeovo metodološko-istraživačko načelo: utvrditi „kako je to uistinu bilo“.

Ovim istoriografskim tekstovima (članci, rapsprave, kritike, prikazi itd.) autor daje doprinos istoriji kao nauci, koja kao i hod istorije ulazi u raskršće i krize. Istraživač konstatiše da je istorija Jugoslavije bila gotovo svedena na istoriju KPJ, koja je razvila dogmatsko mišljenje i postala kočnica razvoja istoriografije. Istoriografija je „najviše pisana za račun pobjednika“.

Autor razložno postavlja pitanje opravdanosti i istorijskog smisla borbe za Jugoslaviju 1914–1945, jer oblik državnog uređenja, nacionalno pitanje, srpsko-hrvatski odnosi nijesu najbolje rješeni. Nije dovoljno istraživana tema o Aprilskom ratu 1941, herojskoj odbrani Beograda u kojoj posebno mesto pripada avijatičarima.

O pregovorima sa četnicima Draže Mihailovića, Njemicima u martu 1943, sporazumu Tito-Šubašić 1944, Golom otoku odlučivali su pojedinci. Vrijeme i istina ih mogu samo valjano vrednovati.

Zoran Lakić je pokazao da je i u vremenima nepovoljnim za razvoj istoriografije profesionalno i stručno radio posao istraživača doprinoseći, i tada i danas, iskoraku u saznanju, teorijskom i pedagoškom pogledu.

Ova knjiga je njegov prilog zreloj jugoslovenskoj istoriografiji.

Vladimir Jovičević

HRONIKA

AKTIVNOST SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (januar – jun 2001)

TRIBINA

U okviru programa Tribina Instituta za savremenu istoriju za period januar–jun 2001. godine, realizovana su sledeća predavanja:

Dr Đoko Tripković (31. januar 2001)

VELIKE SILE I SRPSKO PITANJE U XIX I XX VEKU

Mr Mira Radojević (28. februar 2001)

**POLITIČKA OPOZICIJA U KRALJEVINI SHS (JUGOSLAVIJI)
1919–1941.**

Mr Mirko Petrović (28. mart 2001)

MODELI ODNOSA DRŽAVE I CRKVE

Mr Vesna Aleksić (25. april 2001)

**NACIFIKACIJA OPŠTEG JUGOSLOVENSKOG BANKARSKOG
DRUŠTVA A.D. – pretvaranje ekonomske u političku instituciju**

Mr Milan Koljanin (30. maj 2001)

DRUGA MISIJA Dr. DAVIDA ALBALE U SAD 1939–1942.

Dr Branislav Gligorijević (27. jun 2001)

UKIDANJE MONARHIJE U JUGOSLAVIJI – uzroci i posledice

NAUČNI SKUPOVI, KONFERENCIJE, SEMINARI

U Herceg Novom, 4–7. marta 2001. održan je peti skup „Dijalog istoričara/povjesničara“. Na skupu su učestvovali i podneli referate saradnici Instituta dr. Nikola Žutić, dr Đorđe Borozan i mr Bojan B. Dimitrijević.

U Požegi, 24. marta 2001, na tribini „Ravnogorski pokret i general Mihailović“, učestvovali su dr Kosta Nikolić i mr Bojan B. Dimitrijević.

Na naučnoj konferenciji „Launching the Blue Bird-Agenda for Civil Society in South East Europe“, u Sofiji 31. marta 2001. mr Bojan B. Dimitrijević je podneo saopštenje *Militarism and Creation of the Social Identites since 1945: Comparative Study on Cases of Yugoslavia and Bulgaria*.

U Beogradu, 4. aprila 2001, u organizaciji Saveznog ministarstva za odbranu, na savetovanju pod nazivom „Demokratska kontrola vojske“, saopštenje je podneo mr Bojan B. Dimitrijević.

U Beogradu, 5. aprila 2001, na okruglom stolu „Srbija i Crna Gora, pogled u budućnost iz bezbednosnog ugla“, mr Bojan B. Dimitrijević je podneo saopštenje *Podela Vojske Jugoslavije na srpski i crnogorski deo, platforma za polazište pregovora*.

Na naučnom skupu „Beograd u delima evropskih putopisaca”, 18. arila 2001. Dr Borislava Lilić je podnela saopštenje *Naučnik - putopisac Ami Bue o Beogradu u svetlu naučne istoriografije*.

U Šapcu 19. maja 2001. na tribini „Ravnogorski pokret i general Mihailović učestvovali su dr Krsta Nikolić i mr Bojan B. Dimitrijević.

Na naučnom skupu posvećenom akademiku Atanasiju Uroševiću, održanom 23. i 24 maja 2001. u Beogradu i Leposaviću, dr Borislava Lilić je podnela saopštenje *Istorijski elementi u proučavanju Kosova akademika Atanasija Uroševića*.

U Dubrovniku, 29-30. juna 2001. u organizaciji Centra za demokratiju i pomirenje u Jugoistočnoj Evropi (Solun), mr Ranka Gašić je podnela saopštenje *Rezime doktorske teze*.

PROMOCIJE

U Pirotu na Sajmu knjiga od 16. do 19. februara 2001. promovisana je knjiga *Pirot - vekovi sačuvani za budućnost*. O knjizi je govorila dr Borislava Lilić.

U Podgorici i Nikšiću 8. i 9. marta 2001. promovisana je knjiga akademika Miomira Dašića, *Ogledi iz istorije Crne Gore*. O knjizi su govorili dr Momčilo Zečević i dr Đorđe Borozan.

U Beogradu 3. maja 2001. u domu kulture „Studentski grad” promovisana je knjiga dr Nikole Žutića, *Vatikan i Albanci*. O knjizi je govorio dr Đorđe Borozan.

U Beogradu, na Kolarčevom univerzitetu, 16. maja 2001. promovisana je knjiga prof. dr Dragoljuba Živojinovića, *Nevoljni saveznici - velike sile i crnogorsko pitanje 1914-1918*. O knjizi je govorio prof. dr Nikola B. Popović.

U domu kulture „Studentski grad”, 18. juna 2001. promovisana je knjiga dr Dragana Bogeticća, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. - jugoslovensko približavanje NATO paktu*. O knjizi je govorio dr Đoko Tripković.

U Čačku 22. juna 2001. u Narodnom muzeju promovisana je knjiga *Đeneral Mihailović - biografija*. O knjizi su govorili dr Kosta Nikolić i mr Bojan B. Dimitrijević.

POSETE

Dr Andrej Šemjakin, istoričar iz Moskve, član Uredivačkog odbora časopisa *Istorijska 20. veka*, 15-17. maja 2001. bio je u radnoj poseti Institutu za savremenu istoriju. Sa Đ. Borozanom razmatrao je pitanja uređivanja časopisa, a sa N. B. Popovićem mogućnosti saradnje Instituta sa Institutom slavjanovedenja RAN iz Moskve.

Prof. dr Arno Veštar, istoričar iz Londona, održao je 10. jula 2001. predavanje *Najnovija literatura o hladnom ratu* i razgovarao o naučnoj saradnji sa predstavnicima Instituta za savremenu istoriju i Centra za savremenu istoriju jugoistočne Evrope iz Beograda.

ISTORIJA 20. VEKA, 2001, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Nikola B. Popović, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

Slog i prelom
FOTO FUTURA - Beograd

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologije Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine, ne plaća se porez na promet

Štampa: „MRLJEŠ”, Beograd, Kneza Miloša 9

NAJNOVIJA IZDANJA ISI
U izdanju Instituta za savremenu istoriju
OBJAVLJENE SU NOVE KNJIGE:

Grupa autora
KOSOVO I METOHIJA
U VELIKOALBANSKIM PLANOVIMA
1878-2000.

Dr Đoko Tripković
SRPSKA DRAMA 1915-1916.

Mr Đuro Đurašković
Dr Nikola Živković
JUGOSLOVENI U ITALIJANSKIM
ZATVORIMA I LOGORIMA
1941-1945.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 3234-517.